

ELM və **HƏYAT**
Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası

Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 №2 (484), 2024

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSİYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın prezidenti, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ağahüseyn Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Arif Həşimov - AMEA-nın I vitse-prezidenti v.i.e., akademik-katib, akademik
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıl Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Fərhad Xəlilov - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri, Xalq rəssamı
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasımov - AMEA-nın müxbir üzvü

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Dərya Örs - Türkiyə, Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun rəhbəri, professor
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Behzad Yuldaşev - Özbəkistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Axılbek Kurişbayev - Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Taliya Xabriyeva - Rusiya Elmlər Akademiyası prezidentinin müavini, akademik
Nikolay Sokolovski - Polşa Elmlər Akademiyasının Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunun əməkdaşı, professor
Nikol Vasilyev - Bolqarıstan Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutunun şöbə müdiri, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin Dövri nəşrlər sektorunun baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI - 80

İsa Həbibbəyli - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizamnamələri5

YENİLƏSƏN AKADEMİYA

Füzuli Qurbanov - AMEA - Azərbaycanın elmi yaddaş və intellektual məkanı14

NOBEL MÜKAFATI LAUREATI ƏZİZ SƏNCƏR AZƏRBAYCANDA

Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında17

Назмин Джафарова - Азиз Санджар: "Я хочу увидеть единство тюркского мира. Это - моя самая большая мечта"31

AMEA-NIN YENİ LOQOTİPİ

Ərtegin Salamzadə - Loqotip müsabiqəsi: nəticələr və perspektivlər38

YAŞIL DÜNYA NAMİNƏ HƏMRƏYLİK İLİ

Firuzə Əliyeva - COP29 çərçivəsində ekoloji bilik və ekoloji şüur40

Zenfira Qədimova - Sağlam ekoloji mühit insan uzunömürlülüüyünün qarantıdır43

QARABAĞ

Rizvan Qarabağlı - Tuğun memarlıq irsi46

Şahvələd Əliyev, Nəsimə Məmmədova - Füzulinin turizm əhəmiyyətli abidələri.....51

Lola Hüseynova - Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Çovdar səhifəsi55

TÜRK DÜNYASI

Kuranbek Aset, Qaziz Telebayev - Türk dünyasının fəlsəfi tarixinə xidmət58

Şəmsəddin Kuzəci - Əta Tərzibaşının məqalələrinin dəyərləndirilməsi.....62

Əzizağa Ələkbərli - Azərbaycan- özbək teatr əlaqələri.....67

İlhami Cəfərsəy - Türk H`Ayların H`Eraklıdır.....70

Rəşid Fətəliyev - Atlantik okeanının sirli türk toponimləri73

MƏHƏMMƏD FÜZULİ - 530

Əzizağa Nəcəfzadə - Füzulinin "Etməzmidim?" qəzəli haqqında77

DÜNYA ELM ALƏMİNDƏ80

NAXÇIVAN MUXTARIYYƏTİ - 100

Kamran İsmayilov - Ordubadın xilaskarı - Edip Sabri Tokalp82

İsmayıl Məmmədov, Pərviz Fətullayev - Naxçıvanın biomüxtəlifliyi:

bəbir, onun əsas yem bazası və rəqibləri87

ƏDƏBİYYATSÜNASLIQ VƏ ƏLYAZMA

İsmayıl Umudlu - "Şəhriyar" xalq romanının ikinci əlyazması.....91

Гюльрена Мирза Каджар - Посвящение Хакиму Омару Хайяму93

TARİX VƏ ETNOLOGİYA

Aqil Əhmədov - Sərhədləri aşan miqrasiya: siyasi aspektlər və dialoq.....95

Elvin Qarayev - Rutullar: tarixdən bu günə.....98

FAŞİZM ÜZƏRİNDƏ QƏLƏBƏ

Mayıl İsmayilov - Mehdi Hüseynzadə haqqında həqiqətlər102

Fərqanə Hüseynova - Qəhrəmanlar unudulmur105

MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT

Gülçin Kazımi - Mədəni irsin kulturoloji aspektləri.....108

Səmirə Mir-Bağırzadə - Şərq memarlığı və incəsənəti111

FOTOKİMYA

İmran Qasimov - Fotokimyəvi reaksiyalar117

MERİDİAN120

SAĞLAMLIQ DÜNYASI122

**Prezident İlham Əliyev və
birinci xanım Mehriban Əliyeva
Bakıda Botanika İnstitutunun yeni binasının
açılışında iştirak edib və Nəbatat Bağında
görülən işlərlə tanış olublar**

21 iyun 2024-cü il

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın prezidenti,
Milli Məclisin deputatı, akademik

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizamnamələri

Ölkəmizdə elmi fəaliyyətin təşkilatlandırılması işinin 1923-cü ildə yaradılmış Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin (Azərbaycan Tədqiq və Öyrənmə Cəmiyyətinin - İ.H.) yaradılması ilə başlanmışdır. Azərbaycanı Tədqiq və Öyrənmə Cəmiyyəti Milli Elmlər Akademiyasının sələfidir. Diyarşünaslıq missiyasının həyata keçirilməsi ilə fəaliyyətə başlayan bu Cəmiyyətə qısa müddətdə işini genişləndirərək elmin bütün əsas sahələrini əhatə etmiş, dövrün elmi qüvvələrini öz ətrafında birləşdirmişdir. Az sonra, 29 dekabr 1932-ci ildə yaradılmış SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan şöbəsi və onun davamı kimi təsis edilmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filiali Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin varisi kimi meydana çıxmışdır. Bu mənada Maarif Komissarı Mustafa Quliyevin və Komissarlığın katibi Calalbəyovanın 5 aprel 1924-cü il tarixdə imzaladıqları Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Nizamnaməsi ölkəmizdə elmi qurumların ilk akademik Anayasasıdır. "Ümumi müddəalar", "Cəmiyyətin məqsədi", "Cəmiyyətin idarə olunması", "Cəmiyyətin yerləşdiyi məkan və onun fəaliyyəti", "Cəmiyyətin maliyyə vəsaiti", "Təftiş komissiyası və Cəmiyyətin və 33 maddədən ibarət olan bu Nizamnamə" sonrakı dövrlərdə AzTAN-la yanaşı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının da Nizamnamələrinin işlənilib hazırlanmasında ilkin model və hüquqi baza rolunu oynamışdır.

Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsi bu ali dövlət elmi təşkilatının fəaliyyətini tənzimləyən və istiqamətləndirən əsas sənəddir. Sovet hakimiyyəti illərində müttəfiq respublikaların Elmlər Akademiyalarının, o cümlədən, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsi bir qayda olaraq mərkəzi elmi təşkilatın, yəni SSRİ Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinə uyğun şəkildə hazırlanmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsində öz əksini tapmış müddəaların əksəriyyətinin mərkəzi elmi təşkilatla "razılaşdırmaqla" həyata keçirilməsinin nəzərdə tutulması sovet hakimiyyətində totalitar rejimin əsaslandığı idarəetmə üsulundan irəli gələn prinsip idi. Bundan başqa, digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycan

SSR Elmlər Akademiyasının Nizamnamələrində də xarici əlaqələr ümumi sözlərlə ifadə edilmiş, bu sahədəki fəaliyyətin mərkəz vasitəsilə icra olunması nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, Elmlər Akademiyasının sovet dövründə qəbul edilmiş Nizamnamələrində konkret elmi-təşkilati fəaliyyətdən çox, ideoloji vəzifələrə dair müddəalar özünə yer almışdır. Bəzən isə Nizamnamədə yazılmış siyasi-ideoloji xarakterli müddəalar dekorativ xarakter daşmış, Elmlər Akademiyasında idarəetmə mərkəz tərəfindən müəyyən edilmiş ənənəvi qaydalar əsasında həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk Nizamnaməsi 23 yanvar 1945-ci ildə bu ali elmi təşkilatın təsis olunması ilə əlaqədar olaraq, SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan SSR

Xalq Komissarları Sovetinin təqdimatı əsasında SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu Nizamnamədə ümumi müddəalardan və ideoloji vəzifələrdən, Akademiyasının struktur bölmələrinin yaradılması və funksiyalarının müəyyən edilməsindən başqa, daha çox Elmlər Akademiyasına yüksək idarəetmə orqanlarının və elmi-tədqiqat institutlarının rəhbər vəzifəli şəxslərinin, həmçinin Akademiyanın həqiqi və müxbir üzvlərinin seçilmə prosedurlarına dair əsasnamələrə xas olan və Akademiyanın təsis edilmiş prosedurlarını həyata keçirmək üçün zəruri hesab edilən müddəalar öz əksini tapmışdır. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 27 mart 1945-ci il Nizamnaməsi həmin prinsiplər əsasında müəyyən edilmişdir. Akademiyanın 31 mart 1945-ci il tarixdə keçirilmiş Birinci Ümumi Yığıncağında 27 mart 1945-ci il tarixli Nizamnamənin tələbləri əsas kimi qəbul edilməklə həm Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının rəhbər heyəti və həm də ilk akademikləri seçilmişdir. Məlum olduğu kimi, Akademiyanın 31 mart 1945-ci il tarixli Ümumi Yığıncağında akademik Mir Əsədulla Mirqasımov Akademiyanın prezi-

denti, akademik Şamil Əzizbəyov və Heydər Hüseynov vitse-prezidentlər, akademik Mirəli Qaşqay akademik-katib seçilmişlər.

Eyni zamanda, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ilk strukturu da 1945-ci il Nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş və bu əsasda müvafiq elmi bölmələr yaradılmış, həmin elmi bölmələrin tərkibi təsdiq olunmuşdur. Bu, Elmlər Akademiyalarının, o cümlədən Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının tarixinə Stalin Nizamnaməsi kimi daxil olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası uzun illər həmin Nizamnamə ilə idarə olunmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsində nisbətən əsaslı dəyişiklik 2 iyun 1963-cü ildə baş vermişdir. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının 14 fevral 1956-cı ildə keçirilmiş XX Qurultayında şəxsiyyətə pərəstişinin aradan qaldırılması və ölkədə "Xruşov mülayimləşməsi" prosesinin başlanması Elmlər Akademiyasının idarə olunmasında da müəyyən dəyişikliklərə yol açmışdır. Xüsusən, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Sovetinin

"SSRİ Elmlər Akademiyası və müttəfiq respublikaların Elmlər Akademiyalarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında"kı 11 aprel 1963-cü il tarixdə qəbul etdiyi qərardan sonra Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1963-cü ildə qəbul edilmiş Nizamnaməsində Sovet dövlətinin Stalin mərhələsinin inzibati-ideoloji prinsipləri aradan qaldırılmış, elmə partiya nəzarəti nisbətən yumşaldılmış, struktur elmi bölmələrin rolu bir qədər artırılmışdır. Bu, SSRİ elmi məkanında, o cümlədən, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının idarə olunmasında yeni bir mərhələnin başlanması demək idi. Bu Nizamnamə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tarixinə Xruşov Nizamnaməsi kimi yer almışdır. Nizamnamənin qəbul edildiyi dövrdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına akademik Zahid Xəlilov rəhbərlik etmişdir.

Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsində növbəti dəfə sovet hakimiyyətinin mövqelərinin zəiflədiyi şəraitdə, ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi ərəfəsində Ümumi yığıncağın 20 iyun 1990-cı il tarixli iclasında bəzi dəyişikliklər olunmuş, müəyyən ideoloji xarakterli tezislər ixtisar edilərək məndən çıxarılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Ümumi yığıncağının 20 aprel 1994-cü il tarixli iclasında müstəqillik dövründə "Azərbaycan Elmlər Akademiyasının inkişaf konsepsiyası" müzakirə edilərək qəbul edilmiş, ölkə elminin istiqamətlərinin müstəqil dövlətimizin inkişafına doğru istiqamətləndirilməsi zəruri hesab olunmuşdur. Bu, Elmlər Akademiyası sistemində keçmiş sovet ideologiyasından imtina edilməsi, elmi fəaliyyətin ölkəmizin milli və dövlətçilik maraqlarına uyğunlaşdırılması prosesinin başlanğıcı idi. Ümumi Yığıncaq eyni zamanda, 20 aprel 1994-cü il tarixdə keçirilmiş iclasında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinin yeni mətnini də təsdiq etmişdir. Nizamnamədə əvvəlki mətnlərdəki "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası" ifadəsindən "SSR" sözləri ixtisar olunmuş, məndə sovet, partiya kimi sözlər redaktə edilərək çıxarılmışdır. Nizamnamənin müddəalarından keçmiş sovet dövrünə aid sözlər və ifadələr çıxarılsa da, Elmlər Akademiyasının idarə olunmasının keçmiş modelinə ciddi şəkildə toxunulmamışdır. Bununla belə, Azərbaycan

Elmlər Akademiyasının 20 aprel 1994-cü il tarixdə Ümumi yığıncağında qəbul edilmiş Nizamnaməsi ölkə elminin müstəqil dövlətin maraqlarına doğru istiqamətinin zəruriliyini irəli sürmək baxımından ilk addım kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, bu Akademiyanın keçid dövrünün nizamnaməsi kimi elm tarixinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həyatında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 15 may 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan Elmlər Akademiyasının statusu haqqında" qərarının qəbul edilməsi yeni bir mühüm mərhələ başlanmışdır. Məhz bu Fərmanla ilk dəfə olaraq ölkəmizin ali dövlət elmi təşkilatına "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" statusu verilmişdir. Akademiyanın yeni statusunda ifadə olunmuş "Milli Elmlər Akademiyası" anlayışı ölkə elminin Azərbaycan xalqının milli maraqlarına və müstəqil dövlətçilik prinsiplərinə istiqamətləndirilməsi vəzifələrinin ön mövqeyə çəkilməsini müəyyən etmişdir. Qeyd olunduğu kimi, bu Fərman "Akademiyanın fundamental elmin inkişafında əldə etdiyi nailiyyətləri, Azərbaycan xalqının, mədəni və mənəvi təşəkkülündə oynadığı rolu, respublika ictimaiyyəti arasında olan nüfuzunu və akademik elmin ölkənin inkişafının əsas təminatçısı olduğunu bir daha təsdiqləmişdir".

Ölkə elminin baş qərargahına "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" statusunun verilməsi öz növbəsində Nizamnamənin də həmin statusa uyğun olaraq yenidən hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası sistemində elmi müəssisələrin fəaliyyətinin ölkə maraqlarına doğru yenidən qurulması sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin yenidən təşkili, dövlət başçısının 7 avqust 2002-ci il tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan Bölməsinin təsis edilməsi, Fəlsəfə və Hüquq, Milli Münasibətlər, İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya institutlarının bazasında Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun yaradılması ali elmi qurumun tərkibində ölkə maraqları əsasında aparılmış yenidənqurma tədbirlərindən idi. Nəhayət,

4 yanvar 2003-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında" yeni Fərman imzalaması ilə Akademiya da əsaslı dəyişikliklərin aparılması müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2003-cü il tarixli Fərmanı Milli Elmlər Akademiyasının nüfuzunun, səlahiyyətlərinin və funksiyalarının artırılması sahəsində atılmış ən ciddi addım idi. İlk dəfə olaraq bu Fərmanla Milli Elmlər Akademiyasına ölkə üzrə elmi tədqiqatları əlaqələndirmək səlahiyyəti verilmişdir. Fərmanda öz əksini tapmış aşağıdakı müddəalar Elmlər Akademiyasının bütün tarixi inkişaf prosesləri müddətində qazandığı ən böyük statusun ifadəsi idi: "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafını təşkil və təmin edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən, Azərbaycan Respublikasındakı bütün elmi müəssisələrin və ali məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirən və istiqamətləndirən, Azərbaycan Respublikasını xarici ölkələrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyət sahəsində təmsil edən ali dövlət elmi təşkilatıdır".

Mövcud qanunvericilik qaydalarına əsasən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsində də Fərmanda ifadə olunan səlahiyyətlər və funksiyalar öz əksini tapmalıdır. Lakin Milli Elmlər Akademiyası Nizamnaməsinin yeni redaksiyada mətni də Akademiyanın statusu haqqında imzalanmış Fərmanla eyni gündə, 4 yanvar 2003-cü ildə təsdiq olunduğu üçün həmin genişləndirilmiş funksiya və səlahiyyətlərin bəziləri bir qədər əvvəl hazırlanmış Nizamnamədə özünə tam yer ala bilməmişdir. Bununla belə, Milli Elmlər Akademiyasının 20 aprel 1994-cü il tarixli Nizamnaməsi ilə müqayisədə 4 yanvar 2003-cü ildə təsdiq olunmuş Nizamnamə ölkədə elmi fəaliyyətin azərbaycançılıq prinsipləri əsasında yenidən qurulması və müstəqillik dövrünün tələblərinə istiqamətləndirilməsi baxımından irəliyə doğru atılmış mühüm hadisə idi. Xüsusən, Milli Elmlər Akademiyasındakı elmi bölmələrin və elmi tədqiqat institutlarının işinin yenidən təşkil edilməsi və Akademiyaya seçkilərin keçirilməsi haqqında Nizamnamədə öz əksini tapmış müddəalar ali elmi

qurumda təşkilati vəzifələrin həyata keçirilməsinə lazımı imkanların yaradılmasına xidmət etmişdir. Bütün bunlara görə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 4 yanvar 2003-cü il tarixdə təsdiq edilmiş yeni Nizamnaməsi elm tariximizdə müstəqillik dövrünün Nizamnaməsi kimi səciyələndirir. Bu yeni Nizamnamə haqlı olaraq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixində Heydər Əliyev Nizamnaməsi kimi də adlandırıla bilər. Yeni Nizamnamə və onun hüdudların genişləndirən "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında" 4 yanvar 2003-cü il tarixli Fərman Elmlər Akademiyasının tarixində bu elmi quruma ən çox və ən geniş imkanlar yaradan hüquqi sənəd kimi mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. Məhz həmin Fərmandan sonra ölkəmizin ali elmi dövlət təşkilatı Milli Elmlər Akademiyası adlandırılmış, ölkə üzrə əlaqələndirilmə funksiyalarını da yerinə yetirmişdir.

Bununla belə, xüsusi Fərmanla Milli Elmlər Akademiyasının statusunun genişləndirilməsi və zamanın meydana çıxardığı yeni çağırışlar bir müddətdən sonra yeni Nizamnamə mətninin hazırlanmasını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2008-ci il ildə "Azərbaycan elmində islahatların aparılması ilə bağlı Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" qərarı qəbul edilməsindən sonra Milli Elmlər Akademiyasında nəzərdə tutulan yenidənqurma tədbirlərinin həyata keçirilməsini Nizamnamədə köklü əlavələr və dəyişikliklər etmədən təmin etmək mümkün deyildi. Buna baxmayaraq, Milli Elmlər Akademiyasında Nizamnamə mövzusu yalnız 4 yanvar 2003-cü il tarixdə təsdiq olunmuş Nizamnamədən on il keçdikdən sonra, 2013-cü ildə yenidən gündəmə gəlmişdir.

Milli Elmlər Akademiyasının yeniləşdirilmiş rəhbər heyətinin seçildiyi 24 aprel 2013-cü il tarixli Ümumi Yığıncağında AMEA Nizamnamə Komissiyasının yeni sədri də seçilmişdir. Mövcud qaydaya uyğun olaraq, 15 sentyabr 2013-cü il tarixdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Nizamnamə Komissiyasının yeni tərkibi müəyyənləşdirilərək təsdiq olunmuş və yeni Nizamnamə mətninin hazırlanmasına başlanılmışdır. Nizamnamə Ko-

missiyası aşağıdakı tərkibdə müəyyən olunmuşdur. AMEA-nın həqiqi üzvləri: İsa Həbibbəyli (sədr), akademik Asəf Nadirov, akademik Vaqif Fərzəliyev, akademik İsmayıl Hacıyev, müxbir üzv Rasim Əliquliyev və hüquq elmləri namizədi Azər Namazov.

Komissiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizamnaməsinin yeni redaksiyada mətnini hazırlamaq vəzifəsini həyata keçirmək üçün fəaliyyətə başlamışdır. İlk növbədə dünya Elmlər Akademiyalarının Nizamnamə təcrübəsi öyrənilmişdir. Rusiya, Çin Xalq Respublikası, Polşa, Almaniya, Ukrayna, Belarus, Macarıstan, Qazaxıstan, Çexiya, Bolqarıstan Elmlər Akademiyalarının Nizamnamələri diqqətlə nəzərdən keçirilərək təhlil edilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsindəki əvvəlki sovet dövründən qalmış və hazırda da bu böyük ölkənin müxtəlif regionlarında fəaliyyət göstərən Elmlər Akademiyasının çoxsaylı Bölmələrini, filiallarını və bazalarını idarə etmək üçün "əlverişli" olan mərkəzləşdirilmiş, razılaşdırmaqla idarəetmə proseslərinin təmin edilməsinə dair müddəalar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası üçün faydalı hesab edilməmişdir. Ukrayna və Belarus Elmlər Akademiyalarının Nizamnamələrində hələ də əsaslı dəyişiklər edilmədiyi, sovet dövründəki Nizamnamədən redaktə edilərək istifadə olduğu nəzərə alınmışdır. Eyni zamanda, məlum olmuşdur ki, Bolqarıstan, Macarıstan və Çexiya ölkələrinin iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmaqla Elmlər Akademiyalarının Nizamnamələrini elmi-tədqiqat institutlarının, digər struktur bölmələrin birləşdirilməsinə, aparılmış ixtisarlara uyğunlaşdırmışdır. Qazaxıstan Elmlər Akademiyası isə dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların sırasından çıxarılaraq, Səhmdar Cəmiyyətə çevrildiyi üçün tamamilə fərqli bir Nizamnamə sənədi ilə fəaliyyətini tənzimləməli olmuşdur. Nizamnamə axtarıları zamanı Azərbaycan üçün nisbətən yaxın olan Çin Xalq Respublikasının və Polşa Xalq Respublikalarının Elmlər Akademiyalarının Nizamnamələri Azərbaycanda müstəqillik dövrünün yeni islahatlar mərhələsinin Nizamnaməsini hazırlamaq üçün təcrübənin öyrənilməsi baxımından daha əhəmiyyətli olmuşdur. Lakin Çin Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsindəki böyük bir dövlətin nəhəng elmi qurumu-

nun və ona bağlı böyük elmi şəbəkənin idarə olunması və istiqamətləndirilməsi üçün aparılmış ümumiləşdirmələr, Polşa Elmlər Akademiyasında elmi-tədqiqat qurumlarındakı parçalanmalar da Azərbaycan üçün olduğu kimi qəbul edilə bilən müddəalar deyildi. Beləliklə, Elmlər Akademiyaları sahəsində dünya təcrübəsini öyrənərkən qarşılaşdığımız fərqli mənzərə bizim üçün Nizamnaməni hazırlayarkən dünya akademiyalarında gedən müsbət rəylərdən istifadə etməklə bərabər, ölkəmizin mövcud reallıqlardan çıxış etməyin daha münasib yol olduğu qənaətinə irəli sürməyə əsas vermişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının keçdiyi yolun təcrübələrini və müxtəlif vaxtlarda ölkəmizdə qəbul edilmiş Nizamnamələri dərinləndirən təhlil etməklə yanaşı, hazırkı şəraitdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının elmdən, akademiyaadan nə gözlədiyi və elm adamlarının hansı təşəbbüslərlə çıxış edərək nələr arzu etdikləri də diqqətlə, yaradıcı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2014-cü ildə qəbul edilmiş Nizamnaməsi dünya təcrübəsini öyrənməklə yanaşı, daha çox ölkə reallıqlarının nəzərə alınması və perspektiv inkişafın nəzərdə tutulması prinsipləri əsasında hazırlanmışdır.

Yeni redaksiyada hazırlanmış Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinin mətni bir neçə dəfə AMEA Rəyasət Heyətinin iclaslarında və işçi qrupunun yığıncaqlarında müzakirə olunmuşdur. Müzakirələr zamanı bəzi mübahisəli məqamlar da meydana çıxmışdır. Məsələn, Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsindəki "Akademiyanın fəaliyyətinin məqsədi və istiqamətləri" maddəsinin 2.2.8 və 2.2.9-cu bəndlərindəki Akademiyada innovasiya və sahibkarlıqla məşğul olmağa dair yeni salınmış müddəalar elmi mühitdə birmənalı qarşılanmamışdır. Müzakirələr zamanı Nizamnamənin 2.2.9-cu maddəsinin mətnində ifadə olunan "İnnovativ sahibkarlıq və onunla bağlı yeni fəaliyyət növlərinin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması ilə yanaşı, qabaqcıl texnologiyaların transferi və mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək, elm tutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi üçün texnoparklar, innovasiya zonaları, inkubatsiya

xidmətləri, texnologiya transferi mərkəzlərinin təşkili barədə təkliflər vermək" müddəalarında Akademiya istehsalat yönümlü müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin təşkilinə dair məsələlərinin dövlət ali elmi təşkilatının funksiyaları ilə uzlaşmadığına dair mülahizələr də nəzərə çarpdırılmışdır. İddiaçılar öz fikirlərini dövlət sektoruna aid olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında özəl sektorun fəaliyyətinə daha çox aid olan istehsalat obyektlərinin yaradılmasının hüquqi cəhətdən düzgün olmadığı mövqeyində dayanmışlar. Bundan başqa, ənənəyə uyğun olaraq əsasən fundamental tədqiqatlarla məşğul olan Akademiyanın fabrik-zavod yaradıb işlətməsi, məhsul istehsal etmək səviyyəsində istehsalat məsələlərinə cəlb edilməsi də bəzən o qədər də məqbul sayılmamışdır. Halbuki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında hələ sovet dövründə təsərrüfat müqaviləsi ilə işləyən Təcrübə-Konstruktor Büroları və Təcrübə-Sınaq Zavodu kimi struktur bölmələr fəaliyyət göstərmiş və bu elm-istehsalat müəssisələrdən əldə edilən maliyyə vəsaitindən elmi işçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, elmi qurumların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur. İndi isə dövlət səviyyəsində təsdiq olunan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsində Akademiyanın innovasiya və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasına dair konkret maddələrin nəzərdə tutulması bu sferanın daha da inkişaf etdirilməsinə hüquqi təminat verirdi. Buna baxmayaraq, Nizamnamənin qəbul edilmək üçün təqdim olunması üçün kompromis variant kimi 2.2.9-cu maddənin axırındakı "təşkil etmək" sözləri "təşkili barədə təkliflər vermək" ifadələri ilə əvəz olunmuşdur. Əslində "təşkili barədə təkliflər" vermək işi də Akademiya aid olduğu üçün eyni mənani ifadə etdiyindən, yəni innovasiya və sahibkarlıq mühiti yaratmağa əsas verdiyindən Nizamnamənin 2.2.9-cu maddəsi qüvvəsində qalmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2014-cü il Nizamnaməsində ilk dəfə olaraq aşağıdakı bir sıra mühüm müddəalar öz əksini tapmışdır:

- Azərbaycançılıq ideyasının Akademiyanı əsas prioritet istiqamətindən birinə çevirmək öl-

kəmizin bütün elmi müəssisələri və təşkilatlarında, ali məktəblərdə aparılan elmi tədqiqat işlərinin əlaqələndirmək, istiqamətləndirmək və qiymətləndirmək funksiyalarını həyata keçirmək, elmi tutumlu təsərrüfat obyektləri yaradıb fəaliyyətinin tərkib etmək, elmdə innovasiya və sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək, ölkə üzrə elmi ekspertizanın təşkilində Akademiya alimlərinin iştirakını təmin etmək.

- Ölkə üzrə elmi-tədqiqatların təşkili və əlaqələndirilməsinin təmin etmək, beynəlxalq elmi laboratoriyaların yaradılması və fəaliyyətinin təşkil etmək, ödənişli əsaslarla mütəxəssislər hazırlamaq, magistratura pilləsi üzrə mütəxəssislər hazırlamaq.

- Azərbaycan alimlərinin, o cümlədən gənc alimlərin qurultaylarını keçirmək, Akademiyanın fəxri və xarici üzvlərini bir-birindən fərqləndirmək.

Yeni Nizamnaməyə əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ümumi yığıncağı və Rəyasət Heyətinin səlahiyyətləri genişləndirilmiş, beynəlxalq əlaqələr yaratmaq sahəsində imkanları genişləndirilmişdir.

Müstəqillik dövrünün reallıqlarını istiqamətləndirən 11 dekabr 2014-cü il Nizamnaməsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixinə İlham Əliyev Nizamnaməsi kimi həkk olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 11 dekabr 2014-cü ildə 386 sayılı Fərmanla Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsini təsdiq etmişdir. Bu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının azərbaycançılıq prinsipləri əsasında hazırlanmış, müstəqillik dövrünün tələblərinə cavab verən birinci Nizamnaməsi hesab oluna bilər.

Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsində öz əksini tapmış yeniliklər, bir qədər sonra, Milli Məclisdə Elm və Təhsil Komitəsində hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2016-cı ildə təsdiq olunmuş "Elm haqqında" Qanunda daha da genişləndirilmiş və möhkəmləndirilmişdir. "Elm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa ayrıca olaraq "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" adlı xüsusi maddə daxil edilmiş və həmin maddədə Akademiyanın səlahiyyətləri, funksiyaları

və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, "Elm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda elm tarixində ilk dəfə olaraq "Elmdə sahibkarlıq və innovasiya fəaliyyəti"nə aid 16 bənddən ibarət ayrıca 38-ci maddə özünə yer almışdır. "Elm" haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Milli Elmlər Akademiyasının yeni Nizamnaməsindəki müddəalar ölkə elmi mühitində, xüsusən də Elmlər Akademiyasında islahatların aparılmasına imkan yaratmışdır. Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının statusunun artırılması, Milli Elmlər Akademiyasında Təcrübə-Sənaye zavodunun Neft-Kimya Prosesləri İnstitutundan çıxarılaq ümumakademiya elmi-istehsalat qurumuna çevrilərək fəaliyyətini davam etdirməsi, Akademiyada ilk dəfə olaraq magistratura təhsilinin təşkili, birgə beynəlxalq laboratoriyalarının yaradılması kimi məsələlərin müsbət həlli 2014-cü il Nizamnaməsinin müddəaları əsasında baş tutmuşdur.

Bununla belə, daim yeniləşmə proseslərinin həyata keçirilməsini tələb edən Akademiya mühitində ölkəmizdə gedən ictimai-siyasi proseslərə uyğun olaraq daha dərin islahatlara yaranmış tələbat öz növbəsində Nizamnaməyə əsaslı əlavələrin və yeniliklərin daxil edilməsi zərurətini meydana çıxarmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Prezidentinin 29 dekabr 2019-cu il tarixli Ümumi Yığıncağında Nizamnamə Komissiyasının yeni tərkibi seçilmiş və Akademiyanın fəaliyyətini tənzimləyən və istiqamətləndirən Nizamnaməyə müasir dövrün çağırışlarını əks etdirən müddəaların daxil edilməsi qərara alınmışdır. AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizamnamə Komissiyasının sədri, akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi və komissiyanın üzvləri akademiklər Vaqif Fərzəliyev, Rasim Əliquliyev, İsmayıl Hacıyev, müxbir üzv Bəxtiyar Məmmədov hüquq elmləri doktoru Nazim Cəfərlinin iştirakı ilə AMEA Nizamnaməsinin müasir mərhələnin prinsiplərinə uyğun surətdə yeniləşdirilməsi vəzifəsi həyata keçirilmişdir. Hazırlanan yeniləşdirilmiş Nizamnamədə Milli Elmlər Akademiyasında müstəqil dövlətçilik və azərbaycançılıq ideallarının daha da dərinləşdirilməsi, alimlərin ölkəmizdəki dövlət quruculuğu proseslərində daha yaxından iştirakının təmin edilməsi məsələləri dərinləşdirilərək möhkəm-

ləndirilmişdir. Bundan başqa, Milli Elmlər Akademiyasının 2020-ci il Nizamnaməsinə edilmiş əlavələr bu dövlət ali elmi təşkilatında bir sıra zəruri struktur islahatlarının aparılmasına təminat vermişdir. Nizamnaməyə yeni daxil edilmiş maddələrə əsasən, Milli Elmlər Akademiyasının strukturunda mövcud olan, lakin funksiyaları etibarilə vitse-prezidentlik institutu ilə paralellik təşkil edən Bölmələrin akademik katibləri vəzifələri ixtisar olunmuş, vitse-prezidentlərin səlahiyyətləri artırılmışdır. Eyni zamanda, 2020-ci ilədək Elmi Bölmələrin idarəetmə orqanı olan, sovet təfəkkürünü əks etdirən "Büro" anlayışının ləğv edilməsi və əvəzində Bölmələrin Elmi Şuralarının yaradılması üçün hüquqi əsasları formalaşdırmışdır.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 10 aprel 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 11 dekabr 2014-cü ildə təsdiq edilmiş Nizamnaməsində dəyişiklik edilməsi haqqında Fərman ilə tənzimləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında elm və təhsilin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin bəzi məsələləri haqqında" 28 iyul 2022-ci il tarixli Fərmanı ölkəmizdə elm və təhsilin təşkili sahəsində yeni reallığı gündəmə gətirmişdir. Bu Fərmana əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tərkibində fəaliyyət göstərmiş dəqiq və texniki elmləri, təbiət elmlərini əhatə edən elmi-tədqiqat institutları yeni yaradılmış Elm və Təhsil Nazirliyinin tərkibinə daxil edilmişdir. Bundan başqa, Akademiyanın tərkibində olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi və Hüseyn Cavid Muzeyi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin idarəçiliyinə verilmişdir. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Humanitar və İctimai Elmlər Bölmələrinin tabeliyində olan elmi-tədqiqat institutlarını, Milli Ensiklopediya Mərkəzini, Naxçıvan və Gəncə Bölmələrini, Şəki, Lənkəran və Quba Elmi Mərkəzlərini, Seysmologiya Mərkəzini, Mərkəzi Elmi Kitabxanayı və "Elm" nəşriyyatını özündə birləşdirir. Elm və ali təhsilin inteqrasiyasına geniş imkan yaradan bu reallıq eyni zamanda, Azərbaycan Milli Elmlər Akade-

miyasının yeni Nizamnaməsinin hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır. AMEA Nizamnamə Komissiyası Akademiyanın rəhbərliyi ilə AMEA-nın mövcud reallıqları və perspektiv inkişafı əks etdirən yeni Nizamnamə layihəsi üzərində geniş iş aparmış və nəticədə Elm və Təhsil Nazirliyi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının səlahiyyətlərini tənzimləyən hüquqi sənəd imzalanmışdır. Yeni Nizamnamə layihəsi əlaqədar qurumlarla müzakirə edildikdən sonra Nizamnamənin tələblərinə uyğun olaraq AMEA Ümumi Yığıncağının 1 may 2023-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 3 noyabr 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsini təsdiq etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təsdiq etdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının və milli prioritetlərin əsas kimi qəbul edilməsi AMEA-nın yeni Nizamnaməsində dünya elminə inteqrasiya ilə yanaşı, ölkəmizin tərəqqisinə və yeniləşdirilməsinə xidmət edən yeni Nizamnamənin hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 3 noyabr 2023-cü il tarixdə təsdiq etdiyi Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsi ölkəmizdə elmin təşkili və idarə olunmasında meydana çıxmış yeni reallıqların hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinə və istiqamətləndirilməsinə xidmət edir. Tərkibində əsasən humanitar və ictimai elmlərə dair elmi müəssisələrinin mövcud olduğu nəzərə alınmaqla, yeni Nizamnamədə bu sfera üçün prioritet olan Azərbaycançılıq və milli dövlətçilik ideologiyasının, Azərbaycan dilinin, milli ədəbi-ictimai fikrin, tarixi-mədəni irsin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına, inkişaf etdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət edən elmi-tədqiqatların aparılması və fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, bu sahələr üzrə elmi məktəblərin formalaşdırılması ilə əlaqədar müddəaları ön mövqeyə çıxarılmışdır. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının idarə olunması və Akademiyanın tərkibində təmsil olunan humanitar və ictimai elmləri əhatə edən elmi tədqiqat institutlarının və Seysmoloji Xidmət Mərkəzinin

işinin təşkili, fəaliyyətinin tənzimlənməsi yeni Nizamnamənin ana xətlərini müəyyən edir. Məsələnin ölkə reallıqları ilə əlaqədar müddəalar vaxtilə sovet hakimiyyəti dövründə Elmlər Akademiyalarının fəaliyyətində əsas yer tutmuş keçmiş SSRİ-nin hərbi-sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmiş elmi tədqiqatlardan nəhayət ki, konkret olaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik mənafələrinə və xalqımızın milli maraqlarına xidmət edən elmi fəaliyyətə keçmək üçün hüquqi təminat yaradır. Nizamnamədəki Akademiyanın inkişafı fondu yaratmaq, fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq problem şuralar, komitələr, komissiyalar, mərkəzlər təşkil etmək, ekspertizalar keçirmək, monitorinqlər aparmaq, xaricdə yaşayan elmi diaspora ilə əlaqə qurmaq, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və sair kimi müddəalar da hazırkı mərhələdə AMEA-nın adında ifadə olunan "Milli" anlayışı istiqamətindəki fəaliyyətin müasir səviyyədə təşkilinə imkan verir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müstəqil dövlətimizə rəhbərlik etdiyi dövrdə, 3 yanvar 2003-cü il tarixdə imzaladığı Sərəncamla Akademik qurumun "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" adlandırılması haqqında qəbul etdiyi qərarın nə qədər böyük uzaqgörənliklə verildiyini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Bundan başqa, yeni Nizamnamədə Milli Elmlər Akademiyasının beynəlxalq əlaqələri və əməkdaşlığına dair də əhəmiyyətli maddələr öz əksini tapmışdır. Nizamnamənin "Akademiyanın hüquqları" bölməsindəki elm sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqinə, beynəlxalq elmi təşkilatlara, digər ölkələrin Akademiyaların üzvlüyünə seçilmək, birgə elmi tədqiqat işləri aparmaq, beynəlxalq laboratoriyalar yaratmaq və sair kimi maddələr akademik qurumun dünya elminə inteqrasiyasına şərait yaradır. Bu, müstəqillik dövrünün indiki mərhələsində Azərbaycan elminin beynəlxalq miqyasda baş verən ən yeni proseslərin, müasir trendlərin ölkə elmi ilə əlaqələndirilməsi üçün zəruri addımların atılmasına meydan açır. Son vaxtlarda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tarixində ilk dəfə olaraq, akademik qurumun dünyanın ən böyük beynəlxalq elmi təşkilatı olan Bey-

nəlxalq Elmi Şuranın, Asiya Elmlər Akademiyaları və Elmi Cəmiyyətləri Assosiasiyasının, Avrasiya Universitetlər Birliyinin səsvermə hüququna malik olan üzvləri sırasına qəbul edilməsi AMEA-nın yeni Nizamnaməsindəki müddələrin həyata keçirilməsi sahəsində irəliyə doğru atılmış real addımlardır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Strukturunun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq bundan sonrakı mərhələdə Akademiyanın elmi Bölmələrinin funksiyalarının müəyyən edilməsi məqsədilə də ilk dəfə olaraq yeni Nizamnaməyə müvafiq müddəalar əlavə edilmişdir. Bu baxımdan yeni Nizamnamə Akademiyada müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq zəruri struktur islahatlarının aparılmasına hüquqi təminat verən mühüm dövlət sənədi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. AMEA-nın Nizamnaməsindəki tərkibində elmi müəssisələri olan Bölmələrin və elmi müəssisələri olmayan Bölmələrin funksiyalarını tənzimləyən ayrıca maddələrin yer alması müasir şəraitdə bütün elm sahələrini əhatə edən Bölmələrin qorunub saxlanılmasına və fəaliyyətinin yenidən təşkilinə əsas verir. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ölkə üzrə il ərzində aparılan elmi tədqiqatlar sahəsində əldə edilmiş mühüm elmi nəticələrə dair hesabatların geniş müzakirələrinin təşkili və elmin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında təkliflərin və tövsiyələrin qəbul edilməsi yeni Nizamnamədə öz əksini tapmış qarşılıqlı elmi fəaliyyətin tənzimlənməsi və idarə olunması barədəki hüquqların və vəzifələrin açdığı imkanların reallıqlarıdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 3 noyabr 2023-cü il tarixdə imzaladığı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yeni Nizamnaməsi yeni tarixi mərhələdə elmin xalqımızın milli maraqları və ölkəmizin dövlətçilik mənafeyi istiqamətində inkişaf etdirilməsinə, beynəlxalq elmi əməkdaşlığa, bəşəri dəyərlərin tədqiq edilib ümumiləşdirilməsinə, zəruri struktur islahatlarının aparılmasına təminat verir. Yeni Nizamnamənin qəbul edilməsindən keçən qısa müddət ərzində aparılan elmi tədqiqatlarda Azərbaycançılıq ideallarının aparıcı istiqamətə çevrilməsi, xalqımızın tarixində və taleyində mühüm rol oynamış ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin araşdırılıb tədqiq olunmasının meyda-

nının genişləndirilməsi, Azərbaycan tarixinin ədəbiyyatı və mədəniyyətinin dövrələşdirilmə konsepsiyasının hazırlanması və inkişaf mərhələlərinin müəyyən edilməsi, milli fəlsəfi təfəkkürün formalaşdırılması, arxeologiya, etnoqrafiya, antropologiya, folklorşünaslıq istiqamətlərində qəbul edilmiş qərarlar və atılmış əməli addımlar Akademiyanın müasir dövrün çağırışlarının işığında inkişaf etməkdə olduğunu nümayiş etdirir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə mövcud Tarix İnstitutunun bazasında A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun əsasında Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun yaradılması, ölkəmizin reallıqlarına uyğun olaraq "Qarabağ müharibəsinin tarixi və Böyük Qayıdış hərəkəti", "Xəzərin arxeologiyası", "Qərbi Azərbaycan tarixi", "Qərbi Azərbaycan folkloru", "Məhkəmə arxeologiyası", "Elektron Akademiya", "Musiqi folkloru", "Toponimika" şöbələrinin təsis edilməsi yeni qəbul edilmiş Nizamnamənin struktur islahatlarının aparılması sahəsində verdiyi imkanların nəticələridir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 3 noyabr 2023-cü il tarixdə təsdiq etdiyi Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsi akademik təşkilatımızın yeni tarixi dövrünün Nizamnaməsi kimi elmimizin bundan sonrakı inkişafına istiqamətverici sənədi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 16 may 2023-cü il tarixli iclasında qəbul edilmiş yeni loqotipi-emblemi də elmin yeni tarixi dövrdəki hədəflərini və vəzifələrini rəmzləşdirir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası davamlı elmi ənənələrin qorunub yaşadılması və yeniləşmə proseslərinin daha da genişləndirilməsi yollarında inamlı addımlar atmaqla davam edir. Əldə olunmuş mühüm elmi nəticələr, aparılmış məqsədyönlü islahatlar, başlanmasına start verilmiş layihələr yeniləşmə hərəkətinin Azərbaycan elminin yeni hədəflərə doğru inkişafına təkan verir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası qarşından gələn 80 illik yubileyinə müstəqil Azərbaycan dövlətinin hərtərəfli və sürətli inkişaf etdirilməsinə mühüm elmi töhfələr vermək əzmi ilə gedir. ●

Füzuli QURBANOV,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
"İdrak nəzəriyyəsi və məntiq" şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə elmləri doktoru

AMEA - Azərbaycanın elmi yaddaş və intellektual məkanı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası xalqın ümumi zəkasını, aqlını birləşdirən böyük bir sərvətdir. ...Elmlər Akademiyasının yaranması Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində mühüm bir hadisədir.

Heydər ƏLİYEV,
Ümummilli lider

III məqalə

"Elmi sinerji"nin Azərbaycan nümunəsi

II məqalənin sonuncu müddəaları Azərbaycanda elmin inkişaf perspektivləri ilə dünya miqyasında elmin inkişafı arasında uyğunluq kontekstində AMEA-nı Azərbaycanın elmi yaddaşı və intellektual məkanı kimi necə daha səmərəli fəaliyyət səviyyəsinə yüksəltməyin fəlsəfi-sinergetik anlamı ilə bağlı idi. Buna ümumi halda "sinergetik dərk" deyirik və ona uyğun olaraq söhbət Azərbaycan elmində nəzəri ilə praktiki-tətbiqi aspektlərin "elmi sinerjisi"nin Azərbaycan nümunəsini yaratmaqdan gedir.

Bu məqsədə çatmaq üçün məsələyə iki səviyyədə - dünyada perspektivli elmi tərəqqiyə nail olmağın fəlsəfi-elmi araşdırılması və Azərbaycan təcrübəsini nəzərə almaqla alınan ümumi nəticələrin elmimizə necə səmərəli tətbiq etmənin nəzəri modelinin yaradılması səviyyələrində baxmaq zəruridir.

(Əvvəli jurnalın ötən sayında)

Araşdırmalar göstərir ki, müasir mərhələdə elmin inkişafı əsasən üç istiqamətdə baş verir:

- Rəsmi elmi strukturların (o cümlədən, akademiya) elmi fəaliyyəti;
- universitetlər çərçivəsində aparılan tədqiqatlar;
- müstəqil araşdırmaçıların elmi axtarışları.

Biz birinci istiqamət üzərində ikinci və üçüncü ilə bağlı mövcud fikirləri təhlil edəndən sonra dayanacağıq.

İndi Azərbaycanda universitet tərkibində elmi axtarışların daha səmərəli olması ilə bağlı fikirlər müsbət mənada dəbdədir. Təbii ki, Qərbin və Uzaq Şərqi inkişaf etmiş ölkələrinin universitetlərində yeni nəzəri ideyalar, innovativ ixtiralar, praktiki-tətbiqi potensialı güclü olan araşdırmalar aparılır və ondan böyük səmərə götürülür.

Birincisi, elmi axtarışların bu cür institutlaşması əsrlərdir ki, təhsillə vəhdətdə aparılır və bu sahədə Qərbin böyük təcrübəsi mövcuddur. Buna görə də həmin yol yalnız ona oxşar təcrübəsi olan ölkələrdə perspektivli səmərə verə bilər. Burada "perspektivli səmərə"

dedikdə uzun müddətli, sistemli və davamlı olaraq elmi fəaliyyət göstərmənin nəzəri və praktiki modelinin mövcudluğu nəzərdə tutulur. Qısa müddətli "elmi sıçrayış"ı bütövlükdə elmi tərəqqi adlandırmaq olmaz.

İkincisi, hazırda Qərb fəlsəfi-elmi fikrində mövcud universitet strategiyasının dalana dirəndiyi haqqında nüfuzlu arqumentlər ifadə olunur. Konkret olaraq, Qərbdə, Rusiyada və Çində universitetin Humbolt idealına "yenidən baxmaq" (İ.T.Kasavin) ehtiyacından bəhs edən ciddi araşdırmalar meydana gəlmişdir. Bu barədə ilk yazanlar sırasında tanınmış filosof və elmin metodoloqu Pol Feyerabend də vardır. Son 4 ildə bu mövzuda çox sayda sanballı araşdırmalar Avropada, Amerika qitəsində, Uzaq Şərqdə aparılmışdır.

İ.T.Kasavin yazır ki, müasir texnoelmin və elmi tədrisin (təhsilin) yaradıcı şəxsiyyətə təsiri onun "habitus"unu yaradır (P.Burdyenin istifadə etdiyi termindir), yəni "şəxsiyyətin inkişafının əsas istiqaməti"ni müəyyən edir. Bu bağlılıqda Humboltun universitet strategiyasına yenidən baxılmalıdır. Çünki həmin strategiya Orta əsrlər Avropasında əsas olaraq kilsəyə, orduya və türmələrə qarşı "fiksasiya" kimi yaradılmışdır.

Konkret desək, universitetlər daxili tələbata görə insan yetişdirməyi deyil, kilsə, ordu və türməyə əks olan şəxsiyyətlər yetişdirməyə üstünlük verdilər. Universitetlərin təhsil strategiyası institusional (öz missiyasına uyğun) maraqları təmin etməyə yönəlməmişdir. Bu, doğrudan da, özünüyaradan insan yetişdirmək strategiyası deyildir, sadəcə, "elə olma" məntiqinə dayanan fiksasiyadır (Kasavin, İ.T., 2022, s. 23).

Mövzunun elmi detallarına getsək, mətni mürəkkəbləşdirəcəyik. Ona görə də gəlinən ümumi qənaəti qısa vurğulayaq: müasir mərhələdə dünyanın ən aparıcı universitetləri belə strategiyada "tədqiqat dalanı"na dirəndiyini etiraf edirlər. Özü də başlıca olaraq müasir mərhələdə uğurlu ola biləcək İnsan yetişdir-

mək aspektində situasiyanı yeniləşdirməyin zəruriliyini vurğulayırlar. İnsan yaradıcılığı nədir? Elmi yaradıcılığın sosial-mədəni kontekstini tərəqqi naminə necə səmərəli etmək olar? Və sair kimi suallara intensiv cavab axtarırlar.

Onda məntiqi nəticə alınır: Azərbaycan kimi dünyanın aparıcı elmi kəsiminə inteqrasiya etmək kursunu seçmiş müstəqil dövlətlərdə universitetlərin strategiyası necə müəyyən edilməlidir? Bizim nümunə (mayak) kimi baxdığımız universitet strategiyası haqqında Qərbdə "dalana dirənmişik" fikri varsa, biz də ən yaxşı halda həmin dalana qədər getməyəcəyikmi? Əminəm, kor-koranə qəbul edib, "universitet yaxşı, akademik elmi fəaliyyət ondan zəif" kimi məntiqlə davransaq, gözümüzü həmin "yaradıcılıq və elmi" dalanında açacağıq.

Müasir mərhələdə elmin inkişafının ikinci xəttini müstəqil araşdırmaçılar təşkil edirlər. Bu tendensiyanın Qərbdə təcrübəsi toplanmışdır. Rusiyada xeyli zəifdir. Araşdırmalar, əsasən, "prekariat" anlayışı ilə bağlı aparılır. "Prekarlar" daimi iş yeri olmayan, müqavilə əsasında sər-

bəst fəaliyyət göstərən yaradıcı insanlar qrupuna aiddir. Bir zamanlar Qay Standing onları "təhlükəli sinif" adlandırmışdı. Çünki prekarlar, adətən, rəsmi orqanlarla, dövlətin elm siyasəti ilə razılaşırlar. Hətta Rusiyada onların bir etiraz dalğası meydana gəlmişdi.

Yuxarıda vurğulanan məqamlarla bağlı Azərbaycan kontekstində sualı belə qoyuruq: Azərbaycanda müstəqil araşdırma, o cümlədən, prekarlıq təcrübəsi mövcuddurmu? Məncə, mövcud deyildir. Onda hazırda elmin bu ölkədə müstəqil yaradıcı insanlar vasitəsilə inkişafı haqqında danışmağın heç yeri yoxdur.

Üçüncüsü, sinergetikada mürəkkəb və qeyri-xətti sistemlərlə bağlı belə bir teorem vardır: ən yaxşı ideyaları belə zamanında sistemə tətbiq etməyəndə onun özünütəşkili baş vermir, əksinə, sistem deqradasiyaya uğrayır. Deməli, strateji olaraq da hansı ideyanı nə zaman və necə topluma tətbiq etməyin dəqiq təhlili aparılmalı və proqnozlar verilməlidir.

Bütün faktlardan hansı nəticə alınır? Azərbaycanda böyük təcrübəsi və nəticələri olan akademik tədqiqatlar istiqaməti aparıcı olmalıdır. Bunun üçün AMEA-nın fəaliyyətinin stratejisi istiqaməti ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi nəzəri və konseptual çərçivədə müstəqil dövlətçiliyə və elmin daxili potensialı üzərində inkişaf etdirilməsinin sintezi ilə sıx bağlı olmalıdır.

AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin fəaliyyətinin mərkəzi punktunu məhz bu məqam təşkil edir. Bununla praktiki olaraq Azərbaycanda həm elmi tədqiqatların müasir tələblər səviyyəsində aparılmasını təşkil etmək, həm gələcək üçün universitetlərin yeni strategiyasını müəyyən etməyin nəzəri, metodoloji və praktiki-proqram əsaslarını hazırlamaq, həm də müstəqil dövlətçiliyə xidmət əsasında güclü dövlətçiliklə güclü intellektual cəmiyyətin formalaşması arasında harmoniya yaratmaq istiqamətlərində dövlətin yanında olmağı təmin etmək mümkündür.

AMEA bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün kifayət qədər təcrübəyə, intellektual potensiala və indiki rəhbərliyin yaradıcı idarəetmə potensialına malikdir.

Tədqiqatda fənlərarası (interdisiplinar) yanaşmadan nəzəri ilə yanaşı, praktiki olaraq istifadə etmənin həm fərdi-yaradıcı, həm də akademik-institusional təcrübəsi mövcuddur. Bu təcrübə 80 ildir ki, fəaliyyət göstərən AMEA-nın institutlarının vahid sistem tərkibində qarşılıqlı əlaqədə işləməsindən toplanmışdır! Bu təcrübə Ulu öndərin müəyyən etdiyi mənada AMEA-nın milli sərvət kimi faydalı olmasını təmin etməkdədir.

Bundan başqa, elmin "Azərbaycan sinerjisi" intellektual sərvətin milli sərvətə çevrilməsi sayəsində reallaşmaqdadır. Bu məsələ birbaşa müstəqil güclü dövlətin və güclü vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması strategiyası ilə bağlıdır. Çünki müasir inkişaf etmiş dövlətlərdə milli intellektual potensial ölkənin və cəmiyyətin xeyrinə istifadə əsasında tərəqqi etməkdədir. Hər hansı alim məşhur ola bilər, lakin onun məşhurluğu milli sərvət funksiyasını yerinə yetirməyə bilər. Yaradıcı adam mütləq yaşadığı ölkənin, mənsub olduğu cəmiyyətin, vətəndaşı olduğu dövlətin fəziləti və rifahı üçün yaratmalıdır. Onun elmi nəticələrinin cəmiyyətə faydası olmayacağısa, milli sərvət adlandırılmaz. Milli sərvət olmadan isə, ümumiyyətlə, nə cəmiyyət, nə də dövlət var ola bilməz.

Beləliklə, AMEA-nın Azərbaycan elminin inkişafındakı yeri və rolu yalnız bu təşkilatın elmi yaddaş olması ilə məhdudlaşmır. AMEA həm də intellektual məkan kimi, daim dinamik funksiya yerinə yetirir. Bu iki faktorun kəsişməsinin yaradıcı sahəsində AMEA həm özünü, həm də ölkənin elmi mühitini formalaşdırır. Təşkilatın hazırkı rəhbərliyi bu məsələyə Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin inkişafına maksimum xidmət fəlsəfəsi ilə yanaşır. Bu isə o deməkdir ki, uğurlar getdikcə daha çox olacaqdır. ●

Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında

Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru, dünya şöhrətli alim Əziz Səncər AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəylinin dəvəti əsasında ölkəmizdə səfərdə olub.

Səfər çərçivəsində AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli, Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncər, Türkmənistan Elmlər Akademiyasının prezidenti professor Allaberdı Aşırov, Türkiyə səfirliyinin əməkdaşları Fəxri Xiyabanda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin məzarını ziyarət edib, abidəsi önünə tər gül dəstələri qoyub, ruhu qarşısında baş əyiblər.

Ümummilli Liderin ömür-gün yoldaşı, görkəmli oftalmoloq alim, akademik Zərifə xanım Əliyevanın da xatirəsi anılıb, məzarı üzərinə tər çiçəklər düzülüb.

Həmçinin akademik Yusif Məmmədəliyevin və Xalq artisti Müslüm Maqomayevin məzarları da ziyarət olunub.

Elmi ictimaiyyət Şəhidlər Xiyabanını və "Türk şəhidliyi" abidəsini ziyarət edib, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və Bakının azad olunması uğrunda canından keçmiş döyüşçülərin xatirəsini ehtiramla anıblar.

Qeyd edək ki, Əziz Səncərin bir həftəlik səfəri iyunun 6-dək davam etmişdir. Dünya şöhrətli alim AMEA-nın Ümumi yığıncağının Xüsusi iclasında "Türk dünyası elm siyasəti: reallıqlar və çağırışlar" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmiş, ona AMEA-nın Fəxri üzvü diplomu və vəsiqəsi təqdim olunmuşdur. Həmçinin o, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsini, elmi müəssisə və təşkilatlarını, eləcə də respublikanın ali təhsil müəssisələrini də ziyarət etmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərlə görüşüb

AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin

Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru, dünya şöhrətli alim Əziz Səncərlə görüşüb.

Görüşdən öncə dünya şöhrətli alim AMEA-nın Rəyasət Heyətinin binası ilə tanış olub. Görüşdə çıxış edən akademik İsa Həbibbəyli qonağa dəvəti qəbul edib ölkəmizə səfər etdiyi üçün minnətdarlığını bildirib. Qeyd edib ki, 29 noyabr 2023-cü il tarixində keçirilən AMEA-nın Ümumi yığıncağında Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncər AMEA-nın fəxri üzvü seçilib. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin liderliyində öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyduğunu deyən akademik İsa Həbibbəyli Milli Elmlər Akademiyasının da ölkəmizdə gedən proseslərə uyğun yeniləşmə mərhələsində olduğunu, "Elektron Akademiya"nın qurulması istiqamətində önəmli addımlar atıldığını, süni intellekt, rəqəmsal texnologiyalarla bağlı mühüm tədqiqatların aparıldığını vurğulayıb, bu yöndə TUBİTAK-la əməkdaşlıq edildiyini bildirib.

AMEA rəhbəri Əziz Səncərin ölkəmizə səfərinin Türk dünyasında elmi əlaqələrin inkişafına növbəti töhfə verəcəyini söyləyib. Həmçinin "Türk Dünyası Aziz Sancar Doktora Bursu"nun verilməsini təklif edib.

Nobel mükafatı laureatı professor Əziz Səncər isə çıxışında AMEA-nın Ümumi yığıncağında Akademiyanın fəxri üzvü seçilməsi və ölkəmizə dəvətə görə AMEA rəhbərliyinə minnətdarlığını bildirib. Ölkəmizə hər səfərindən məmnun qaldığını deyən alim Azərbaycanın elmi ictimaiyyəti ilə növbəti müzakirələrinin səmərəli keçəcəyinə inamını ifadə edib.

Daha sonra Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərə AMEA-nın hədiyyələri təqdim olunub.

Əziz Səncər AMEA-TUBİTAK Koordinasiya Mərkəzində

Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru, dünya şöhrətli alim Əziz Səncər AMEA-nın Rəyasət Heyətinin binasında yerləşən AMEA-TUBİTAK Koordinasiya Mərkəzinə baxış keçirib.

Dünya şöhrətli alim mərkəzin fəaliyyəti barədə məlumat alıb, AMEA-TUBİTAK Koordinasiya Mərkəzinin xatirə dəftərinə ilk qonaq kimi ürək sözlərini yazıb.

Mərkəzi Elmi Kitabxanada

Mayın 31-də Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru, dünya şöhrətli alim Əziz Səncər AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında (MEK) olub.

Görüşdə AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli, YAP Yasamal rayonu təşkilatının sədri Bəxtiyar Nəbiyev, AMEA Rəyasət Heyəti aparatının Xarici əlaqələr və beynəlxalq elmi təşkilatlarla iş şöbəsinin müdiri biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Esmira Əlirzayeva, AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ağahüseyn Şükürov, MEK-in direktoru texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hüseyn Hüseynov və MEK əməkdaşları iştirak ediblər.

İlk olaraq MEK-in foyesində Ulu Öndər Heydər Əliyevin büstü önünə tər güllər düzülüb, dahi rəhbərin əziz xatirəsi anılıb.

Daha sonra AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli Türk dünyasının elmi və mədə-

ni əlaqələrinin güclənməsində xüsusi rolu olan qonağa kitabxananın yaranma tarixi haqqında ətraflı məlumat verib. Qonağı AMEA-nın təsisçi alimlərinin büstlərinin hər biri ilə ayrıca tanış edən akademik İsa Həbibbəyli onların elmi və yaradıcılıq fəaliyyətlərindən danışdı.

Qonaq Akademiklər zalındakı Diplomatik fondada müxtəlif ölkələrin Azərbaycandakı nümayəndəliklərinin, Türkiyə Cümhuriyyətinin, o cümlədən Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin yeni yaranan guşələrindəki MEK-ə hədiyyə etdikləri ədəbiyyatlarla tanış olub. Akademiya rəhbəri Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətləri xarakterizə edən milli konsepsiya "Bir millət, iki dövlət" fikrindən bəhs edərək, konsepsiyada Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Türkiyədən ayrı heç vaxt nəzərdə tutulmadığını da vurğulayıb.

Dünya şöhrətli alim kitabxana sistemində ilk olan I Qarabağ, Aprel və Tovuz döyüşləri, Zəfərlə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsinin şəhidləri, iştirakçıları, veteran və qaziləri haqqında 3000-dən artıq məlumat, 1500-dən artıq kitab, video material, fotosəkillərin yer aldığı MEK-in Qarabağ müharibə-

si qəhrəmanları fondu ilə tanış olub. Həmçinin Ulu Öndərin və Prezident İlham Əliyevin Qarabağda müxtəlif dövrlərdə çəkirdikləri fotosəkillərə, "Zəfər memarları", "Biz qalib xalq!" guşələrinə, üzərində üç minə yaxın şəhid adlarının əks olunduğu Azərbaycan xəritəsinə baxıb.

Kitabxananın sərgi salonunda dəyərli alimin elmi fəaliyyətini və həyatının əsas məqamlarını özündə əks etdirən qəzet materialı, jurnal, kitab, eyni zamanda, şəkillərdən və videomateriallardan ibarət sərgiyə baxış keçirilib.

Akademiya rəhbəri İsa Həbibbəyli ənənəvi sərgidəki materialların MEK istifadəçilərinə əlçatan olması üçün "RoboRek" robotunun gəzərək videoformatda da görüntülədiyini nəzərə çatdırıb.

Dünya şöhrətli alimi kitabxanada görməkdən böyük fəxr hissi keçirdiyini deyən MEK-in direktoru texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hüseyn Hüseynov alimin yaradıcılığının bu elm ocağında xüsusi yeri olduğunu vurğulayıb.

Daha sonra Nobel mükafatı laureatı professor Əziz Səncər Akademiya, o cümlədən MEK-lə tanışlıqdan məmnunluğunu ifadə edib. Alim MEK-ə özünün müəllifi olduğu "Hayatı və bilimi" adlı kitabı hədiyyə edib.

AMEA-da elektron xidmətlər sahəsində görülmüş işlərlə tanışlıq

Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru, dünya şöhrətli alim Əziz Səncər AMEA-nın Rəyasət Heyəti aparatının "Elektron Akademiya" şöbəsinin əməkdaşları ilə görüşüb.

Görüşdə AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli Akademiya gedən yeniləşmə prosesi, elektron xidmətlər, süni intellekt və rəqəmsal texnologiya sahəsində görülən işləri, dünya təcrübəsinin öyrənilməsi istiqamətində atılan addımları diqqətə çatdırıb.

Daha sonra AMEA-nın Rəyasət Heyəti aparatının "Elektron Akademiya" şöbəsinin müdiri riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fariz İmranov rəhbərlik etdiyi şöbənin fəaliyyətinə dair məlumatları təqdim edib. AMEA-da nəşr olunan jurnalların elektron səhifələrinin hazırlanması, jurnalların beynəlxalq elmi bazalara daxil edilməsi, "Google Scholar" və digər akademik elmi platformalarda görülən işlər, Akademiyanın elmi müəssisə və təşkilatlarında yaradılmış "Vikipediya" qruplarının fəaliyyətindən danışılıb. Həmçinin "Elektron Akademiya" şöbəsinin əməkdaşı Anar Nəbiyevin hazırladığı

"Humanoid SUFİ" (Sözlərin Universal Funksionallıqla İşlənməsi) robotu haqqında məlumat verilib.

Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutunda

Dünya şöhrətli alim, Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru Əziz Səncər Molekulyar Elm və Təhsil Nazirliyinin Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutunda (MBBİ) olub.

Görüşdə AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli, Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyinin direktoru Ülkər Səttarova, AMEA-nın vitse-prezidenti, MBBİ-nin direktoru akademik İradə Hüseynova, AMEA Rəyasət Heyəti aparatının Xarici əlaqələr və beynəlxalq elmi təşkilatlarla iş şöbəsinin müdiri biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Esmira Əlirzayeva, Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdiri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ağahüseyn Şükürov, eləcə də MBBİ-nin əməkdaşları iştirak ediblər.

Əvvəlcə Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncər institutun müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş Genomun quruluşu və ekspressiyası, Hüceyrənin membran sistemləri, Bioadaptasiya və Populyasiya genomiksi laboratoriyalarında aparılan elmi işlərlə, həmçinin akademik Cəlal Əliyevin kitabxanası və iş otağı ilə tanış olub.

Akademik İradə Hüseynova qonağa rəhbərlik etdiyi institutun yaranma və inkişaf tarixi, strukturu, burada aparılan tədqiqat işləri, əldə olunan uğurlar, hazırlanan kadr potensialı, müəssisənin beynəlxalq əlaqələri və qrant layihələrində iştirakı barədə məlumat verib. Bildirib ki, Azərbaycanda biologiya elminin yeni istiqamətlərinin yaranması və əsaslı inkişaf etdirilməsi akademik Cəlal Əliyevin adı ilə bağlıdır. Cəlal Əliyevin yaratdığı ənənəyə uyğun olaraq Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutunda gənclərin elmi fəaliyyəti və dünya elminə inteqrasiyası üçün bütün imkanlar yaradılıb.

Institut direktoru Əziz Səncər yaradıcılığının bu elm ocağında xüsusi yeri olduğunu vurğula-

yıb, dünya şöhrətli alimi MBBİ-də görməkdən böyük fəxr hissi keçirdiyini deyib.

MBBİ-də olmaqdan məmnunluğunu ifadə edən Nobel mükafatçısı institutun kadr potensialını, burada elmi-tədqiqat istiqamətində aparılan işləri yüksək qiymətləndirib, əməkdaşlara fəaliyyətlərində uğurlar arzulayıb.

O, Nobel mükafatını qazanmasına səbəb olan DNT təmiri sahəsindəki araşdırmaları və bioloji saatın tənzimlənməsinin əsaslarından danışdı. Əziz Səncər Nobel mükafatının əldə olunması istiqamətində təcrübələrini MBBİ alimləri ilə bölüşüb.

Sonda o, institutun "Xatirələr kitabı"na ürək sözlərini yazaraq, MBBİ-nin gənc əməkdaşlarının genetik sahəsindəki tədqiqatlarının Azərbaycanda və ümumilikdə Türk dünyasında insanlığa faydalı olacağına inamını bildirib.

Nobel mükafatçısı müəllifi olduğu "Hayatı və bilimi" adlı kitabını MBBİ-yə hədiyyə edib.

Nobel mükafatı laureatı BDU-da mühazirə oxuyub

AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəylinin dəvəti ilə Azərbaycanda səfərdə olan dünya şöhrətli alim, Nobel mükafatı laureatı, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru Əziz Səncər Bakı Dövlət Universitetində (BDU) olub.

BDU-nun rektoru Elçin Babayevlə keçirilən görüşdə AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli, eləcə də AMEA Rəyasət Heyəti aparatının Xarici əlaqələr və beynəlxalq elmi təşkilatlarla iş şöbəsinin müdiri biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Esmira Əlirzayeva, Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdiri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ağahüseyn Şükürov və başqaları iştirak ediblər.

Elçin Babayev BDU-nun yaranma tarixi, fəaliyyət istiqamətləri, strukturu, tədris və elmi fəaliyyəti barədə ətraflı məlumat verib. Bildirib ki, 105 yaşlı BDU fəaliyyəti müddətində elmin və təhsilin inkişafına böyük töhfələr verib, nüfuzlu alim və tədqiqatçılar yetişdirib.

Əziz Səncər BDU-da elmin müxtəlif istiqamətləri, o cümlədən biokimya, molekulyar bio-

logiya və nanotexnologiyalar sahəsində aparılan işlər, eləcə də universitetin kadr hazırlığı ilə maraqlanıb.

Sonra Nobel mükafatçısı universitetin akt zalında tələbə və müəllim heyəti üçün "DNT-nin bərpası və beyin xərçəngi" mövzusunda mühazirə oxuyub.

BDU-nun rektoru Elçin Babayev tədbirdə paylaşılacaq biliklərin BDU-nun tələbələri və tədqiqatçıları üçün böyük önəm daşdığını söyləyib, dünya şöhrətli alimin həyat və fəaliyyətinin Azərbaycan gəncləri üçün nümunə olduğunu bildirib. Rektor seminarın, həmçinin elm adamları arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətli olduğunu vurğulayıb.

AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli çıxış edərək bildirib ki, Əziz Səncər Türk dünyasında təbiət elmləri üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş yeganə alimdir. Akademik İsa Həbibbəyli türk olmağı ilə iftixar duyan Əziz Səncərə türk xalqları üçün bu böyük nümunəni göstərdiyi, bu yolu qət etməyin mümkünliyünü isbat etdiyi üçün Azərbaycan alimləri adından təşəkkür edib.

AMEA rəhbəri bildirib ki, görüşlərində Əziz Səncər olmağın yolları barədə danışan alimin

böyüklüyü xalqını, ölkəsini, vətəni, bayrağını məhəbbətlə sevməsidir. O, dünyanı dərinləndirib, gərgin zəhməti sayəsində böyük uğurlar qazanıb. Akademik İsa Həbibbəyli özünəməxsus elmi məktəb yaratmış məşhur alimlə görüşün tələbələrin və gənc tədqiqatçıların həyatında mühüm rol oynayacağına əminliyini ifadə edib.

Bəşəriyyətin uğuru və firavan gələcəyinin elm adamlarının nailiyyətlərindən asılı olduğunu deyən Nobel mükafatı laureatı, professor Əziz Səncər tələbə və müəllimlərin çoxsaylı suallarını cavablandıraraq:

Dünya şöhrətli alim səmimi, interaktiv mühitdə keçən görüşə görə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının və Bakı Dövlət Universitetinin rəhbərliyinə təşəkkürünü bildirib.

Əziz Səncər Naxçıvanda

Naxçıvan Dövlət Universitetində dünyaşöhrətli alim, kimya üzrə Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərlə görüş keçirilib.

Görüşdə Naxçıvan Dövlət universitetinin rektoru Elbrus İsayev Türk qardaşlığını əziz tutan, Azərbaycanı öz ölkəsi qədər sevən Əziz Səncəri ali təhsil ocağında görməkdən məmnunluğunu ifadə edib.

Rektor bu görüşü ali təhsil ocağının tarixində əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirib: "Əziz Səncər şəxsiyyəti elm sahəsində Nobel mükafatı alan ilk türk alimi kimi bizim üçün çox əzizdir".

Elbrus İsayev qeyd edib ki, Əziz Səncər Qarabağ Zəfərini Türkiyə qurtuluş savaşından sonra türk xalqının ikinci böyük qələbəsi kimi dəyərləndirib. Xatırladı ki, Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 10 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə Nobel mükafatçısı, görkəmli alim "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu" ilə təltif edilib.

Rektor rəhbərlik etdiyi universitetin qardaş Türkiyə universitetləri ilə qurulan əməkdaşlıq əlaqələrindən söz açıb: "Türkiyənin 80-ə yaxın universitetləri ilə əlaqələrimiz mövcuddur. Universitetdə 2000-ə yaxın türkiyəli tələbə təhsil alır".

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik İsa Həbibbəyli bu auditoriyada Nobel mükafatçısı Əziz Səncərlə görüşməkdən duyduğu sevinc hissini ifadə edib. Akademik görüşü Azərbaycan-Türkiyə elmi, mədəni əlaqələrində möhtəşəm hadisə kimi dəyərləndirib.

Əziz Səncər hər kəsi salamlayaraq Azərbaycana olan sonsuz sevgisindən danışaraq, buranı öz vətəni kimi sevdiyini vurğulayıb.

"Türk dünyasının birliyini görmək istəyirəm. Bu, mənim ən böyük arzum olub", - deyən Əziz Səncər Azərbaycanın Vətən müharibəsində qazandığı Qələbəni bütün Türk dünyasının zəfəri hesab edib.

Nobel mükafatçısı alim istənilən uğurun qazanılmasında yalnız zəhmət və fədakarlığın durduğunu vurğulayıb. Diqqətə çatdırılıb ki, texnologiya nə qədər müasir dövrümüzdə nüfuz etsə də, amma insanların təməl elmləri öyrənməsi daha vacibdir. "Eyni zamanda, bütün elmlərin əsasında insanlıq durmalı, oxuduğun, tətbiq etdiyən elm sahəsi bütün insanlığa faydalı olmalıdır", - deyərək dəyərli alim öz tövsiyələrini auditoriyaya ünvanlayıb.

Nobel mükafatçısı Əziz Səncər tələbələrin suallarını cavablandırılıb.

Görkəmli alim universitetin professor-müəllim heyəti adından mükafatlandırılıb.

Universitet Elmi Şurasının Nobel mükafatçısı Əziz Səncərin adına təsdiq etdiyi tələbə təqaüdü görkəmli alimin iştirakı ilə Tibb fakültəsinin III kurs tələbəsi Nəzrin Həsənovaya təqdim edilib.

Qeyd edək ki, Türkiyənin Naxçıvandakı baş konsulu Asip Kaya da görüşdə iştirak edib.

Əlyazmalar İnstitutunda

İyunun 3-də dünya şöhrətli alim, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru, Kimya üzrə Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü Əziz Səncər AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun qonağı olub.

Müəssisənin direktoru akademik Teymur Kərimli Əlyazmalar İnstitutunun tarixi və əldə etdiyi nailiyyətlər barədə məlumat verib.

Əziz Səncər institutun Ekspozisiya zalında Əlyazmaların elmi ekspozisiyası və təqdimi şöbəsinin hazırladığı "Ən qədim və ən nadir tibb əlyazmaları" adlı sərgi ilə tanış olub.

Sərgini mötəbər qonağa institutun Əlyazmaların elmi ekspozisiyası və təqdimi şöbəsinin müdiri tarix ü.f.d., dosent Nigar Babaxanova təqdim edib, alimə institutun fondunda mühafizə olunan tibb, farmakologiya, anatomiya elmlərinə dair ümumilikdə 60-a yaxın eksponat haqqında məlumat verib.

Bildirilib ki, sərgidə UNESCO-nun "Dünya yaddaşı" beynəlxalq reystrinə daxil edilmiş tibbə dair 3 əlyazma abidəsi - Rüstəm Cürca-ninin "Zəxireyi - Nizamşahi", Əbu Əli ibn Si-

nanın "Əl qanun fit tıbb", Əbülqasim Zəhravinin "Əl-məqələtus-səlasin" əsərləri, adı qeyd olunan müəlliflərin rəsmləri, onların əsərlərinə çəkilmiş illüstrasiyalar, Orta əsrlər tibb və farmakologiya tarixinə dair əsərlərin, o cümlədən Məhəmməd Yusif Şirvani, Nəsrəddin Tusisi, Nüsret Əfəndi, Məhəmməd Füzuli və digər İslam Şərqi intibahının görkəmli nümayəndələrinin tibb elminə dair əsərlərinin nadir nüsxələri, o cümlədən XVI əsrdə Qazax hakimi Kuçkunci xanın şəxsi həkimi olmuş Sultan Əli əl-Xorasani tərəfindən qələmə alınmış "Dəstur əl-ilac (Şəfa ənənələri)" adlı traktatının əlyazması, görkəmli maarifçi yazıçı, həkim və dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun tibb elminin müxtəlif sahələrinə dair əsərləri: "Tibb və İslam", "İnsan bədəni və onun yemi", "Təbabətə aid risalə" adlı kitablarının ilk çap nüsxələri, Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri - həkim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi Əli bəy Hüseynzadənin Balkan müharibəsində Qızıl Hilal cəmiyyətinin üzvü kimi həkimlik fəaliyyətini əks etdirən foto-sənəd və Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının tibbə dair əlyazmalar əsasında apardığı tədqiqatlar, institutun fondunda mühafizə olunan tibb və farmakologiyaya aid əlyazmaların toplu kataloqu və mövzuya dair digər kitablar nümayiş olunur.

Daha sonra Əziz Səncər göstərilən diqqətə və nümayiş olunan sərgiyə görə elmi-tədqiqat müəssisəsinin rəhbərliyinə təşəkkürünü bildirib və institutun xatirə kitabına ürək sözlərini yazıb.

Hüseyn Cavidin Ev Muzeyində

Kimya üzrə Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru Əziz Səncər və AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru akademik Teymur Kərimli Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin qonağı olub.

Qonaqları Hüseyn Cavid dünyası ilə muzeyin direktoru filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlı tanış edib. O, Azərbaycan və türk ədəbiyyatında mühüm rolu olmuş Cavid və

onun ailəsinə məxsus şəxsi əşyalar, Cavidin kiçik otaqlarının vaxtı ilə böyük qonaqları olmuş Ümummilli lider Heydər Əliyev, Üzeyir Hacıbəyov, Fikrət Əmirov, Müslüm Maqomayev və s. kimi dahi şəxsiyyətlərdən bəhs edən eksponatlar haqqında məlumat verir.

Qonağa "Cavid hikməti: seçmə aforizmlər" kitabı hədiyyə edilib və xatirə şəkli çəkilib. Əziz Səncər muzeyin xatirə dəftərinə ürək sözlərini yazaraq, ənənəvi - "Tanrı Türkü korusun" devizli imzasını qeyd edib.

AMEA-nın Ümumi yığıncağının Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərə həsr olunmuş Xüsusi iclası

İyunun 3-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin Böyük akt zalında Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın Fəxri üzvü, ABŞ Şimali Karolina Universitetinin professoru Əziz Səncərlə görüşə həsr olunmuş AMEA-nın Ümumi yığıncağının Xüsusi iclası keçirilib.

İclasda AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli, Beynəlxalq Türk Akademiyasının prezidenti akademik Şahin Mustafayev, Ali Attestasiya Komissiyasının sədri Famil Mustafayev, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Xalq yazıçısı Anar, Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri Rəşad Məcid, Türkiyənin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Cahit Bağçı, millət vəkilləri, AMEA Rəyasət Heyətinin üzvləri, AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri, AMEA-nın elmi müəssisə və təşkilatlarının direktorları, ali təhsil müəssisələrinin rektorları, gənc alimlər və KİV nümayəndələri iştirak ediblər.

Tədbirdən öncə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin binasında yerləşən AMEA-TÜBİTAK Koordinasiya Mərkəzinin nəzdində "Əziz Səncər şərəf otağı"nın açılışı olub. Əziz Səncər mərkəzin xatirə dəftərinə ürək sözlərini yazıb.

Daha sonra AMEA əməkdaşlarının əl işlərindən ibarət rəsm sərgisinə baxış keçirilib.

Tədbiri giriş nitqi ilə açan akademik İsa Həbibbəyli Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının də-

vəti ilə ölkəmizdə səfərdə olduğunu, AMEA-nın Əsas binasını, Mərkəzi Elmi Kitabxanayı, Elm və Təhsil Nazirliyinin Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutunu, Bakı Dövlət Universitetini, Naxçıvan Dövlət Universitetini və AMEA-nın Naxçıvan Bölməsini ziyarət edərək alim və gənc tədqiqatçılarla, müəllim və tələbələrlə görüşlər keçirdiyini bildirib.

Əziz Səncərin tərcümeyi-halını təqdim edən akademik İsa Həbibbəyli alimin 1946-cı ildə Türkiyənin Mardin vilayətində doğulduğunu, ilk və orta təhsilini burada aldığı, 1969-cu ildə İstanbul Universitetinin Tibb fakültəsini bitirdiyini söyləyib.

AMEA rəhbəri qeyd edib ki, alim Dallasdakı Texas Universitetində molekulyar biologiya proqramı üzrə doktorantura təhsili alıb, gen tərəfindən şifrlənmiş ferment ultrabənövşəyi şüalar tərəfindən zədələnmiş DNT-nin bərpası ilə bağlı burada tədqiqatlar aparıb. Yel Universitetində və Harvard Universitetində dərs dedikdən sonra 1997-ci ildən ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetində biokimya və biofizika bölməsində bu günə kimi fəaliyyətini davam etdirir. AMEA prezidenti bildirib ki, Əziz Səncər xərçəngin bioloji və biokimyəvi üsullarla müalicəsini tədqiq edib və bu istiqamətin əsas yaradıcısıdır.

O, 2005-ci ildə ABŞ Milli Elmlər Akademiyasına üzv seçilən ilk amerikalı türk olub, 2006-cı ildə isə Türkiyə Elmlər Akademiyasının hə-

qiqi üzvü seçilib. 2015-ci ildə DNT-nin bərpası işinə görə iki alimlə birgə Kimya üzrə Nobel mükafatına layiq görülüb.

"Məni mükafatlara aparan Atatürk və Türkiyə Cümhuriyyətinin elmdəki inqilabıdır. Bu mükafatın sahibi Türkiyə Cümhuriyyətini təmsil edən Atatürkün Anıtqəbir muzeyidir", - sözlərini xatırladan akademik İsa Həbibbəyli alimin Nobel mükafatını Anıtqəbir muzeyinə bağışladığını deyib.

Qeyd edib ki, Əziz Səncər Azərbaycanın da böyük dostudur, ölkə Prezidenti İlham Əliyev alimlə 3 dəfə görüşüb. Əziz Səncərin ölkəmizlə əlaqələrinin qurulması və inkişafında Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rektoru professor Ədalət Muradovun və onun müşaviri Elşən Bağırzadənin müstəsna xidmətləri var. Əziz Səncərin Türk dünyasına ürəkdən bağlı olduğunu və onun Türk dünyasının birliyini arzuladığını deyən akademik İsa Həbibbəyli professorun Azərbaycanın Qarabağ zəfərini dəstəklədiyini, ölkəmizin Qələbəsini Türkiyənin İstiqlal savaşı ilə eyniləşdirdiyini vurğulayıb.

AMEA prezidenti alimin "Nizami İli"ndə "Azərbaycan Respublikasının Nizami Gəncəvi adına Qızıl medalı"na layiq görüldüyünü də diqqətə çatdırıb. Qeyd edib ki, 29 noyabr 2023-cü il tarixində AMEA-nın Ümumi yığıncağında professor Əziz Səncər AMEA-nın fəxri üzvü seçilib.

Daha sonra akademik İsa Həbibbəyli AMEA-nın fəxri üzvü diplomunu və medalı Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərə təqdim edib. Həmçinin qonağa üzərində Xarıbülbülün təsviri olan xalça hədiyyə edilib.

Sonra çıxış edən Xalq yazıçısı Anar dəyərlili qonağı və tədbir iştirakçılarını Azərbaycan Yazıçılar Birliyi adından salamlayaraq, AMEA Rəyasət Heyətinin Böyük akt zalında baş verən bir sıra tarixi hadisələr haqqında danışıb. Vurğulayıb ki, bu gün bu zal daha bir tarixi hadisənin - dünya şöhrətli alim Əziz Səncərlə görüşün şahididir. Xalq yazıçısı Anar Əziz Səncəri Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə dəvət edib.

AR ETN Aşqarlar Kimyası İnstitutunun direktoru akademik Vaqif Fərzəliyev isə çıxışında Azərbaycan-Türkiyə elmi əlaqələri haqqında danışıb, ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafında Əziz Səncərin mühüm rolunu vurğulayıb.

Çıxışlardan sonra professor Əziz Səncər "Türk dünyası elm siyasəti: reallıqlar və çağırışlar" mövzusunda elmi məruzə ilə çıxış edib. Qeyd edib ki, elm insanlığa, bəşəriyyətə xidmət etməlidir. Alim çıxışında "elmi fəaliyyət necə qurulmalıdır" sualına toxunub, Türk dünyasında elmi əlaqələrin inkişafının vacibliyini vurğulayıb.

"Xəyalım Türk dünyasının birliyini görməkdir", - deyən professor bu istiqamətdə bütün türk dövlətlərini ziyarət etdiyini, görüşlər keçirdiyini bildirib.

Nobel mükafatı laureatı çıxışında əsas elmi prioritetlərin müəyyənəndirilməsi, oğlan və qızların bərabər təhsil hüquqlarının təmin olunması, nəzəriyyələrin təcrübədən keçirilməsi, alimlərin təşviq edilməsi kimi tövsiyələrini də səsləndirib.

Daha sonra AMEA-nın akademik-katibi, akademik Arif Həşimov AMEA-nın Ümumi yığıncağının Xüsusi iclasının qərar layihəsini səsləndirib. Akademik Arif Həşimov Əziz Səncərin AMEA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə AMEA-nın Fəxri fərmanına layiq görüldüyünü söyləyib.

Sonra akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan elminin inkişafına və Türk dünyasında əlaqələrin möhkəmlənməsində verdiyi töhfələrə görə Əziz Səncərə AMEA-nın Fəxri fərmanını təqdim edib.

İclasda akademik Gövhər Baxşəliyeva və AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Hüseynov çıxış edərək təkliflərini səsləndiriblər.

Sonda akademik İsa Həbibbəyli çıxış edərək bugünkü iclası Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində yeni səhifə olduğunu, bütövlükdə Türk dünyasının birliyinin təmin olunmasına öz töhfəsini verəcəyini bildirərək tədbirə yekun vurub.

Əziz Səncər UNEC-də

Ölkəmizdə səfərdə olan kimya üzrə Nobel mükafatı laureatı, UNEC-in fəxri professoru Əziz Səncər Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (UNEC) olub.

UNEC-dən bildirilib ki, Nobel mükafatçısı universitetdə yaradılmış Əziz Səncər adına Qida Təhlükəsizliyi Laboratoriyasında tədqiqatçılarla görüşüb. O, təəssüratlarını bölüşərək deyib: "Mən Azərbaycanda ilk dəfə 2017-ci ildə Ədalət müəlliminin dəvəti ilə olmuşam. Həmin dövrdə müəllim və tələbələrlə çox faydalı və maraqlı görüşlərim baş tutdu. 2021-ci ildə isə hazırda olduğumuz laboratoriyanın açılışında iştirak etmişəm. UNEC-də belə bir laboratoriyanın yaradılması tədqiqatçılar və tələbələr üçün xüsusilə önəmlidir. Keyfiyyətli elmi araşdırmalar, tədqiqatlar üçün laboratoriyalar əvəzsizdir. Gənclər onlar üçün yaradılmış bu imkanı maksimum dərəcədə dəyərləndirsinlər".

Tədqiqatçılar professor Əziz Səncərlə görüşdən böyük qürur hissi duyduqlarını bildiriblər və dünyaşöhrətli türk alimə elm, təhsil və tədqiqatla bağlı suallarını ünvanlayıblar.

Nobel mükafatçısı sualları cavablandırdıqdan sonra özünün "Əziz Səncərin kalemində həyatı və bilimi" kitabını imzalayaraq UNEC-ə hədiyyə edib.

Nobel mükafatçısı ADA Universitetində

ADA Universitetində kimya üzrə Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin professoru Əziz Səncərlə görüş keçirilib.

Tədbirdə ADA Universitetinin rektoru Hafiz Paşayev çıxış edərək Əziz Səncərlə keçirilən görüşün ali təhsil ocağının tarixində əlamətdar hadisə olduğunu bildirib. O, tələbələrə Nobel laureatı ilə görüşməyin onlar üçün yaradılmış şans olduğunu vurğulayıb.

Universitetin prorektoru Fariz İsmayılzadənin moderatorluğu ilə keçirilən görüşdə professor Əziz Səncər tələbələrə gələcəklə bağlı qərarlarında onlar üçün maraqlı olan sahəni seçməyi tövsiyə edib. Dünyaşöhrətli alim uğur qazanmanın sirrinin çoxlu çalışmaq olduğunu qeyd edib.

Tələbələrə orqanizmi cavan saxlamaq üçün düzgün qidalanmağın önəmli olduğunu vurğulayan Əziz Səncər özünün vegetarian olmasına baxmayaraq qida rasionuna az da olsa ət əlavə etməyin vacib olduğunu söyləyib.

Görüşdə tələbələrin sualları cavablandırılıb.

Tədbirin sonunda rektor Hafiz Paşayev Əziz Səncərə ADA Universitetinin medalını təqdim edib.

Azərbaycan Beynəlxalq Maarif Məktəblərinin müəllim və şagirdləri ilə görüş

İyunun 4-də kimya üzrə Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin professoru Əziz Səncər Azərbaycan Beynəlxalq Maarif Məktəblərinin müəllim və şagirdləri ilə görüşüb.

Dünyaşöhrətli alim ilk olaraq məktəbin kampusunda yaradılan şəraitlə tanış olub. Kimya laboratoriyasında şagirdlər tərəfindən aparılan araşdırmalarla maraqlanan professor Əziz Səncər öz tövsiyələrini verib. Daha sonra alim məktəb heyəti tərəfindən təşkil olunan tədbirdə iştirak edib.

Tədbiri Türkiyə Maarif Vəqfinin Azərbaycan təmsilçisi Sərdar Gündoğan açıb.

Türkiyə Maarif Vəqfinin İdarə Heyətinin sədri Birol Akgün çıxış edərək Türk dünyasının fəxri olan Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərin Azərbaycan Beynəlxalq Maarif Məktəblərini ziyarət etməsinin tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyini və gələcəyini maarif məktəbləri ilə quran şagirdlər üçün əlavə motivasiya olacağını qeyd edib.

Görüşdə çıxış edən professor Əziz Səncər elmi fəaliyyəti ilə bağlı şagirdləri maraqlandıran sualları cavablandırılıb.

Daha sonra Türkiyə Maarif Vəqfinin İdarə Heyətinin sədri Birol Akgün tərəfindən dünya şöhrətli alimə xatirə hədiyyəsi təqdim olunub.

Sonda professor Əziz Səncər kitabını imzalayaraq məktəbə hədiyyə edib.

Azərbaycan Tibb Universitetində mühazirə

Ölkəmizdə səfərdə olan dünya miqyaslı alim, Nobel mükafatı laureatı, professor Əziz Səncər Azərbaycan Tibb Universitetində (ATU) olub.

ATU-nun rəhbər şəxsləri ilə keçirilən görüşdən sonra professor Əziz Səncər universitetin tələbə və müəllim heyəti qarşısında mühazirə ilə çıxış edib.

ATU-nun rektoru professor Gəray Gəraybəyli qonağa universitetin yaranma tarixi, strukturu, tədris proqramı və təhsil prosesi barədə ətraflı məlumat verib. O, artıq 90 yaşını geridə qoyan qocaman universitetin Azərbaycanda yüksək ixtisaslı həkimlərin, elmi araşdırmaçıların yetişdirilməsinə böyük rolu olduğunu vurğulayıb. Rektor G.Gəraybəyli dünya şöhrətli alimin ATU-da qonaq olmasını universitet kollektivi, tələbələr və gənc tədqiqatçılar üçün mühüm hadisə kimi dəyərləndirərək Əziz Səncərə təşəkkürünü çatdırıb.

ATU-nun Onkologiya kafedrasının müdiri Tədris Onkoloji Klinikasının müdiri, akademik Əhliman Əmiraslanov dünya şöhrətli alimi salamlayaraq ölkəmizdə elmin inkişafı istiqamətində dövlət səviyyəsində görülən işlərdən danışıb. Təhsilin və səhiyyənin bütün istiqamətləri üzrə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün elmi-tədqiqatların önəmini vurğulayıb.

Nobel mükafatçısı, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru Əziz Səncər ATU-da olmaqdan məmnunluğunu ifadə edib. O, universitetində mövcud təhsil prosesi, tələbələrin və rezidentlərin elmi tədqiqatlarını aparması üçün yaradılmış şəraitlə maraqlanıb. Dünya şöhrətli alim savadlı nəslin yetişdirilməsi üçün gənclərdə elmə maraq oyatmağın, fizika, kimya, biologiya və texnologiya sahələrini təşviq etməyin əhəmiyyətindən danışıb.

Sonra Nobel mükafatçısı universitetin akt zalında tələbə və müəllim heyəti üçün "Xərçəng xəstəliyinin müalicəsində EdU-nun (5-ethynyl-2'-deoxyuridine) tətbiqi" mövzusunda mühazirə oxuyub. Mühazirədə EdU-nun insan genomuna təsiri, mədəaltı vəzin, mərkəzi sinir sistemi xə-

çənginin müalicəsində effekti ilə bağlı elmi araşdırmaların nəticələrinə istinad olunub. Sonda Nobel mükafatı laureatı, professor Əziz Səncər tələbə və müəllimlərin çoxsaylı suallarını cavablandırıb.

Nobel mükafatı laureatı Əziz Səncərin mətbuat konfransı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində Nobel mükafatı laureatı, AMEA-nın fəxri üzvü, ABŞ-ın Şimali Karolina Universitetinin Biokimya və biofizika fakültəsinin professoru Əziz Səncərin mətbuat konfransı keçirilib.

KİV nümayəndələrinin suallarını cavablandıraraq Əziz Səncər ölkəmizdə olmaqdan məmnunluq duyduğunu deyib, göstərilən yüksək diqqətə görə AMEA rəhbərliyinə minnətdarlığını bildirib.

Dünya şöhrətli alim Azərbaycan haqqında təəssüratlarını aşağıdakı kimi ifadə edib: "Azərbaycana ilk gəldiyim zaman Qarabağ işğal altında idi. Bütün danışıqlarımızda bu məsələ hər kəsin düşüncəsinə hakim idi. İkinci səfərimdə Qarabağ işğaldan azad olunsada, Xankəndi düşmənin əlində idi və bunun narahatlığı var idi.

Bu səfərimdə isə ünsiyyətdə olduğum insanlarda bir rahatlıq olduğunu hiss etdim. İnsanlar gələcəyə ümidlə baxırlar, indi torpaq dərdimiz yoxdur. "Bundan sonra həyatımıza normal davam edəcəyik" fikirləri müşahidələrimin nəticəsi oldu".

Professor Əziz Səncər, həmçinin Naxçıvana səfərini aşağıdakı kimi səciyyələndirib: "Naxçıvana getmək mənim üçün çox vacib idi. Hər zaman oraya getməyi istəmişəm. Deyərdim ki, Naxçıvanın havası Bakıdan daha gözəldir, oranı çox sevdim. Böyük diqqət gördüm".

Professor Azərbaycan Tibb Universitetində və AR ETN Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutunda keçirdiyi görüşlərə də toxunub.

Bu gün Çin elminin əldə etdiyi nailiyyətlərlə ABŞ-ı da geridə qoyduğunu deyən Əziz Səncər Türk dünyası ölkələrinin öz fəaliyyətlərində Çini nümunə götürməsinin vacibliyini bildirib, Azərbaycan və Türkiyənin inteqrasiyasından məmnun qaldığını söyləyib, türk dövlətlərinin elm adamlarına diqqət yetirilməsini zəruri hesab edib.

Mətbuat konfransından sonra xatirə şəkilləri çəkilib. ●

Азиз Санджар:

**"Я ХОЧУ УВИДЕТЬ ЕДИНСТВО ТЮРКСКОГО МИРА.
ЭТО - МОЯ САМАЯ БОЛЬШАЯ МЕЧТА"**

Как известно, с 30-го мая по 6-ое июня по приглашению президента НАНА академика Исы Габиббейли с визитом в Азербайджане находился лауреат Нобелевской премии, почетный член НАНА, профессор факультета биохимии и биофизики Университета Северной Каролины (США), всемирно известный ученый Азиз Санджар.

В день приезда академик Иса Габиббейли, профессор Азиз Санджар, президент Академии наук Туркменистана профессор Аллаберды Аширов и сотрудники посольства Турции в Азербайджане посетили могилу общенационального лидера Гейдара Алиева на Аллее почетного захоронения, почтили его память и возложили к памятнику букеты цветов. Также была почтена память спутницы жизни Великого лидера, выдающегося ученого-офтальмолога, академика Зари-

фы ханум Алиевой, академика Юсифа Ма-медалиева и народного артиста Муслима Магомаева. Представители научной общественности посетили Аллею шейхов и Мемориал турецким воинам-шехидам, почтили память военнослужащих, пожертвовавших своими жизнями во имя территориальной целостности Азербайджана и освобождения Баку.

Далее в Президиуме НАНА состоялась официальная встреча академика Исы Габиббейли с Азизом Санджаром. До начала

встречи гость ознакомился с историческим зданием Президиума НАНА, а также функционирующим здесь Координационным центром НАНА-TÜBİTAK, сделал записи в Книгу пожеланий центра в качестве первого гостя.

В ходе встречи академик Иса Габиббейли поблагодарил ученого за принятие приглашения посетить нашу страну. Сказав, что в настоящее время под руководством Президента Ильхама Алиева начался новый этап развития Азербайджана, академик Иса Габиббейли подчеркнул, что в соответствии с происходящими в стране процессами Академия наук также находится на стадии обновления, реализуются важные мероприятия, нацеленные на построение "Электронной Академии", ведутся исследования, связанные с применением искусственного интеллекта и цифровых технологий, и в данной сфере налажено тесное сотрудничество с TÜBİTAK.

Руководитель НАНА отметил, что визит Азиза Санджара в Азербайджан внесет очередной вклад в развитие научных связей между странами тюркского мира, и предложил учредить Докторскую стипендию тюркского мира имени Азиза Санджара.

В своем выступлении профессор Азиз Санджар выразил благодарность руководству Академии наук за приглашение посетить Азербайджан и подчеркнул, что каждое посещение нашей страны оставляет у него неизгладимые впечатления.

Встрече с профессором Азизом Санджаром было посвящено специальное заседание Общего собрания НАНА, которое состоялось 3-го июня в Большом актовом зале Президиума Национальной академии наук Азербайджана.

На заседании приняли участие президент НАНА академик Иса Габиббейли, президент Международной тюркской ака-

демии академик Шахин Мустафаев, председатель Высшей аттестационной комиссии при Президенте Азербайджанской Республики Фамиль Мустафаев, председатель Союза писателей Азербайджана народный писатель Анар, председатель Совета печати Азербайджана Рашад Меджид, чрезвычайный и полномочный посол Турции в Азербайджане Джахит Багчи, депутаты Милли Меджлиса, члены Президиума НАНА, действительные члены и члены-корреспонденты НАНА, директора научных учреждений и организаций НАНА, ректоры высших учебных заведений, молодые ученые и представители СМИ.

До начала мероприятия состоялось открытие "Комнаты славы Азиза Санджара" при Координационном центре НАНА-TÜBİTAK.

Говоря в своей вступительной речи о жизни Азиза Санджара, академик Иса Габиббейли отметил, что ученый родился в 1946 году в турецкой провинции Мардин, получил здесь начальное и среднее образование, а в 1969 году окончил медицинский факультет Стамбульского университета.

Азиз Санджар, продолжил руководитель НАНА, учился в докторантуре Техасского университета в Далласе по программе молекулярной биологии, проводил здесь исследования, связанные с механизмом восстановления ДНК, поврежденной ультрафиолетовым излучением. Далее Азиз Санджар преподавал в Йельском и Гарвардском университетах, а с 1997 года по сей день продолжает свою деятельность на факультете биохимии и биофизики Университета Северной Каролины. Академик подчеркнул, что Азиз Санджар исследует возможности лечения рака биологическими и биохимическими методами и является основоположником данного направления.

В 2005 году Азиз Санджар стал первым тюрком, проживающим в Америке, кото-

рый был избран членом Национальной академии наук США, в 2006 году он был избран действительным членом Академии наук Турции. В 2015 году вместе с двумя другими учеными Азиз Санджар был удостоен Нобелевской премии по химии за исследование механизмов восстановления ДНК.

Напомнив о словах Азиза Санджара: "К наградам меня привела революция, которая произошла в науке во времена Ата-тюрка и Турецкой Республики. Владелец этой награды - музей Ата-тюрка Аныткабир, олицетворяющий Турецкую Республику", академик Иса Габиббейли добавил, что ученый подарил Нобелевскую премию музею Аныткабир.

Руководитель НАНА сообщил, что Азиз Санджар является большим другом Азербайджана, Президент Ильхам Алиев трижды встречался с ученым. Академик подчеркнул заслуги ректора Азербайджанского государственного экономического университета профессора Адалята Мурадова и его советника Эльшана Багирзаде в установлении и развитии связей Азиза Санджара с нашей страной. Сказав, что Азиз Санджар сердечно привязан к тюркскому миру и всегда хочет видеть его единым, академик Иса Габиббейли подчеркнул, что профессор поддержал Победу Азербайджана

на в Карабахе, назвав ее второй крупной победой тюркского мира после национально-освободительной борьбы турецкого народа.

Академик Иса Габиббейли отметил, что в "Год Низами Гянджеви" ученый был удостоен Золотой медали Азербайджанской Республики имени Низами Гянджеви, а на Общем собрании НАНА, которое прошло 29-го ноября 2023 года, профессор Азиз Санджар был избран почетным членом НАНА.

Далее академик Иса Габиббейли вручил лауреату Нобелевской премии Азизу Санджару диплом и медаль почетного члена НАНА. Также гостю был преподнесен ковер с изображением цветка Харыбюльбюль.

В своем выступлении Народный писатель Анар поприветствовал дорогого гостя и участников мероприятия от имени руководимого им Союза писателей Азербайджана, рассказал о ряде исторических событий, которые в различные годы происходили в Большом актовом зале Президиума НАНА. Народный писатель Анар подчеркнул, что сейчас этот зал стал свидетелем ещё одного исторического события - встречи с всемирно известным ученым Азизом Санджаром. Народный писатель Анар пригласил Азиза Санджара посетить Союз писателей Азербайджана.

Затем директор Института химии при- садок Министерства науки и образования академик Вагиф Фарзалиев рассказал о научных связях между Азербайджаном и Турцией, а также о важной роли Азиза Санджара в развитии двустороннего сотрудничества.

После выступлений был прослушан доклад профессора Азиза Санджара на тему "Наука и технологии в странах тюркского мира и Китае (1970-2020)". Сказав, что сегодня по своим научным достижениям Китай опережает даже США, Азиз Санджар добавил, что тюркские государства должны ориентироваться в своей деятельности именно на Китай. Профессор выразил удовлетворение интеграцией Азербайджана и Турции и подчеркнул, что тюркским государствам необходимо поддерживать науку и ученых.

Ученый отметил, что наука должна служить человечеству, цивилизации, говорил о методах организации научной деятельности, а также подчеркнул, что развитие научных связей между странами тюркско-

го мира имеет огромное значение для всеобщего развития в целом.

В своем выступлении лауреат Нобелевской премии озвучил и свои рекомендации, связанные с определением научных приоритетов, необходимостью обеспечения равного для мальчиков и девочек права на получение образования, отделением науки от политики и религии, а также с применением теории на практике и поощрением ученых.

В заключение заседания академик Иса Габиббейли вручил Азизу Санджару Почетную грамоту НАНА за заслуги в укреплении связей между странами тюркского мира.

Днем ранее лауреат Нобелевской премии Азиз Санджар встретился с учеными, которые работают в научных учреждениях и организациях НАНА. В своем выступлении на мероприятии, которое проходило в Электронном актовом зале Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА, академик Иса Габиббейли представил гостя и подчеркнул, что Азиз Санджар является гордостью всего тюркского мира.

Академик сообщил, что в прошлом году при организации Президиума НАНА состоялась международная научная конференция "Уроки пути, ведущего к Нобелевской премии: мифы, реалии, успехи и вызовы", основной целью которой было изучение мировой практики, связанной с Нобелевской премией, выявление трудностей и препятствий, стоящих на пути к премии, и причин психологической эйфории, доведение до новых поколений ученых информации о достигнутых успехах и призывах, а также агитация наших ученых и писателей в соответствующем русле. Подчеркивалось, что встреча азербайджанских ученых с Азизом Санджаром поможет им перебороть психологический барьер, связанный с трудностями пути, ведущего к Нобелевской премии.

Во время посещения Центральной научной библиотеки (ЦНБ) НАНА Азиз Санджар ознакомился с изданиями, которые были преподнесены в дар библиотеке представительствами различных стран в Азербайджане и хранятся в Дипломатическом фонде в зале "Академики", в том числе со стендами Турецкой

Республики и Турецкой Республики Северного Кипра.

Всемирно известный учёный ознакомился также с фондом "Герои Карабахской войны", в котором хранятся более 3000 данных и 1500 книг, видеоматериалов и фотографий, связанных с шехидами, гази, ветеранами и участниками Первой Карабахской войны, Апрельских и Товузских боёв, 44-дневной Отечественной войны, завершившейся исторической Победой. Помимо этого, Азиз Санджар ознакомился с фотографиями, сделанными общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и Президентом Ильхамом Алиевым в Карабахе в различные годы, стендами "Архитекторы Победы" и "Мы - народ-победитель!", а также с картой Азербайджана, на которой запечатлены имена около трёх тысяч шехидов.

Далее участники встречи ознакомились с выставкой, организованной в Выставочном салоне библиотеки, на которой были представлены газетные материалы, журналы, книги, фотографии и видеоматериалы, связанные с основными сторонами жизни и деятельности Азиза Санджара.

Во время посещения Института молекулярной биологии и биотехнологий (ИМББ) Министерства науки и образования гость ознакомился с научными исследованиями, которые ведутся в оснащённых современным оборудованием лабораториях, а также с библиотекой и рабочим кабинетом академика Джалала Алиева.

Академик Ирада Гусейнова рассказала гостю об истории создания и развития руководимого ею института, структуре учреждения, проводимых здесь исследованиях, достигнутых успехах, подготовке кадрового потенциала, международных связях и участии в грантовых проектах. Академик сообщила, что формирование и развитие новых направлений биологической науки в Азербайджане связано с именем академика Джалала Алиева; в институте созданы все условия для научной дея-

тельности молодежи и интеграции в мировую науку.

Азиз Санджар высоко оценил кадровый потенциал учреждения и проводимые здесь научные исследования, пожелал сотрудникам института успехов в дальнейшей деятельности, а также рассказал об исследованиях в сфере восстановления ДНК, принесших ему Нобелевскую премию, и регулировании биологических часов, поделился своим опытом. В заключение он сделал записи в Книгу пожеланий и выразил уверенность в том, что исследования молодых сотрудников ИМББ в области генетики принесут пользу Азербайджану, тюркскому миру и всему человечеству в целом.

Отметим, что в рамках визита в Азербайджан Азиз Санджар также провел встречи в ряде научных учреждений НАНА, Бакинском государственном, Азер-

байджанском государственном экономическом и Азербайджанском медицинском университетах, университете ADA, посетил Нахчыванскую Автономную Республику, где побывал в Нахчыванском отделении НАНА, Нахчыванском государственном университете, а также встретился с полномочным представителем Президента Азербайджанской Республики в Нахчыванской Автономной Республике Фуадом Наджафли.

Во время встречи, которая проходила в зале заседаний Верховного Меджлиса, Фуад Наджафли сообщил, что здесь под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева принимались исторические решения. Говоря о прошлогоднем визите Президента Турецкой Республики Реджепа Тайипа Эрдогана в Нахчыван, полномочный представитель сообщил, что при участии глав наших государств в этом зале состоялась церемония закладки фундамента газопровода Игдыр-Нахчыван.

Далее Фуад Наджафли рассказал гостю о Нахчыванском периоде политической деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева. Он особо подчеркнул, что в 1991-1993 гг. под руководством выдающегося государственного деятеля Гейдара Алиева Нахчыванская Автономная Республика превратилась в великую школу независимой государственности в Азербайджане, в Нахчыване был впервые поднят Государственный флаг независимой Азербайджанской Республики, здесь же были определены контуры государственной системы и сферы дальнейшего развития независимого Азербайджана: "После того, как Гейдар Алиев был избран председателем Верховного Меджлиса, начался новый этап установления взаимоотношений между Нахчываном и Турцией. Именно в тот период прошли переговоры с турецкой делегацией, был подписан протокол о сотрудни-

честве. На этом фундаменте были установлены дружеские и братские взаимоотношения между Азербайджаном и Турцией, которые в настоящее время развиваются под руководством глав наших государств и носят крепкий и непоколебимый характер".

Следует особо подчеркнуть, что в ходе своих многочисленных встреч Азиз Санджар выразил бесконечную любовь к Азербайджану и отметил, что считает Победу Азербайджана в Отечественной войне победой всего тюркского мира: "Я хочу увидеть единство тюркского мира. Это - моя самая большая мечта".

Лауреат Нобелевской премии подчеркнул, что в основе каждого успеха лежит кропотливый и самоотверженный труд, насколько бы ни были развиты технологии, люди должны освоить базовые науки: "В то же время, в основе всех наук должна стоять человечность. Научная отрасль должна приносить пользу всему человечеству".

Во время итоговой пресс-конференции, которая проходила в Президиуме НАНА, Азиз Санджар поделился своими впечатлениями об Азербайджане: "Когда я впервые приехал в Азербайджан, Карабах находился под оккупацией. В то время этот вопрос занимал умы всех, с кем я встречался. Во время следующего моего приезда Карабах был освобожден, но Ханкенди все еще оставался в руках врага, и всех беспокоил этот вопрос.

А в этот раз в людях, с которыми я общался, чувствуется уверенность, спокойствие, они смотрят в будущее с большими надеждами". ●

*Обзор подготовила:
Назмин ДЖАФАРОВА,
доктор философии по
искусствоведению*

Ərtegin SALAMZADƏ
AMEA-nın müxbir üzvü

Loqotip müsabiqəsi: nəticələr və perspektivlər

2024-cü il yanvarın 24-də AMEA-nın Rəyasət Heyəti tərəfindən elan edilmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yeni loqotipinin yaradılması barədə müsabiqə başa çatmışdır. Zaman keçir, hər şey dəyişir, loqotiplər müsabiqəsinin elan edilməsi ölkənin baş elmi müəssisəsində keçirilən islahatların yeni mərhələsinin məntiqi təcəssümünə çevrildi. Yeni məqsədlər və keyfiyyətə yeni vəzifələrin həllinin vacibliyi yeni rəmzlərin həyata qədəm qoymasına səsləyir.

Sözlərə görə müsabiqədə yalnız AMEA-nın əməkdaşları iştirak edə bilərdilər. Elə buna görə təqdim olunan işlərə baxış MEA əməkdaşlarının sayca artıq XXIV olan təsviri sənət sərgisi statusunu aldı. Bu yerdə müəyyən bir izahat vermək lazım gəlir. Təsviri sənət - rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq, - sərbəst bədii yaradıcılıq sahəsidir. Loqotiplərin, emblemlərin, vizual kommunikasiya nişanlarının yaradılması isə dizayn sənətinin bu gün çox aktiv surətdə inkişaf edən sahəsidir. Emblem və loqotiplərin vizual dili qarşısında müəyyən, kifayət qədər sərt olan tələblər qoyulur. Loqotiplər yaxşı tanınan, asan yadda

qalan, rahat qavranılan və lakonik olmalıdır. Lakin bütün bu sadəlik və lakonikliklə yanaşı, loqotiplərdəki təsvirlər təcəssüm etdiyi təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olan rəmzləri və mədəni mənaları tam şəkildə əks etdirməlidir. Müsabiqədə münşiflər heyəti tərəfindən ən yaxşı eskizlərin seçilməsində, qısa desək, bu meyarlar əsas götürülmüşdü.

Müsabiqədə AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunu, Tarix və Etnologiya İnstitutunu, Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunu, Şərqsünaslıq İnstitutunu, eləcə də "Elm" Nəşriyyatını təmsil edən 25 əməkdaşı iştirak etmişdir. Bir çox müəlliflər münşiflər heyəti tərəfindən baxılmaq üçün loqotiplərin iki-üç variantını təqdim etmişdilər. İşlərin ümumi sayı 67 idi.

Müsabiqəyə təqdim edilmiş loqotiplərin sərgisində bədii və kompozisiya həllinin geniş və zəngin mənzərəsi açıldı. Təqdim olunan eskizlərin böyük əksəriyyəti dairə formasında, bəzi işlər isə oval formasında idi. Loqotiplərin kompozisiyaları ən müxtəlif xarakterli təsvir və rəmzlərdən təşkil olunmuşdu. Onların arasında MEA-nın əsas binasının, həmçinin kitab, lələkli qələm, atom ətrafında trayektoriya boyunca dövr edən elektron, alov dilləri, buta milli ornamentləri və s.-nin təsvirləri var idi. Lakin loqotipin yaradılmasının bir şərti də bundan ibarətdir ki, təsvirin bütün elementləri eyni kompozisiyada

bir-birinə mane olmadan üzvi surətdə həmahəng yerləşinlər. Eskizlərin çoxu bu şərtlərə cavab vermirdi.

Müsabiqənin yekun mərhələsində altı müəllifin işi seçildi. Seçilmiş əsərlər sırasına Xəzər Zeynalov, Camaləddin İsmayılov, Röya Mirzəbəyova, Minayə Feyzullayeva, Şəlalə Rüstəmo-va və Mahiyəddin Seyidovun işləri daxil idi.

Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunu təmsil edən M.Feyzullayevanın işi müsabiqə iştirakçılarının və münisflər heyətinin diqqətini xüsusilə cəlb etdi. Bu kompozisiyanın əsasını Azərbaycan MEA-nın Rəyasət Heyətinin dərin, zəngin göy rəng fonunda əks etdirilmiş binasının realist səpkidə işlənmiş təsviri təşkil edir. Kompozisiyanın üst hissəsində enlik və uzunluq istiqamətləri əks olunmuşdur ki, bu da qlobusu, daha geniş mənada isə dünya coğrafiyasını, Yer kürəsini simvolizə edir. Fiqurativ təsvirin bütün naturalizminə baxmayaraq kompozisiya kosmik təsəvvür, əhvali-ruhiyyə yaradır, fəvqəlbəşəri, hiperreal obyekt və durumun əksi kimi qavranılır. Bütün bunlar M.Feyzullayevanın eskizini loqotipin dizayn layihəsi kimi deyil, daha çox bitkin rəngkarlıq əsəri kimi xarakterizə edir.

Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun direktor müavini Xəzər Zeynalov loqotipin layihələndirilməsində prinsipial olaraq fərqli yanaşma tərzini nümayiş etdirmişdir. O, Akademiya binasının təsviri ideyasından imtina etmiş, üstünlüyü elm və mədəniyyətin ümumi qəbul olunmuş rəmzlərinə vermişdir. Bütün digər işlər arasında X.Zeynalovun layihəsi təsvir elementlərinin hədsiz bolluğu ilə seçilir. Məhz bu səbəbdən həmin

kompozisiya xeyli "yükənmiş" təsir bağışlayır və standart loqotiplər üçün qəbul edilmiş həddi keçir.

Müzakirələrin növbəti mərhələsində adı çəkilmiş altı müəlliflərə təklif olunmuşdur ki, AMEA Rəyasət Heyətinin binasının təsvirini götürərək, onun ətrafında kitab, alov, Azərbaycan Dövlət bayrağı və dünya coğrafiyasını təmsil edən rəmzlər təsvir edilsin.

Ümumi rəyə görə "Elm" Nəşriyyatının baş dizayneri Şəlalə Rüstəmovanın işlədiyi loqotip müsabiqənin qalibi oldu. Burada Azərbaycan MEA-nın fəaliyyəti ilə bağlı olan praktik surətdə bütün rəmzi mənalara nəzərə alınmışdır. Digər üstün cəhətlərlə yanaşı, açılmış kitabın Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağının rənglərinə boyanmış vərəqlərini müəllifin olduqca maraqlı tapıntısı kimi dəyərləndirmək olar. Bütövlükdə Ş.Rüstəmovanın kompozisiyası öz strukturuna görə kifayət qədər sadə, yığcam olub asan qavranılır və bu cəhət onun qələbəsini təmin etmişdir.

Müsabiqədə iştirak etmiş digər layihələr üçün də maraqlı, geniş perspektivlər açılacaqdır. Bu barədə müsabiqə işlərinə baxış zamanı AMEA-nın prezidenti akademik İsa Həbibbəyli bildirib. Əvvəla, kataloq nəşr olunacaq ki, bütün işlər oraya daxil ediləcəkdir. İkincisi, bütün müsabiqə işləri Azərbaycan MEA-nın muzeyində saxlanılacaqdır. Üçüncüsü, loqotiplərin təsvirləri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2025-ci ildə qeyd olunacaq 80 illiyi ilə əlaqədar bayram tədbirləri çərçivəsində yubiley suvenir-lərini və hədiyyə nəşrlərini bəzəyəcəkdir. ●

Firuzə ƏLİYEVƏ

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

COP29 çərçivəsində ekoloji bilik və ekoloji şüur

Azərbaycanda artan iqtisadiyyat, sosial inkişaf və innovasiyalar da daxil olmaqla sosial-iqtisadi inkişaf, "ekoloji dayanıqlığa və "yaşıl artım"a diqqət yetirməyi əsas məsələlərdən biri kimi qəbul edir.

COP29 Azərbaycanın ekoloji siyasətinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə, texnoloji mübadilə və innovasiyalara uyğunlaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə və daha geniş iqtisadi inkişaf üçün maliyyə dəstəyinin təmin edilməsinə geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanın davamlı inkişafa can atmasında COP29 çoxşaxəli rol oynayır. COP29 Azərbaycana təkə ekoloji problemləri həll etmək deyil, eyni zamanda müasir texnologiyalar və rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı sahələrində innovasiyaları irəlilətmək imkanları üçün geniş yollar açır.

Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra erməni qəsbkarları tərəfindən dağıdılmış ərazilərimizdə geniş quruculuq işlərinə başlamışdır. Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" kimi layihələr işlənilib hazırlanaraq həyata keçirilməyə başlanmışdır. Azərbaycan ən müasir texnologiyaların inkişafı və mənimsənilməsi üçün dünya liderləri, ətraf mühit üzrə alimlər və sənaye ekspertləri ilə əlaqə saxlamaqla əlverişli mühit yaradır. Məhz bu mənada COP29 millətin öz texnoloji nailiyyətlərini və yeniliklərini nümayiş etdirməsi üçün bir forum rolunu oynayır. COP29 tərəfindən dəstəklənən texnoloji mübadilə və innovasiya Azərbaycanın yaşıl inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. COP29-un əməkdaşlıq xarakteri Azərbaycan və

qlobal maraqlı tərəflər arasında tərəfdaşlığı təşviq edərək ölkənin təmiz enerji və yaşıl iqtisadi inkişafa uyğun gələn layihələrin maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün artan məsuliyyəti gücləndirir. Azərbaycan beynəlxalq maliyyələşdirməni təmin etməklə, ətraf mühitin bərpasını, işğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadi canlanma ilə birləşdirərək çoxşaxəli problemləri həll edə bilər.

Respublikamızın prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz çıxışlarında qeyd edərək demişdir ki, ölkəmiz öz maliyyə vəsaitini "yaşıl enerji"nin bərpasına ayırmalıdır. Bununla ölkəmiz həm inkişaf edər, həm də dünyaya önəmli töhfə verir. Azərbaycanda ətraf mühitin qorunması hər zaman dövlətin diqqət mərkəzində olub. Həm ölkə daxilində keçirilən müxtəlif tədbirlər, həm də Azərbaycanın üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklər bunun bariz nümunəsidir. Azərbaycan Prezidenti ölkəmizin işğaldan azad edilmiş torpaqlarını "Yaşıl enerji" zonası elan etmişdir. Həmin ərazilərin 2050-ci ilədək "Netto sıfır emissiya" zonasına çevrilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

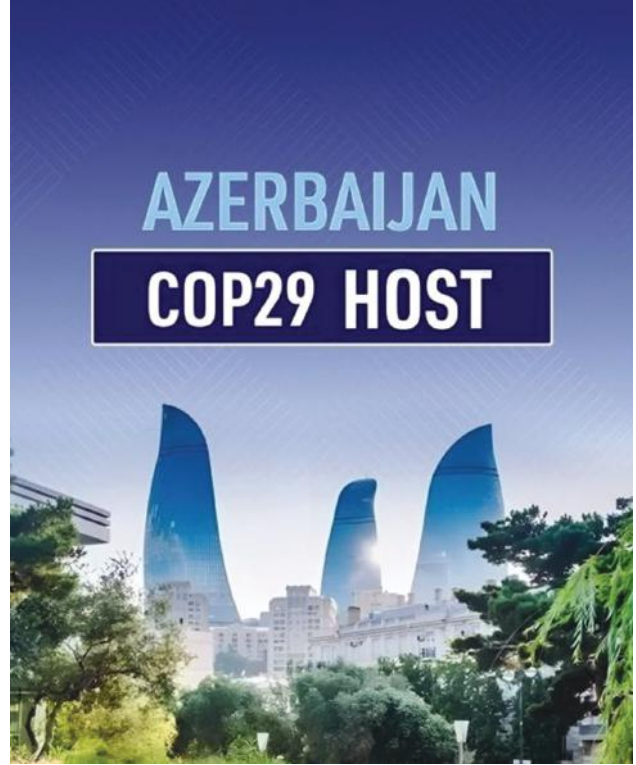
COP29-a ev sahibliyi edəcək dövlət kimi seçilməyimiz Prezident İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq arenada artan nüfuzunun göstəricisidir. Eyni zamanda, erməni lobbisinin, Azərbaycanın inkişafını gözü götürməyən, ölkəmizdə əmin-amanlığın

olmasını istəməyən qüvvələrin yalanlarının iflasa uğramasıdır. Ölkəmiz COP29-un gündəliyinə minə təhlükələri, eləcə də müharibənin ekoloji təhlükələri ilə bağlı mövzuları da daxil edə bilər. Çünki 30 il ərzində erməni cəlladları Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlarımıza ekoloji cəhətdən çox ciddi ziyan vurmuşlar. Azərbaycanın flora və faunasını demək olar ki, məhv etmişdilər. Meşələri yandıraraq oradakı nadir ağacları yox etmişdilər. Vaxtı ilə görkəmli təbiətşünas alim, maarifçi Həsən bəy Zərdabi yazırdı ki, meşələrin qorunmasına qayğı göstərmək lazımdır. Əks təqdirdə bunlar sərfəsiz sulu səhraya çevriləcəkdir.

Doğrudan da əgər biz bu gün təbiətə qayğı göstərməsək gələcəkdə onu məhv olmaqdan xilas edə bilməyəcəyik.

Prezident İlham Əliyev yanvarın 10-da yerli televiziya kanallarına müsahibəsində 2024-cü ildə Azərbaycanın COP29 kimi nüfuzlu tədbirdə ev sahibliyi edəcəyini vurğulayaraq deyib: "Azərbaycan COP-un prezidenti kimi xüsusi rola malik olacaq. Proseslərin gedişatı bizim mövqeyimizdən böyük dərəcədə asılı olacaq. Biz artıq bir neçə ölkədən təklif almışıq. Bizimlə bu hazırlıq dövründə əməkdaşlığın istiqamətləri müəyyən edilsin və biz bütün ölkələrlə əməkdaşlığa hazırıq, bu bizim üçün də böyük təcrübə olacaq. Çünki, bu, yenə də hesab edirəm ki, dünyanın bir nömrəli beynəlxalq tədbiridir, beynəlxalq konfransdır, həm dünya ictimaiyyətinin diqqəti nöqtəy-nəzərindən, BMT Baş Assambleyasından da daha mötəbərdir".

Həqiqətən də COP29-un 2024-cü ildə ölkəmizdə keçirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunun göstəricisidir. COP29-un Bakıda keçirilməsi qərarı Azərbaycanın "yaşıl enerji" siyasətinə qlobal dəstəyi ifadə edir. Buna uyğun olaraq ötən il dekabrın 25-də Prezident İlham Əliyev iqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan olunması barədə Sərəncam imzalayıb. Sərəncamda Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən birinin "Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi" kimi müəyyən edilməsi və həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların

bərpa və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi kimi məsələlər qeyd olunub. Bundan başqa, sənəddə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı, ölkənin təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsinə çevrilməsi kimi əsas məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan neft ölkəsi olaraq ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasında maraqlıdır. Respublikamızın şirin su ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuş ölkələr siyahısında ilk sıralarda olduğunu nəzərə almaqla, meşə sahələrinin artırılması, təsərrüfat sahələrinin planlı şəkildə genişləndirilməsi, müasir aqrotexniki vasitələrindən istifadə, alternativ enerjiyə üstünlük verilməsi və s. kimi məsələlər iqlim dəyişikliyi probleminin həllində qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biridir. Məhz COP-29-da dünya ölkələri Azərbaycanın malik olduğu resursları və imkanları görəcəklər.

Bu mənada hal hazırda dünya dövlətləri başa düşürlər ki, ekoloji problemlər bəşəriyyət üçün ən vacib olan qlobal problemlərə çevrilmişdir. Bildiyimiz kimi dünya iqtisadiyyatının və elmi-texniki inkişafın sürətlə tərəqqi etməsi bir sıra hallarda təbiətə məsuliyyətsiz münasibətin hökm sürməsinə gətirib çıxarır. Dünya dövlətləri arasında münasibətlərin sağlamlaşdırılması hesabına artıq isti-

lik-nüvə müharibəsinin qarşısı alınmış və onun yerini qlobal ekoloji problemlər tutmuşdur. Buna görə də artıq Yer kürəsinin məhv edilməsi təhlükəsi meydana çıxır. Bəşəriyyət məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmək üçün bütün dünya dövlətləri birləşib vahid bir plan hazırlamalıdır.

Ekoloji problemlər dövlətin bir nömrəli siyasəti olmalıdır.

Ekoloji siyasət həyata keçirilməsi üçün ekoloji situasiyaların klassifikasiyasını vermək lazımdır. Bunlar aşağıdakılara bölünür: a) Yer kürəsi okean üçün, fiziki-coğrafi vilayətlər üçün; b) böyük regionlar, şəhərlər və s üçün situasiyalar. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, ekoloji məsələlər dövlət səviyyəsində aparılmalıdır. Belə ki, ekoloji siyasət dövlət səviyyəsində edilməyə heç bir müvəffəqiyyətdən danışmaq olmaz. Ekoloji siyasətin planlaşdırılması dövlətin daxili və xarici siyasəti kimi ön planda durmalıdır. Gələcək nəslin sağlam inkişafı üçün ekologiyamızın qayğısına qalmaq lazımdır.

Bu sahədə insanların sosial həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, ekoloji təhsil və tərbiyəni yüksək həddə inkişaf etdirmək dövlətin və qeyri-dövlət təşkilatlarının əsas vəzifəsi olmalıdır.

Ekoloji problemlərin həll edilməsində ekoloji mədəniyyətin inkişafında isə ekoloji şüur və ekoloji bilik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekoloji şüur təbiət və cəmiyyət sisteminin sosial təbii və spesifik sosial-ekoloji qanunlarının inikasidir. Başqa sözlə desək, ekoloji şüur insanların təbiətə olan hüquqi etik-estetik baxışlarının məcmuudur. Ekoloji şüur ekoloji yanaşmanın formalaşmasının nəzəri bünövrəsidir. Həmçinin insanın təbiətə münasibətində davranışın müəyyən edilməsində böyük rolu vardır. Şüurun ekolojiləşdirilməsi məntiqi olaraq cəmiyyətin təbiətdən istifadə edilməsinə, onun ekolojiləşdirilməsinə imkan verir.

Müasir ekoloji şərait, cəmiyyətlə təbiət arasındakı ekoloji ziddiyyətlər, onun həll edilməsi şərtlərindən biri, subyektiv amili, insan fəaliyyətinin, mənəvi sərvətlərin yenidən qurulmasıdır. Müasir ekoloji mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi mühüm və təxirəsalınmaz bir məsələ kimi qarşıya çıxır. Ekoloji mədəniyyətin inkişafı ekoloji tərbiyənin sürətləndirilməsini tələb edir. Burada ekoloji təhsilin də böyük rolu vardır.

Həyat ekoloji təhsilin fasiləsiz surətdə inkişafının tələb edir. Bu istiqamətdə respublikamızda

xeyli işlər görülməkdədir. Belə ki, ekologiya məktəb kurslarına tətbiq edilmiş pedaqoji sistemdə təbiəti mühafizə marifi problem üzrə şura yaradılmışdır. Ekoloji mədəniyyətin inkişafında ekoloji birlik böyük rol oynayır. Ümumiyyətlə, hər bir adamda ekoloji problemlərə aid ekoloji biliklər olmalıdır. Belə biliklər həm ekologiyanın bir elm kimi mahiyyətini, həm məqsədyönlü ekoloji fəaliyyəti, həm də ekoloji böhranın dağıdıcı nəticələrini əhatə etməlidir. Həm də, bu ekoloji biliklər daxili inama, əqidəyə çevrilməlidir. Bu zaman elm şüur ekoloji elmlərin mühüm social əhəmiyyətinə əsasən, bəzi əxlaq normalarının formalaşmasını müəyyən edir.

Ekoloji şüurun formalaşmasında əmək böyük rol oynayır. Belə ki, əmək fəaliyyəti prosesində "təbiət-cəmiyyət-şəxsiyyət" sisteminin vəhdəti yaranır. İnsan öz fəaliyyətində özünün təbiətə subyektiv münasibətini reallaşdırır.

İctimai insan təbiətlə harmonik qarışıqlıq münasibətdə olan təlabatını təmin edir və özündə ekoloji idealı yaradır ki, bu da bir qanun kimi ictimai tərəqqi məqsədinə xidmət edir. Bu isə insan fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin ekoloji şüurunda ekoloji mədəniyyətin formalaşmasının mənbəyinin insanların ekoloji təbiətində axtarmaq lazımdır.

Mədəniyyət və ekologiya bir-birini tamamlayır. Biosferin təkamülünü mədəniyyətin inkişafından kənarında düşünmək qeyri-mümkündür. "Ekolojiləşdirmək ekoloji mədəniyyətin, həmçinin ekoloji sistemlərin yaradılması mədəniyyətinə və s. formalaşdırılmasına xüsusi təsir göstərir. Ekoloji mədəniyyət sosial həyat qanunlarının ekoloji qanunlarla qarşılıqlı əlaqədə dərk olunmasına əsaslanır. İnsanlar təbiətə ziyan vurmaqla özlərinə ziyan vururlar. İnsanın təbiət qarşısında yerinə yetirməli olduğu borc onun bilavasitə yerinə yetirməli olduğu sosial vəzifələrin davamından ibarətdir. İnsanın təbiətə mədəni münasibəti elə onun başqa adamlara olan münasibəti deməkdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan COP-29-u uğurla təşkil edəcək və ölkəmizdə keçiriləcək tədbir iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin qorunması sahəsindəki mübarizədə böyük rol oynayacaqdır. ●

Zenfira QƏDİMOVA

ETN akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sağlam ekoloji mühit insan uzunömürlülüğünün qarantıdır

Ətraf mühitin və ekoloji amillərin insan sağlamlığına və uzunömürlülüyə mühüm təsiri danılmazdır. Əhalinin, müəyyən populyasiyanın sağlamlıq səviyyəsi onun uzunömürlülük göstəricilərinə əsasən təyin edilir. Əlverişli təbii mühit sağlamlıq üçün faydalı olduğu qədər, bəzən xəstəliklərə səbəb olan və ömürüzunluğunu qısdan təhlükəli amillərin mənbəyinə çevrilir. Buna görə də ekologiya və ətraf mühit sağlamlıq və uzunömürlülük üçün vacib amildir.

Herontoloji tədqiqatlarda, uzunömürlülük mexanizmlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş bir çox elmi tədqiqat işlərində təbiət və uzunömürlülüğün vəhdəti məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Şübhəsiz ki, əlverişli iqlim şəraiti, sağlam ekoloji mühit ömür uzunluğunun artırılmasına imkan yaradır. Təcrübələr göstərir ki, uzunömürlülük səviyyəsi yaşayış yerinin relyefindən, yüksəkliyindən, dağ-meşə-dəniz iqliminin təsirindən də asılıdır. Fizioloji qocalığın bariz nümunəsi sayılan uzunömürlülərə daha çox yaşılıqla, meşə zolaqları ilə zəngin olan dağlıq və dağətəyi ərazilərdə rast gəlinir və onlar xüsusilə kənd yerlərində yaşayırlar. Bu da onunla izah olunur ki, belə ərazilər əlverişli təbii iqlim şəraitinə malikdir və kənd həyatı uzunömürlülük yaşının reallaşmasına daha çox imkan yaradır.

İnsanların fizioloji qocalaraq uzunömürlülük (90+) yaşına çatması irsi, ekoloji və sosial amillərdən ibarət olan multifaktor prosesdir. Uzunömürlülük fenomeninin kompleksli tədqiqi müxtəlif populyasiyalarda uzunömürlülük mexanizmində irsi və mühit komponentlərinin əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Orqanizmin qocalması prosesi canlı sistemlərin davamlılığının azalmasına, özünü-tənzimlənmənin pozulmasına gətirib çıxaran, ətraf mühitin daxili və xarici faktorları tərəfindən yaradılan çoxsəbəbli, eyni zamanda, dağıdıcı prosesdir. Qocalma prosesi ömür uzunluğunun mahiyyətini

müəyyənləşdirən amillərlə birbaşa bağlıdır. Ümumiyyətlə, uzunömürlülüğün səbəbləri kompleks amillərin təsirindən, sağlamlıq üçün əlverişli hesab olunan təmiz ekoloji mühitdən, həyat tərzindən və xüsusilə insan orqanizminin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Eyni zamanda, çoxsaylı tədqiqatlar sübut etmişdir ki, ətraf mühit və ekoloji amillərin təsiri insan ömrünün genetik potensial imkanlarını dəyişdirməyə qadirdir.

Müasir dövrümüzdə cəmiyyətin inkişafı ətraf mühitin sosial-ekoloji vəziyyəti ilə həyat keyfiyyəti arasındakı əlaqə problemini aktuallaşdırır. İnsanların sağlamlıq durumu, həyat keyfiyyəti ilə müasir ekoloji problemlər arasında qarşılıqlı əlaqə prosesinin, onun müəyyənədiciləri kimi öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ekoloji paradıqmada insan sağlamlığı və həyat keyfiyyəti ətraf mühitin keyfiyyətinə münasibətdə nəzərdən keçirilir və qiymətləndirilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) qəbul etdiyi formula görə, insan orqanizminin fizioloji sağlamlıq vəziyyəti onun tam olaraq fiziki, psixoloji və sosial rifah vəziyyətidir; belə ki, insan sağlamlığı atmosfer havasının və içməli suyun tərkibindən, qida məhsullarının keyfiyyətindən və mövcud olduğu cəmiyyətin emosional vəziyyətindən mühüm dərəcədə asılıdır. Qeyd olunan bütün bu şərtlər təbii mühitin vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Çirklənmiş havanın udulması, pestisidlərlə çirklənmiş keyfiyyətsiz içməli suyun, ağır metal duzları

nın, eləcə də geni dəyişdirilmiş qida məhsullarının istifadəsi insan orqanizminə zərərli təsir göstərir, müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına və zəhərlənmələrə səbəb olur. Torpaqların münbitliyinin azalması, səhralaşma, bitki və heyvanların tələf olması, havanın və suyun keyfiyyətinin pisləşməsi insanların sağlamlığının pisləşməsi ilə və orta ömür uzunluğunun azalması ilə nəticələnir. Ekspertlərin hesablamalarına görə dünyada hər il təxminən 8 milyon insan ciddi ekoloji problemlər səbəbindən ölür.

Havanın çirklənməsi tənəffüs sistemi, qan dövranı, ürək-damar və həzm sistemində yaranan müxtəlif tipli xəstəliklərə səbəb olur ki, bu da insan genotipinə təsir edən mutasiyaların orqanizmdə toplanmasının ən mühüm səbəblərindən biridir. Ümumilikdə isə ürək-damar sisteminin xəstəlikləri, arterial hipertoniya, şəkərli diabet, xərçəng, piylənmə, Alzheimer kimi yaşla əlaqədar xəstəliklərin yaranmasında və inkişafında ətraf mühitin və mənfi ekoloji amillərin təsiri danılmazdır.

Son illər bütün dünyanı bürüyən COVID-19 pandemiyası sürətlə inkişaf edən global fəvqəladə hal olmuşdur və bu şiddətli, eyni zamanda, kəskin respirator sindrom hesab edilən koronavirus infeksiyası (SARS-CoV-2) nəticəsində bu günə qədər dünya üzrə 776 milyondan çox insan yoluxmuş, təxminən 7 milyon insan isə həyatını itirmişdir (2024-cü ilin may ayı üçün ÜST-ün qeyd etdiyi statistika istinadən). Bu virusdan sağalmış şəxslərdə SARS-CoV-2-yə yoluxduqdan sonra bir il ərzində infarkt və insult kimi problemlər də daxil olmaqla, 20 növ ürək-damar xəstəliyi riskinin nəzərəcarpaq dərəcədə artdığı aşkar edilmişdir. Tədqiqatçılar

qeyd edir ki, bu ağırlaşmalar hətta yüngül infeksiyadan tam sağalmış şəxslərdə də baş verə bilər. SARS-CoV-2 virusunun ilk növbədə orqanizmin immun sistemini zədələməsi, bununla da orqanizmin fizioloji-funksional sisteminin, adaptiv-kompensator mexanizmlərinin pozulması, qocalma prosesinin sürətlənməsi, hətta ölümlə nəticələnməsi baş verir. Bir sözlə, yoluxucu xəstəliklərə məruz qalma, kompleks xəstəliklərin təsiri, xroniki stress, ekoloji və sosialmənşəli problemlər və s. qocalma prosesinə təsir edir və nəticədə orqanizm zəifləyir, orqanizmin adaptiv imkanları tükənir, bu da bioloji ömür müddətini qısaldan səbəblərdən hesab edilir.

Orqanizmin fizioloji funksiyalarının pozulması fonunda yaranmış bir çox xəstəliklər radiasiya və ətraf mühitin digər çirkləndiricilərinin zərərli təsirləri ilə əlaqələndirilir. Ümumilikdə isə ekologiyanın insan sağlamlığına təsiri bütün təsir edən amillərin cəminin yalnız 25-50% -ni təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir.

Ekoloji problemlərə insan sağlamlığına təsir edən amil kimi baxdıqda, onun təsir dərəcəsini qiymətləndirərkən ətraf mühitin çirklənməsinin miqyasını nəzərə almaq vacibdir: ətraf mühitin qlobal çirklənməsi bütün bəşər cəmiyyəti üçün fəlakətdir, lakin bir fərd üçün xüsusi təhlükə yaratmır; regional ətraf mühitin çirklənməsi bölgənin sakinləri üçün bir fəlakətdir, lakin əksər hallarda bu, müəyyən bir insanın sağlamlığı üçün çox təhlükəli deyil; ətraf mühitin yerli çirklənməsi isə həm bütövlükdə konkret şəhər/rayon/kənd əhalisinin sağlamlığı, həm də bu ərazinin hər bir fərdi sakini üçün ciddi təhlükə yaradır.

Ətraf mühitin, ekologiyanın antropogen çirklənməsi və sürətli iqlim dəyişikliyi problemi tam olaraq XX əsrdən sonra yaranmışdır. İnsanlar gündəlik məişətdə istifadə etdikləri metalların sayını xeyli genişləndirmişlər. Bununla da nəinki təbiətə məlum olmayan, həm də biosferdəki orqanizmlər üçün zərərli xüsusiyyətlərə malik olan sintetik liflər, plastiklər və digər maddələr istehsal edilməyə başlandı. Bu maddələr (sayı və çeşidi durmadan artan) istifadə edildikdən sonra təbii dövriyyəyə daxil olmur. Sənaye tullantıları Yer kürəsinin litosfer, hidrosfer, atmosfer və biosfer təbəqəsini getdikcə daha çox çirkləndirir. Biosferin uyğunlaşma mexanizmləri onun normal fəaliyyətinə zərərli olan maddələrin artan miqdarını zərərsizləşdirməklə öhdəsindən gələ bilmir. Eyni zamanda, təbii ekosistemlər zülmə məruz qalır və dağılmağa başlayır.

Xəstəliklərin təxminən 85% -i sudan qaynaqlanır və ötürülür. Tərkibində ağır metalların müxtəlif zəhərli birləşmələri, zərərli üzvi maddələr və bakteriyalar olan aşağı keyfiyyətli içməli su bir çox xəstəliklərin səbəbidir. Suyun duzlarla doyması nə qədər yüksəkdirsə, ateroskleroz, insult və infarkt riski bir o qədər yüksəkdir.

Torpağın çirklənməsi də insan sağlamlığı üçün böyük təhlükə yaradan səbəblərdəndir. Çirkləndiricilər arasında ilk növbədə sənaye və məişət tullantılarından çıxan zəhərli ağır metallar, radioaktiv maddələr, herbisidlər, insektisidlər, pestisidlər və s. vardır. Orqanizmin çirklənməyə qarşı reaksiyası fərdi xüsusiyyətlərdən asılıdır: yaş, cins, sağlamlıq durumu və sair. Bir qayda olaraq, uşaqlar, qocalar və immun sistemi zəif olan şəxslər daha həssas olurlar və belə təsirlərə asanlıqla məruz qalırlar.

Böyük konsentrasiyalı zəhərli maddələrin insan orqanizminə daxil olması beynin mühüm funksiyalarının pozulmasına, kəskin zəhərlənməyə və hətta ölümə səbəb ola bilər. Buna görə də ətraf mühitin keyfiyyəti və əhəlinin sağlamlığı məsələsi ekoloji təhlükəsizliyin diqqət mərkəzində olmalıdır. Sağlamlığı qorumaq və ömrü uzatmaq üçün havanın, torpağın, suyun və qidanın keyfiyyətinə nəzarət etmək, həmçinin ətraf mühitin mühafizəsində yaxından iştirak etmək və ekoloji fəlakətlərin qarşısını almaq günümüzün ən vacib şərtlərindəndir.

ÜST-ün hesablamalarına görə, havadakı zərərli maddələrin kütləsinin hər kubmetr üçün hətta 10 mikroqram artması insan ömrünü 9-11 il azalda bilər. Beləliklə, ekspertlər müəyyən etmişlər ki, ekoloji mühiti çirklənmiş bölgələrdə yaşayan insanların orta hesabla 10 il ömrü qısaldır.

Çinli mütəxəssislərin fikrincə, havanın tərkibində olan insan sağlamlığı üçün zərərli mikrohissəciklərin konsentrasiyası hər kubmetrdə 100 mikroqrama endirilsə, orta ömür uzunluğu 3 il, 200 mikroqrama qədər endirilərsə 6-10 il artar. Göründüyü kimi, orta ömür müddətini artırmaq potensialı həm də sağlamlıq üçün ciddi əhəmiyyəti olan ekoloji problemlərin həllindən asılıdır.

S.Marçettinin elmi nəticələrinə görə sağlam ekoloji mühitdə yaşayan insanların orta ömür müddəti qadınlar üçün 85, kişilər üçün 80 yaşdır.

Əhəlinin sağlamlığının global miqyasda yaxşılaşdırılması, orta ömür müddətinin uzadılması dövlet səviyyəsində mühüm dəstəyi olan milli sağlamlıq proqramları yaratmadan, təbii mühitin epidemio-

loji nəzarəti sahəsində sıx əməkdaşlıq etmədən mümkün deyil. Müasir səhiyyə müxtəlif xəstəliklərin qarşısının alınması, onların diaqnostikası və müalicəsi üçün böyük potensiala malikdir. Lakin tibbi xidmətin, səhiyyənin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində birgə layihələr təşkil olunmalı və icra edilməlidir.

Bu problemlərin öhdəsindən gəlmək, insanların sağlamlığını qorumaq və təbiəti qorumaq üçün ilk növbədə məsuliyyətli tibbi ekoloji hüquq normalarını və ekoloji siyasət proqramını təkmilləşdirərək tərtib etmək lazımdır. Bununla yanaşı, cəmiyyətin qarşısında ekoloji etikanın, psixologiyanın və ekoloji elmi şüurun dominant elementləri kimi ictimai şüurda ekoloji təhsil və tərbiyə, ekoloji maarifləndirmə tədbirlərinin komponentlərini kompleks formada özündə birləşdirən əhəlinin ekoloji şüurunun formalaşdırılması kimi daha bir mühüm vəzifə durur.

Bəşəriyyətin gələcəyi, insanların sağlam yaşayaraq və fizioloji qocalaraq uzunömürlülük yaşına çatması təmiz havadan, keyfiyyətli sudan, yaşillıq zolaqlarının bol olmasından, bir sözlə təmiz və sağlam ekoloji mühitdən asılıdır. Yalnız təbiətə düzgün münasibət gələcək nəsillərin sağlam və uzunömürlü olmasına imkan verəcək.

Almanlarda belə bir məsəl var: "Ölümə qarşı hər hansı dərman yoxdur, yalnız təbiət tərəfindən insan üçün müəyyən edilmiş yaşama müddəti uğrunda mübarizə vardır." ●

Rizvan QARABAĞLI

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tuğun memarlıq irsi

Tuğ kəndi Xocavənd rayonunun inzibati ərazisinə daxildir və o, rayon mərkəzdən 53 kilometr cənub-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə yerləşir (Şəkil-1). Kənd bütün tərəflərdən sıldırım qayalı dağlarla əhatə olunub. Bu da, Tuğu yadellilərdən müdafiə etmək üçün təbii bir vasitə olub. Tuğ kəndi çətin keçidli zirvədə yerləşsə də salındığı ərazi coğrafi baxımdan mürəkkəbdir. Ətraf dağlardan axıb gələn İşxan çayı kəndin yanından keçir. Çayətrafı ərazilər çoxsaylı bulaqlar və meyvəli meşəliklə müşahidə olunur.

Şəkil 1. Tuğ kəndindən bir görünüş

Şəkil 2

Azərbaycan tarixi üzrə elmi qaynaqlarda Tuğun adı V-VIII əsrlərdən məlum olduğu qeyd olunur. "Tuğ" sözünün etimologiyası ilə bağlı bir neçə versiya var: bəzi mənbələr bu adı "zirvə" və "bayraq" kimi qeyd edir. Digər mənada "Tuğ" sözü, ucunda at və ya çöl öküzü quyruğu bağlanmış nizədir (Şəkil-2). Başqa bir versiyada isə "Tuğ" Qıpçaq köklü bir soyun adıdır. Qaf-

qazda, o cümlədən Gürcüstanda bir çox yaşayış məntəqələrinin adları bu tayfanın adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda Tuğ adlı çay, dağ, yurd və üç kənd var. Şimali Qafqazda da Tuq, Tuk, Tok, Tukdaq, Tukovo və s. kəndlər var. Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ermənistan) XIX əsrə aid olan xəritələrdə Tuğlu, Tuğun, Tuqut Türk kəndləri-

nin adları öz əksini tapmışdır. Qarabağ xanlığı dövründə Dizaq mahalının mərkəzi Tuğ idi. Bu zamanlar kənddə 1500 ev və milli tərkibi əsasən qədim Türk tayfasından olan 10 min nəfər əhali yaşamışdı.

Tuğ kənd statusunda olsa da burada təmtəraqlı yaşayış evləri də çoxluq təşkil edir. Belə evlər arasında Dizaq məliklərinin inzibati binası xüsusi maraqla baxılır. Bina kəndin mənzərəli yerində inşa edilib. Onun XVIII əsrin 20-30-cu illərində inşa edildiyi güman olunur .

Müşahidələr göstərir ki, işğaldan öncə binanın ətrafında köməkçi evlər və mühafizə divarı olmuşdur. Binanın qalığından görünür ki, o üçmərtəbəli və düzbucaqlı plana malik olub. Ümumi ölçüləri 38x13,24 metrə bərabərdir. Bina Qarabağın dağ döşündə inşa edilən evlərinə məxsus ənənəvi konstruksiyaya və memarlıq biçiminə malikdir. Bu görünüşü ilə o Qarabağ memarlığının üslub özəlliyini saxlamış və konkret olaraq Füzuli rayonunun Qoçəhmədli kəndindəki Şükür bəyin imarətini xatırladır. Ümumilikdə Tuğda təqribən 60-dan çox bu tiptə yaşayış evləri mövcud olub. Ancaq onların hamısı ermənilər tərəfindən dağıdıldığına görə tikilmə tarixi və memarlığı haqqında ətraflı fikir söyləmək çətindir.

Tuğun tarix və mədəniyyət abidələri sırasında yaraşlıq yaşayış evləri ilə yanaşı, tağbənd biçimə malik olan daş körpülər dəyirmanlar, çoxsaylı qəbirüstü abidələr də mövcud idi. Təəssüf ki, onlar da erməni vandalizminin qurbanı olublar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kəndə yaxın ərazilərdə çoxsaylı və sərin sulu bulaqlar olub. Belə bulaqlardan biri də kəndin özündə yerləşir (Şəkil 3). Bulağın yer üstünə çıxan hissəsində yerli tuf daşı və əhəng məhlulu ilə kub şəkilli anbar tikilib. Anbarın damı xaricdən yastı olsa da, daxildən tağbənd örtüyə malikdir. Onun ümumi ölçüləri 4,7x5,9x3,1 metrə çatır. Bulaq anbarının belə memarlıq biçiminə və kompozisiyaya malik olması ona həm estetik, həm də arxaiq görünüş verir. Onun suyundan rahatlıqla istifadə olunması üçün önündə ensiz və düzbucaq-

Şəkil 3 . Tuğdakı bulaqlardan biri

lı formada kiçik hovuz və yan divarında nişa hö-rülüb. Anbarın yan divarları kobud, tağbəndi və künc hissələri yaxşı yonulmuş daşlarla inşa edilmişdi. Belə memarlıq biçiminə malik olan su anbarı Qarabağın digər şəhər və kəndlərində də mövcuddur.

Tarix göstərir ki, Tuğda maariflənmə işinə xüsusi diqqət edilmişdir. Belə ki, burada 135 il öncə orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana, muzey fəaliyyət göstərmişdir. Bununla yanaşı, Tuğda iki məscid fəaliyyət göstərmişdir. Biri kəndin mərkəzindən keçən yolun yuxarısında, ikincisi və nisbətən böyüyü isə həmin yolun üstündəki meydanında yerləşib. Yuxarıdakı "Feyzulla məscidi", aşağıdakı isə "İmam Hüseyn məscidi" adlanıb. Bu məscidin yanında dini mərasimlər keçirmək üçün köməkçi binalar da olub.

Tuğda Albaniya dövrünə məxsus dörd məbədin olması bir daha onu göstərir ki, hələ xristianlıq dövründə burada maarif və mədəniyyət yüksək səviyyədə olmuşdur. Məbədlərdən üçü birnefli kilsə tipli olsa da, dördüncüsü, üçnefli monastır statusunda özünü göstərmişdir. Bu kompleks böyük giriş qapısı olan qala divarları ilə əhatə olunub və ətrafında bir neçə yardımçı binalar mövcud olmuşdur. Düzbucaqlı plana malik olan monastırın ümumi ölçüləri 21,7x12,9 metrdir. O tavan hündürlüyü 1,5 metrə çatan zirzəmiyə malikdir. Mənbələrdə monastırın tikilmə tarixi IX-X əsrlər göstərilir. Düşünürük ki, bu tarix kökündən səhvdir. Məsələ ondadır ki, məbəddə Qafqaz Albaniyası dövrü memarlığına uyğun şəkildə rekonstruksiya olunsaydı da onun

Şəkil 4. Qırmızı kilsə

eksteryer və interyerində xristian dininə məxsus olan simvollar və zəng qülləsi olmayıb. Digər tərəfdən xristian kilsələri bir qayda olaraq Şərq-Qərb istiqamətində inşa edilir və onun altar hissəsi məhz Şərq tərəfdə olur. Ona görə də monastır və kilsələrin girişi ya yan tərəfdən, ya da qərb tərəfdən olur. Burada isə giriş Şərq tərəfdəndir. Bu da onu göstərir ki, məbədin ilk inşası xristianlıqdan öncəki dövrə aiddir. Ona görə də, yuxarıda göstərilən dövr monastırın restorasiya olunduğu tarix kimi qəbul etməliyik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gədəbəydə də belə bir məbəd aşkar etmişdik.

Qarabağın digər monastır və kilsələrində olduğu kimi bu monastır kompleksinin də hörgülərində kobud formalı, küncələrində, tağlarında, qapı və pəncərə yanlarında isə yaxşı yonulmuş və cilalanmış yerli pud daşlardan istifadə olunub. Yapışdırıcı məhlul kimi əhəngdən istifadə edilib.

Araşdırmalar göstərir ki, ermənilər adəti üzrə, Tuğun da işğal zamanı (Tuğ kəndi 1991-ci il oktyabrın 31-dən 2020-ci il noyabrın 9-na kimi Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin işğal altında olub) sözügedən monastır kompleksində rekonstruksiya işləri aparmışdır. Belə ki, onlar, kompleksin divarlarına müxtəlif ölçülü və bədii görünüşə malik olan xaçlar qoyub, ətrafına müasir görkəmə malik olan qəbir daşları düzmüş və onu əzəli görkəmindən məhrum etmişlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Tuğun tarixi tikililəri arasında digər məbədlər də var. Onlar kəndin şimal tərəfindəki yamacda yerləşir. Sadə düzbucaqlı zala malik olan məbədlər erməni işğal zamanı tövlə və hərbi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir.

Ona görə onlar tamamilə yarıçıxq vəziyyətdə zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Belə məbədlərdən biri də ölkə əhəmiyyətli Qırmızı kilsədir (Şəkil 4). Kilsə Tuğ və Binə kəndinin arasında yerləşən təpənin üstündədir. Tarixi mənbələrdə onun tikilmə tarixi 1000-ci il göstərilir. Erməni mənbələrində qeyd olunur ki, kilsənin qərb tərəfdəki qapısı üzərində bu sözlər yazılıb: "Erməni təqvimi ilə 449-cu ilin (m.t. 1000) yayında, Musanın oğlu Qaqikin hakimiyyəti dövründə mən, Musanın qızı Voski özüm və valideynlərimin ruhunu xilas etmək üçün Tanrı evini tikdirdim." Bu sözləri yazan Barxudaryanın kitabəni düzgün oxumasına şübhə ilə yanaşmasaq burada qeyd olunan şəxs adları Albaniya tarixini öyrənmək üçün dəyərli mənbə hesab etmək olar. Bu həm də memarlıq abidəsinin tarixinə və kilsəni tikdirən şəxsin kimliyinə bir aydınlıq gətirir. Amma kilsə tikilən dövrdə burada ermənilərin yaşaması birmənalı şəkildə rədd edilir.

Qırmızı kilsənin zəmanəmizə qədər yalnız dağılmış yarı özü, cənub divarı və dam örtüyünün parası gəlib çatmışdır. Müşahidələr göstərir ki, onun qərb istiqamətinə açılan qapısı olmuşdur. Ümumi ölçüləri 11x6,45 metrə çatan kilsənin divarları və dam örtüyü kobud yonulmuş yerli daşla hörülmüşdü. Həmin daşlarla kilsə ətrafı qala divarları da inşa edilmişdir. Maraqlıdır ki, yerli camaat buranı "Hökmdar İmarəti" adlandırır.

Tuğun yaxınlığında olan digər məbəd çox da hündür olmayan təpənin üstündə yerləşir və yerli əhali tərəfindən Tuğ məbədi kimi tanınır (Şəkil 5). Məbəd memarlıq baxımından yerli əhəmiyyətə malikdir. Digər məbədlərdə olduğu kimi bu da müxtəlif ölçülərə malik olan daşlarla inşa edilib və ümumi ölçüləri 12x7,8 metrə çatır. Onun oxvari tağbənd girişi üç ədəd sal daşla inşa edilib. Girişin üstündə yarıq formalı pəncərə var. Qapı üzərindəki daş kitabədə onun tikilmə tarixi 1747-ci il göstərilib. Lakin kitabədə məbədin damının Məlik Yeqan oğlu Esan tərəfindən bərpa edildiyi də vurğulanır. Kitabədən görüldüyü

kimi məbəd bu tarixə (1747-ci il) qədər mövcud olub.

Məbəd interyeri də maraqlı memarlıq və konstruksiya həllinə malikdir. Belə ki, onun zalı iki qeyri bərabər nefə ayrılıb. Nəfləri ayıran sütunlar "T" şəkillidir. Belə formaya malik olan sütunlar Qarabağın digər məbədlərində də var. Lakin, iki və qeyri bərabər nefli kilsə kimi yeganə görünür və hələ ki, analoquna rast gəlməmişik. Kilsənin şimal və nisbətən dar olan nefində çoxsaylı qəbir daşları var. Bu hissə bir növü buranı sərdabəyə bənzədir. Güman etmək olar ki, bura öncə sərdabə olmuş və sonralar rekonstruksiya edilərək kilsə vəziyyətinə salınmışdır. Qeyd edək ki, Qarabağda və islam əlminə də belə praktikaya rast gəlinib. Buna ən yaxşı nümunə Bərdədəki dörd minarəli Şeyx İbrahim məscidini göstərmək olar.

Tuğun nadir abidələrindən biri də Ktış qalasıdır (Şəkil 6). Qala Tuğ dağının zirvəsində yerləşir. O şimaldan əlçatmaz qayalarla, şərq tərəfdən müdafiə divarları, cənub və qərb tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Ora yalnız qayaların arasında yerləşən dar bir cığırla getmək mümkündür. Bu barədə Ərəb salnaməçisi Əl Məsudu belə yazır: "Ktış qalası doğrudan da əlçatmaz qala idi. Onun tərəsi bulduqlar içində idi, dağın sərt və sıldırım yamaqları meşə ilə örtülmüşdü. Qalaya çətin keçilən dar bir cığır gedirdi."

Xatırladaq ki, Ktış qalasına gedən yolun dar və yeganə olması xüsusi vurğulansa da onun digər tərəfindən yeraltı gizli yolu olması da mənbələrdə qeyd olunur. Bu hal Qarabağın əksər qalalarında, o cümlədən Çiləbört, Aterk, Çapar, Laçınqaya, Löh və s. müşahidə olunub.

Müşahidələrdən görünür ki, qalanın müdafiə xarakterini nəzərə alan varlı əyanlar hələ X əsrdən başlayaraq burada məskunlaşmış, möhtəşəm iqamətgahlar inşa etdirmiş və abadlıq işləri aparmışlar. Beləliklə, burada bir növü içqala formalaşmış. Sıldırım qayalarla əhatə olunmuş dağın zirvəsində qədim və möhtəşəm qalanın eləcə də iqamətgahların xarabalıqları indi də durur.

Yerli sakinlərin dediyinə görə, işğal zamanı erməni "arxeoloqları" burada qazıntı işləri aparmış, əldə etdikləri kitabələri və küllü miqdarda maddi mədəniyyət nümunələrini Ermənistan aparmışlar. Ona görə də qalanın tarixini dəqiq təyin etmək üçün burada mütləq Azərbaycan arxeoloqları qazıntı işləri aparmalıdır. Qeyd olunduğu kimi, qalada yazılı qaynaqlar olmadığı üçün onun inşa tarixini dəqiq demək çətindir. Lakin onun haqqında ərəb mənbələrində bəsit də olsa qeyd olunur. Bu da ərəblərin Azərbaycanı fəth etdikləri dövrdən sonrakı zaman kəsiyinə təsadüf edir. Bu zamanlara qədər qala Alban knyazı Yesaiəbu Musanın iqamətgahı olmuşdur. Tarixi mənbələrdə Əbu Musa Beyləqan hakimi kimi xatırlanır və Kalankatuklul onun Qafqaz albanlarının soyundan olduğunu yazır.

Qalanın yaxınlığında möhtəşəm görünüşə malik olan Ktış məbədi yerləşir (Şəkil 7). Məbəd kompleks şəkilli memarlıq ansamblıdır. Kompleksin mərkəzində günbəzli kilsə, ətrafında isə köməkçi binalar yerləşir. Əsas kilsəsi, həm də bütün kompleksin dominantı kimi görünür. Ona görə ətrafdakı tikililər memarlıq baxımdan bu kilsəyə tabe edilmişdir.

Planda düzbucaqlı biçimə malik olan kilsənin eksteryer ölçüləri 10x7,5 metrə bərabərdir. Kilsənin planı düzbucaqlı formaya malik olsa da damındakı günbəzi və barabanı çoxüzlüdür. Onun şərq tərəfində yarım dairə tağbənd örtüklü altar yerləşir. Altarın yan tərəflərində tavana

Şəkil 5. Tuğ məbədi

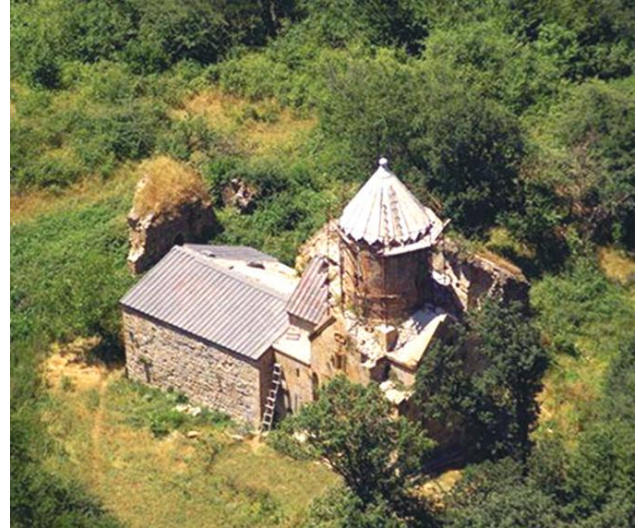
Şəkil 6. Ktiş qalasının qalıqları

dirək olan sütunlar qoyulub. Bu sütunların konstruksiya və bədii memarlıq üslubunu yan divarlardakı pilyastrlarda təkrarlayır. İnteryerin günbəzaltı hissəsinə qalxmaq üçün altarın yan tərəfindən ensiz daş pilləkənlər düzülüb.

Kompleksin əsas binasında olduğu kimi, ətrafdakı köməkçi binalar da yerli sarımtıl daş bloklarla tikilmişdi. Ona görə də bütün kompleks bütöv orqanizm kimi baxılır. Fasadların yüksək səviyyədə cilalanmış hamar səthi, daş sütunlar üstündəki tağlardan yüksələn əzəmətli günbəzi, eksteryer və interyerlərdəki çatma tağlı nişalar, pəncərələr və onları əhatə edən oyma həndəsi naxışlar, Alban memarlarının yüksək zövqündən və istedadından xəbər verir. Hətta burada işlənmiş bəzi ornamentlər konkret olaraq Amaras və Gəncəsər monastırdakılarla bir oxşarlıq təşkil edir. Bu da həmin monastırlarda eyni memarların çalışmasına bir işarədir.

Tarixi mənbələrə görə, Ktiş məbədi qədim zamanlardan Qarabağın şərq bölgəsinin siyasi və mənəvi mərkəzi olmuşdur. Öncə Alban iye-

rarxiyasının mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən məbəd VIII əsrdən başlayaraq Dizak rəhbərlərinin himayəsində olmuşdur. Bu zamanlar məbəd kompleksində iri miqyaslı rekonstruksiya işləri həyata keçirilmişdir. Belə işlər XIII əsrin ortalarında davam etmişdir və nəticədə Ktiş məbədi genişləndirilərək Qarabağın möhtəşəm monastır kompleksinə çevrilmişdir. Bütün bunlara qısqançlıqla yanaşan ermənilər, Qarabağın digər monastır və kilsələrində olduğu kimi Alban dövr memarlığının maraqlı nümunəsi olan Ktiş məbədidən də yan keçməmişdir. Belə ki, onlar, işğal dövründə məbədin XI-II əsrə aid kitabələrinin bəzilərini silmiş, bəzilərini erməni yazıları ilə əvəz edərək tikilmə tarixini 1241-48-ci ilgöstəriblər. Abidənin həqiqi daş kitabələri divardan çıxararaq Matenadaran muzeyinə aparılıb. Hazırda həmin daş yazılar muzeydə 7822, 7823 inventar nömrələ-

Şəkil 7. Ktiş məbədinin ümumi görünüşü

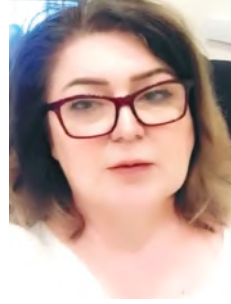
ri ilə saxlanılır. Sözsüz ki, göstərilən tarixin nə qədər doğru olduğu burada aparılacaq memarlıq və arxeoloji tədqiqatlardan sonra məlum olacaq.

Araşdırmalar göstərir ki, ümumilikdə, Tuğda və onun ətraf ərazilərində 100-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsi mövcud olmuşdur. Təəssüf ki, onların yalnız bir qismi dövlət qeydiyyatına alınıb. Ona görə də Tuğda geniş miqyaslı tədqiqat işlərinin aparılmasına ciddi ehtiyac duyulur. ●

Şahvələd ƏLİYEV

ETN akademik Həsən Əliyev
adına Coğrafiya İnstitutu,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nəsimə MƏMMƏDOVA

Landşaftşünas

Füzulinin turizm əhəmiyyətli abidələri

2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın ən böyük turizm və rekreasiya ehtiyatına malik olan Qarabağ ərazisi öz azadlığına qovuşdu. Qarabağın işğaldan azad olunması ilə Azərbaycanın turizm sektorunun imkanları daha da artdı.

30 il ərzində Ermənistanın işğalı altında olmuş şəhər və rayonlarımız, oradakı yaşayış və inzibati binalar, bütün infrastruktur ermənilər tərəfindən dağıdılıb, təbii sərvətlərimiz talan edilib. Bu ərazilərdəki dini-tarixi, mədəni-irs və təbiət abidələrimiz vandalizm aktlarına məruz qalıb. İşğal altında olan torpaqlarımızı Silahlı Qüvvələrimizin Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında, qəhrəman əsgər və zabitlərimizin şücaəti sayəsində azad edildikdən sonra bu ərazilərdə, o cümlədən Qarabağda geniş bərpa-quruculuq işlərinə başlandı. Bir sıra tarixi-mədəni və təbiət abidələrinin bərpası üzrə layihələrin həyata keçirilməsinə start verildi. Bu tədbirlər həmin ərazilərə gələcəkdə kütləvi turist axınının formalaşmasına səbəb oldu.

Otuz ilə yaxın işğal altında qalmış Füzuli rayonu da digər rayonlar kimi işğaldan azad edildi və indi orada bərpa-quruculuq işləri aparılır. İşğaldan əvvəl

Füzulinin tarixi-mədəni abidələri, mədəniyyət ocaqları, irs nümunələri, istirahət və düşərgələr, musiqi məktəbləri və s. xalqımızın milli dəyərlərini dünyaya tanıtmqla yanaşı, dövlət büdcəsinə də külli miqdarda gəlir gətirirdi. Füzulinin zəngin təbiəti-rekreasiya ehtiyatları vardır. Adətən təbiətin qoyunda istirahət etmək və turist gəzintiləri yolu ilə sağlamlığın ömək qabiliyyətinin bərpa olunması rekreasiya adlanır. Rekreasiya ehtiyatlarının birləşdiyi ərazilər yüksək cəlbediciliyə malikdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin təmiz havası, çayları, meşə örtüyü, gözəl təbiəti və mənzərəsi zəngin rekreasiya ehtiyatlarına malik olmaqla onun tarixi-mədəni abidələri, dağları, təpələri, şəfalı bulaqlar və landşaft xüsusiyyətləri yerli və xarici turistlər üçün böyük maraq doğurur.

Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Füzuli rayonu 8 avqust 1930-cu il tarixdə təşkil edilmişdir. Rayon Qarabağ dağ silsiləsinin cənub-qərb ətəklə-

Füzuli rayonunun xarabalıqlara çevrilmiş vəziyyəti

Məhəmməd Füzulinin büstünün işğaldan əvvəl və sonrakı vəziyyəti

rindən Araz çayına qədər olan maili düzənlik və alçaq sahələri əhatə edir. O, Cəbrayıl, Xocavənd, Ağcabədi, Beyləqan rayonları və eləcə də, Araz çayı boyunca İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Rayonun ilkin adı Qarabulaq (1827-ci il) olmuşdur. Bu yaşayış məntəqəsi əvvəllər bir müddət qeyri-rəsmi olaraq Molokan adı da daşımışdır. Rayon sonralar çar polkovniki, Birinci Rusiya-İran müharibəsinin tanınmış sərkərdəsi Pavel Koryaginın şərəfinə Koryagin adlandırılmışdır. Rayon müəyyən müddətdə Sərdar rayonu (1930-cu il) adlanmış və 1959-cu ilin aprelindən dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin şərəfinə Füzuli adını daşıyır.

Füzuli rayonunun ərazisi 1386 kvadrat kilometrdir. Rayonun əhalisinin sayı hazırda 133 000 nəfərdir. İşğal zamanı (23 avqust 1993) rayon əhalisinin sayı 103 000 nəfər olmuşdur. Rayonda 2 şəhər (Füzuli, Horadiz), 76 kənd, eləcə də Qayıdış və Zobucucq və digər qəsəbələri vardı. Rayonun 52 kəndi və Füzuli şəhəri 27 il düşmən tapdağı altında olmuşdur. Təxminən 60 000 nəfər füzulili ölkəmizin 60 rayonunda əzablı köçkün ömrü yaşamışdır.

İşğaldan əvvəl rayonun ən iri yaşayış məntəqələri Füzuli şəhəri, Horadiz şəhəri, Böyük Bəhmənli, Horadiz, Qacar, Aşağı Seyidəhmədli, Əhməd-bəyli və Bala Bəhmənli kəndləridir. Bunların hər birində 3-5 min və daha çox əhali yaşamışdır.

Qarabağın dilbər guşələrindən olan Füzuli rayonunun ərazisi məhsuldarlıq baxımından kənd tə-

sərrüfatına yararlı boz, şabalıdı, boz-qəhvəyi və s. kimi qiymətli torpaq sahələrinə malikdir. Rayon ərazisində - müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan Qaraköpəktəpə, Qarabulaq kurqanları, Günəştəpə, Zərgərtəpə adlanan sahələrdə, eləcə də Quruçay dərəsində elmi-tədqiqat və arxeoloji qazıntı işləri aparılmış, orada yaşamış qədim tayfaların tarixi, məişəti, mədəniyyəti öyrənilərək tədqiq edilmişdir.

Əsrarəngiz gözəlliklər diyarı olan Füzuli rayonunun ərazisi Azərbaycanda ən qədim insan məskənlərindən biri hesab edilir. Onun ərazisi paleolit abidələri ilə zəngindir. Azıx mağarası Quruçayın sol sahilində yerləşdiyi üçün mağara və onun yaxın ətraflarında tapılan daş dövrü nümunələrini tədqiqatçılar "Quruçay mədəniyyəti"nə (onun yaşı 1 500 000 ilə yaxındır) aid edilir. Füzuli şəhərinin 14 kilometrliyində yerləşən Azıx mağarası SSRİ ərazisində xəritəyə aldığı ən qədim daş dövrü məskəni hesab edilir. Azıx adamının (Azıxantrop) yaşı 350 000-400 000 ildir. Azıx mağarasının sahəsi 8.000 m²-dir. Burada uzunluğu 600 metrə qədər uzanan 8 dəhliz vardır. Dəhlizlərin bəzilərinin hündürlüyü 20-25 metrə qədərdir.

Rayonun nadir və qiymətli memarlıq abidələri, onlarla dəyərli maddi-mədəniyyət nümunələri vardır. Azərbaycanın qorunan memarlıq abidələrinin siyahısını bəzəyən, Əcəmi memarlıq məktəbinin təsiri ilə inşa olunan və XIII əsr abidəsi hesab edilən Əhmədahılar türbəsi, Babı türbəsi (XIII əsr - 1272-1273-cü illər), Aşağı Veysəlli kəndində hamar daşdan tikilən qülləvari Mirəli türbəsi (XIII-XIV əsrlər), Qarğabazar kəndindəki Hacı Qiya-səddin məscidi (1682-ci il), Karvansara (1684-cü il), Qoçəhmədli kəndindəki Məscid (XVIII əsr), Füzuli şəhərindəki Hacı Ələkbər məscidi (XIX əsr), "Məşədi Həbib" hamamı (1895-ci il), Merdinli kəndinin ərazisində daşdan yonulan at və qoç fiqurlu qədim abidələr (XVII-XIX əsrlər), eləcə də bu torpaqda olan daha onlarla digər maddi-mədəniyyət nümunələri Füzuli rayonunda nəcib incilərdən sayılır.

Qarabağ dağ silsiləsinin cənub-şərq ətəklərindən Araz çayına qədər olan maili düzənlik və alçaq dağ sahələri əhatə edən Füzuli rayonunda 70-dən çox tarixi-memarlıq və təbiət abidələri qeydə alınmışdır.

Füzuli ərazisi hidronimlərlə zəngindir. Füzulinin hidronimləri sırasında Karakollu kəndinin quzeyin-

də rayon mərkəzindən 12 km məsafədə qeydə alınmış hidronimlərdən biri "Ariq" bulağı adlanır. Hidronim ariq sözündən və bulaq hidronimik apelyativindən ibarətdir. Yerli əhalinin söylədiklərinə görə ariq şəxs adıdır. El arasında bu bulağın adına əkiz bulaq da deyilir. Dağın o biri güney üzündə eyni yerdən ikinci belə bir bulaq qonşu Cəbrayıl rayonunun Balyad kəndi ərazisinə axır. Bu bulağın suyunun tərkibində bir qr/litrdən çox həll olunmuş duz və kimyəvi elementlər olduğuna görə müalicəvi mineral bulaq adlanır. Ariş və Qoçəhmədli kəndləri arasında qeydə alınan hidronimlərdən biri də Çinar bulağıdır. Bulağın ətrafında çinar ağacları olduğuna görə hidronim belə adlanmışdır. Bulağın suyu çox soyuq, şəffaf və müalicəvi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həmin ərazidə digər müalicə əhəmiyyətli bulaq- Daşbulaq adlanır.

Turizmin inkişafı baxımından rayonun təbiəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ərazidə çox münbit təbii şərait, əlverişli iqlim, şirin su mənbələri, zəngin bitki və heyvanat aləmi, yaşı minillərlə ölçülən mis, tunc dəmir dövrlərinə aid Qaraköpək-təpə, Günəştəpə, Kültəpə, Xantəpə, Şomutəpə, Zərgərtəpə, Balalartəpə, eləcə də Məngələnata və s. qədim yaşayış məskənləri bu qəbildəndir.

Rayonun ərazilərində kənd turizmini inkişaf etdirmək üçün münbit şərait vardır. Belə ki, çoxlu sayda mineral bulaqlar, iqlim-balneoloji şərait, kurort məqsədləri üçün qalın meşələr və s. mövcuddur. Yuxarı Yağlıvənd, Qacar, Qaraməmmədli, Yuxarı Dilağarda, Dövlətyarlı, Qoçəhmədli, Sərdərli, Yuxarı Güzlək, Çimən və s. kəndlərin ərazilərində turizm obyektlərinin yaradılması üçün əlverişli şərait mövcuddur. Ölkə əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidələri ilə zəngin olan Füzuli torpağında turist marşrutlarının təşkil edilməsi artıq zəruri ehtiyaca çevrilmişdir. Misal olaraq Qaraməmmədli bulağı adı ilə məşhur olmuşdur.

Rayonun Sərdərli, Qarakollu, Qaraməmmədli, Pirəhmədli, Cavarlı, Xələfşə və digər kəndlərin ərazilərində soyuq və şəfəli bulaq sularından istifadə etməklə sanatoriyalar, pansionatlar, karteclər yaratmaq olar və bütövlükdə regionu iqtisadi, mədəni cəhətdən istirahət düşərgələrinə, kurortlara çevirmək üçün böyük potensial var. Bunları həyata keçirmək üçün rayon ərazisindən axan Quruçay, Köndələnçay, Qozluçay, Çərəkən çaylarının sahilində yerləşən yaşayış məntəqələrindən, eləcə də

ərazidəki min bir dərddin dərmanı olan şəfəli mineral bulaqlardan səmərəli istifadə etmək gərəkdir. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, rayonun Sərdərli kəndi ərazisində qeydə alınan hidronimlərdən kükürlü bulaq idi. Bulağın kükürlü suyu kükürlü olduğu üçün hidronim belə ad olmuşdur. Bulağın suyundan vaxtilə yerli sakinlər gölməçə düzəldərək orada dəri xəstəliklərindən oynaq və revmatik ağrılardan müalicə olunublar. Bu tipli coğrafi adlara Azərbaycanın başqa bölgələrində də rast gəlmək olar.

Rayonun ərazisində olan Ərgünəş dağı, Xəzər dağı, Üçyanaq dağı, Peykanlı dağı, Haçagədik dağı, Qızılqaya, Çaldağ, Qaraköpək təpə, Ələkbər yolu, Bəytəpə dağı, İlanlı dağ, Miralılar yalı, Heydər quzeyi, Qozlu dərə, Dördtəpə dağı, Qara Arğac dərəsi, Cinqovu, Dördçinar güneyi, Üçarmud təpəsi, Seyidli bulağı, Yarğan bulaq, Ulu bulaq, Qara bulaq, Əsgəran bulağı, Qaraməmmədli bulağı, və s. Füzuli rayonunun səfəli guşələri hesab olunur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Qaraməmmədli istirahət ocağı 1993-cü ilin yayına - işğala qədər uzun illər füzulilərin və ətraf regionlardan gələnlərin istirahət etdikləri məkanlardan biri olmuşdur.

Şeyx Babı türbəsi, XII əsr (Babı kəndi)

Rayonun əsas çaylarından biri olan Köndələnçayın üzərində 3 böyük dəryaçanın suyu aqrar sahə ilə yanaşı, balıqçılıq və turizmi inkişaf etdirmək nöqtəyi-nəzərindən də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Füzulinin şəhər və kəndləri talan edilərkən flora və faunası və landsaft örtüyü müharibə amillərinin dağıdıcı təsirlərinə məruz qalmışdır. İşğal dövründə insan yaşayışı və fəaliyyəti olmadığı üçün bu xarablıqlarda təbii landsaft bərpa olmuş, xarakterik bitki örtüyü (ot, kol və s.) formalaşmış, canlılar (onurğalı və onurğasız heyvanlar) üçün əlverişli təbii şərait yaranmışdır.

Füzuli rayonunda böyük quruculuq, intensiv inşaat-tikinti və bərpa işlərinin getdiyi hazırkı dövrdə və əhalinin böyük qayıdışına başlayacağı qarşıdakı dövrdə gələn turistlərə və gələcək nəsillə düşmən vandalizminin törətdiklərini canlı göstərmək üçün açıq səma altında muzey təşkil olunmasını məqsədmüvafiq saydıq.

Rayon ərazisində dağ turizmi, şəfəli bulaqlara turist ekskursiyaları, Köndələnçay su hövzəsi gəzintisi, qayıqla səyahət, balıqçılıq təsərrüfatına ekskursiyalar da böyük maraq doğura bilər.

Füzuli rayonunun ərazisində təzəcə istifadəyə verilmiş beynəlxalq aeroport yaxın gələcəkdə sərnişin axını gücləndirəcək və bu yerlərdə turizmin inkişafına xidmət edəcəkdir. Füzuli rayonun Qarammədi, Yuxarı Veysəlli, Qacar, Qaradağlı, Arış, Xələfşə, Cüvarlı, Üçbulaq, Dövlətyarlı və digər kəndlərin ərazilərində turist bazalarının açılması Füzulinin mədəni və iqtisadi cəhətdən daha da yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Hava limanının fəaliyyət göstərməsi yerli və xarici turistlərin rahatlıqla bir başa Füzuli rayonuna və ətraf regionla-

ra ekskursiyaya rahat gəlmələrini təmin edəcəkdir. Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərə - Ağdama, Füzuliyə, Şuşaya, Zəngilana, Cəbrayıla, Qubadlıya və b. rayonlara səfərləri zamanı dəfələrlə vurğulamışdır ki, erməni vandalizminin darmadağın etdiyi şəhər və kəndlərimizi əsl cənnətə çevirəcəyik.

Füzuli rayonundan keçən Quruçay və Köndələnçay boyu kənd marşrutlarının təşkil edilməsi məqsəduyğundur. Rayonun Balabəhmənli kəndi ərazisində yerləşən Kültəpə arxeoloji abidəsi, Böyük Bəhmənli kəndi (bu kənd rayonun ən böyük kəndlərindən biridir və Quruçay çayı bu kəndi ikiyə bölərək Araz çayına qovuşur) ərazisində yol kənarında yerləşən tarixi dörd min ilə yaxın olan torpaq kurqan qəbirləri, kəndin mərkəzində XIX əsrə aid tarixi-memarlıq abidəsi olan məscid və s. kimi tarixi-mədəni irislə və təbiət abidələri ilə tanışlıq edilə bilər. Bundan əlavə, Horadiz şəhərinin turizm marşrutuna salınması turistlər üçün çox faydalı sayılar: Burada Füzuli tarix diyarşünaslıq muzeyi, Qarğabazar tarixi muzeyi, Bayraq muzeyi, Bayraq meydanı, Heydər Əliyev mərkəzi, Gənclər mərkəzi, Muğam mərkəzi, Horadiz şəhər parkı, Olimpiya stadionu, Bolinq idman mərkəzi və s. çoxsaylı mədəniyyət mərkəzləri ilə tanışlıq ola bilər. Bunun üçün, rayonun tarixi-mədəni təbiət abidələri, meşə massivləri, bulaqlar və s. ilə turistləri məlumatlandırıcı bukletlər yol xəritəsi təşkil edilməlidir.

Beləliklə, Böyük Qələbədən sonra azad olmuş Qarabağın Füzuli torpağı yaxın gələcəkdə öz əsrarəngizliyi ilə gələn qonaqları heyran etməyə hazırlaşır. ●

Şək. 7. Köndələnçay su hövzəsi təbiət abidəsi kimi

Lola HÜSEYNOVA

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Çovdar səhifəsi

Azərbaycan ərazisindəki abidələrin "arxeoloji tədqiqat" sənədlərində yer alması prosesi Rusiyanın işğalı ilə başlanılıb. Bu fikrin memarı isə I Pyotr hesab edilir. Onun "Piter layihəsi"nin həyata keçirməsi zamanı Qafqazın qədimliyinə diqqət çəkməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Daha sonra II Yekaterina Rusiya siyasətinin cənub istiqamətində "Yunan layihəsi"ni həyata keçirməyə çalışıb. Bununla, "Bizans mirası" uğrunda mübarizənin orbiti Qafqaza çəkilib. Bundan sonra Qafqazın Rusiyaya inteqrasiyası, abidələrin məhvi ilə bağlı "mədəni tədbirlər"ə başlanılıb. Bundan əlavə, tapılan materiallara pul ödənilməsi də həmin dövrdə ərazidəki abidələrin dağılmasına kütləvi şəkildə yol açıb. Onu da qeyd edək ki, bölgənin tarixinin öyrənilməsində avropalılarla Rusiya İmperiyasının maraqları toqquşurdu. Avropalılar da burada, əsasən, antropoloji cəhətdən "ağ irqin" mənşəyini axtarıblar. Bəs Azərbaycan ərazisindən aşkarlanan materiallar üzərindən Avropa və Rusiya İmperiyası və onun daxilində arxeoloji qazıntı aparan İmperator Arxeoloji Komissiya (İAK) və Moskva Arxeoloji Komissiyasının səvaşmaları elm naminə idimi?

Məsələn, İAK-da "bütün bəşəriyyət üçün tarixi sirlərin açılması yolunda özünü qurban verməyə hazır olan", qazıntı aparmaq üçün icazə almaqda təkid göstərən D.L.Şults Azərbaycan ərazisindən əldə etdiyi tapıntıları da satmaqdan çəkinməyib. Digər tərəfdən məlum olub ki, həm onlarla kəmə, həm də bir çox başqa tunc məmulatlar Gədəbəy mis əritmə zavodunun elektrik montyoru və kimyaçısı kimi fəaliyyət göstərən V.Belk tərəfindən çıxarılaraq Berliyə göndərilib. Hansı ki, bir qədər əvvəl E.A.Resler o materialları Virxovun vasitəsi ilə xaricə göndərmiş və ittiham da edilib. Təbii ki, bu prosesin kökündə heç də materiallara hörmət, yerli xalqların tarixinə sayğı prinsipləri dayanmırdı. Belə bir dövrdə hər qarışı tarix olan Çovdar kəndi ərazisində İAK-dan

"açıq vərəq" alan Q.O.Rozenderf və V.A.Skinder çöl tədqiqat işləri aparıblar. Hər ikisi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyan daş qutu qəbir və kurqan abidələri qazıblar. Yazdıqları hesabatlardakı məlumatlardan məlum olur ki, daş qutu qəbirlər müxtəlif istiqamətlərdə böyük çay daşlarından qurulub və burada dəfn olunanlar günəşə sitayiş ediblər. Əsasən silahların tapıldığı qəbirləri kişi, bəzək əşyaları tapılmış abidələri qadınlara məxsus hesab ediblər.

Q.O.Rozendorf və V.A.Skinder heç biri qazdıqları abidələri arxeoloji cəhətdən və tarixi aspektdən düzgün qiymətləndirə bilməyiblər və onların işlərində çatışmazlıqlar çox idi. Bu şəxslərin əlyazma şəklində yazdığı hesabatların çoxu qorunmayıb. "Həvəskar alimlər" qazıntılardan əldə olunan nəticələr haqqında müfəssəl bir təhlil verməkdən çəkiniblər. Eyni zamanda, əldə olunan materialları Azərbaycanın sərhədlərindən kənara daşımış və "lazımsız" bildikləri artefaktları vəhşicəsinə məhv etmişlər. Bütün bunlar azmış kimi, Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntı aparən Skinder hesab edir ki, Ermənistan Babil və Assuriyanın mis filizi mərkəzi olmaqla dünyanın zəngin mis rayonlarından biridir. O, arxeoloji materiallar üzərində apardığı kimyəvi analizlərlə bağlı bütün əsərlərində təkcə Yelizavetpolda 67 mis yatağının, ən vaciblərinin Gədəbəy mis yataqları olmasını qeyd edib və bu torpaqların ermənilərə məxsus olması fikri ilə sətiraltı "gələcək üçün yer qoyub". Tarixi güldürən ən dəhşətli yanaşmalarından biri isə Bakı neftinə əsasən, insan bəşəriyyəti tarixində odun ilk kultu-

nu ermənilərlə əlaqələndirməsidir. Belə ki, odun ilk kultunun eramızdan 4500 il əvvəl Mesopotamiyada rast gəlinəndi, şumerlərin akkad olması və akkadların Bakı quberniyasına qədər Ermənistanda yaşaması, Bakıda - neftli bölgədə torpaqdan metan çıxması səbəbindən yanğının olması, bununla da Ermənistanın qədim mədəniyyətlərin ən mükəmməl abidəsi olduğundan bəhs edib, "Ermənistanın" hələ də öyrənilməməsinə təəssüfləndiyini bildirir. Bir daha xatırlatmağı vacib bilirik ki, o, bunları yazarkən həyasızlıqda sərhəd tanımayaraq gəzdirdi, qazdığı, haqqında danışdığı torpaqların Azərbaycan torpağı olmasını "unudub".

Beləliklə, Azərbaycan ərazisindəki tarixi abidələr və bölgədən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin taleyi milli mənsubiyyəti azərbaycanlı olmayanların əlində idi. Azərbaycanda savadlı gənclərin özünüdərk, milli kimliyini tanıma prosesi ən yüksək pilləsinin təzahürü kimi ortaya çıxan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti mədəni quruculuq işləri fonunda Dövlət muzeyi yaradıldı. Onun rəhbərlərindən biri Davud bəy Şərifov Çovdarda arxeoloji qazıntı aparən ilk milli mütəxəssis oldu. Lakin onun rəhbərliyi uzun çəkmədi. Əlbəttə, "Tədqiqat üçün ayrılan 250 rubl məbləğ mənə verilmədi, məqsədim Gəncə ekspedisiyası müddətində türklərin həyat şəraitini öyrənmək idi" deyən bir şəxsin uzun müddətli rəhbərliyinə icazə verilməzdi. 1926-1928-ci illəri əhatə edən çöl tədqiqat işləri muzeyin rəhbərliyinin erməni əsilli direktorla dəyişdirilməsi ilə elmi ədəbiyyatda öz yerini itirdi. Onun 1927 və 1928-ci illərdə Çovdarda apardığı tədqiqatlar bu günə kimi çap olunmayıb və saralmış hesabat vərəqlərində yoxa çıxıb. Bununla belə

Davud bəy Şərifovun Çovdardan əldə etdiyi materiallar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin inventar kitabında yer alıb və hələ də adı çəkilən müəssisənin Arxeoloji fondunda qorunmaqdadır. Materiallar muzeyin fondunda əlçatandır və bu "milli təfəkkürlə", ərazi iddialarına köklənmiş maraqlar və insanların keçmiş tarixinə uzanan oğru beyinlər arasında ki fərqi göstərir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün xoşagəlməz hallar, ədalətsizliklər Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə sona çatdı. Keçmişimizin bərpası qanı, canı, ruhu, təfəkkürü özümüzədən olanlara tapşırıldı. Davud bəydən sonra Çovdarda daha geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı işləri Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qanunları əsasında aparılıb. Orada "AzərGold" QSC-nin fəaliyyəti zamanı üzə çıxan abidələr AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun əməkdaşları Səfər Aşurov, Bəxtiyar Cəlilov, Müzəffər Hüseynov tərəfindən tədqiq olunub. Arxeoloq alimlər 2019-2021-ci illər ərzində ümumilikdə 214 daş qutu qəbir açaraq tədqiqatə cəlb ediblər. Olduqca müfəssəl şəkildə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri bundan əvvəlki qazıntı işlərindən fərqli olaraq daha aydın və geniş çərçivədə müşahidə aparmağa, dövrün tarixini öyrənməyə əsas olub. Yerindəcə planaalma, fotoların götürülməsi, materialların qəbirlərə görə dəqiqliklə inventarlaşması və inventar kitabında da yer alması, daha sonra bu materialların AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutuna gətirilərək bərpa edilməsi, sənədləşdirilməsi və bütün bunlardan irəli gələn düzgün təhlillər İlk Dəmir dövründə Çovdar ərazisində yaşayan böyük bir toplum haqqında geniş məlumat verir.

Aparılan ilkin müşahidələrə və tədqiqatlara əsasən, arxeoloji qazıntı rəhbərləri abidənin e.ə.IX-VII əsrlərə aid olmasını ehtimal edib. Burada qəbirlərin istiqamətinə görə dəfn olunan insanların günəş kultuna inamı aydın müşahidə edilir. Topa halında salınmış qəbirlər yəqin ki, qohumluq əlaqələri olan insanlar üçündür. Təkdəfnlərin müşahidə edildiyi nekropolda bir neçə qoşa dəfnə də rast

Davud bəy Şərifov

gəlinib ki, alimlər onların bir ailənin üzvü olması fikrini irəli sürüblər. Nekropoldakı bütün qəbirlərdə skeletlərin ətrafına qəbir avadanlığı qoyulub və skeletlər əsasən üzərində bəzək əşyaları ilə dəfn edilib. Bəzək əşyaları içərisində Misirdən mənşəli mavi pasta muncuqlar və Hind okeanı üçün xarakterik olan kaurilərə də rast gəlinir ki, bu da dövrün geniş sosial-iqtisadi əlaqə və mübadilələrindən xəbər verir.

Çovdar arxeoloji dəstəsinin üzvlərindən olan antropoloq Vüsal Həsənov apardığı antropoloji tədqiqatlar nəticəsində sağ tərəfli dəfnlərin kişilərə, sol tərəfli dəfnlərin qadınlara məxsus olması fikrini vurğulayıb. Bu

fikir həmin dövrdə insanların fəaliyyət növlərində iştiraklılıq payını öyrənməyə kömək edib. Belə ki, toxuculuq sənət nümunəsinin tarixi qalığı hesab edilən iy başlıqlarının qadına məxsus qəbirlərdən aşkarlanması həmin dövrdə toxuculuqla qadınların məşğul olduğunu göstərib. Xəncər, nizə, bıçaq, toppuz və ox ucluqlarından ibarət silahlar demək olar ki, kişilərə məxsus kameralardan tapılıb. Çovdar nekropolunda aşkarlanmış silahlar tayfalar arasında daxili və xarici toqquşmaların çox olmasına dəlalət edir. Bundan əlavə, qablar üzərində çəkilən naxışlar dövrün mənzərəsini canlandırmaqla yanaşı, yeni suallar ortaya qoyub. Məsələn, nekropolun qəbirlərindən birində aşkarlanan kasa üzərində keçi təsviri var və bu motivin iki hissəsindən birində "+", digərində "-" işarəsi cızılıb. Əgər riyaziyyatda bu işarələr ilk dəfə XIV əsrdən elmə məlumdursa, o zaman bu qab üzərindəki işarələrin istifadə təyinatı nə idi? Və ya naxışlar arasında məsafələrdə dəqiqlik, motivlərin ölçüsündəki mütənasiblik dövrün riyazi bilikləri haqqında nə deyir? Qəbir kameralarından aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri ümumilikdə həmin dövrdə maldarlığın, dulusçuluq sənətinin, daşıqlama, metal istehsalı və texnologiyasının hansı səviyyədə olması ilə bağlı bizi məlumatlandırmaqla yanaşı, həm də verilən semantik təhlillərlə dövrün tayfalarının bədii, dini təşəkkürünü ortaya qoyur, onların sosial, iqtisadi həyatını gözümüzə canlandırır. ●

Kuranbek ASET
Əl-Fərabî adına Qazax Milli
Universitetinin Fəlsəfə kafedrasının
müdiri, fəlsəfə elmləri namizədi

Qaziz TELEBAYEV
Əl-Fərabî adına Qazax Milli
Universitetinin Fəlsəfə kafedrasının
professoru, fəlsəfə elmləri doktoru

Türk dünyasının fəlsəfi tarixinə xidmət

Bu il universitetimizin 90 yaşı tamam olur. Tarixi üfüqlərin yüksəkliyindən baxdıqda və dünyaca məşhur təhsil ocaqları ilə müqayisə etdikdə (928 yaşlı Oksford Universiteti və 706 yaşlı Kembric Universiteti) universitetimiz hələ çox gəncdir və onun qazanacağı nailiyyətlər qabaqdadır.

Bununla belə, Qazax Milli Universiteti (QazMU) nüfuzlu Quacquarelli Symonds QS reyting agentliyinin qiymətləndirməsinə görə artıq dünyanın ən yaxşı 200 universiteti sırasına daxil edilib: 2021-ci ildə 165-ci yeri, 2022-ci ildə 175, 2023-cü ildə isə 150-ci yerə kimi yüksəlib.

Bu gün QazMU təkcə Qazaxıstanda deyil, həm də Orta Asiya miqyasında ən yaxşı universitetlərdən biri sayılır. Bu təhsil ocağı postsovet məkanında da yalnız Moskva Dövlət Universitetindən sonra ikinci yerə layiq görülmüşdür.

Daha bir nüfuzlu reyting agentliyinin qiymətləndirməsinə nəzər salsaq, QS World University Rankings by Subject 2023-ün nəticələrinə görə universitet bu il ilk dəfə olaraq fəlsəfə sahəsi üzrə dünyanın ən yaxşı 150 universiteti sırasına daxil olmuşdur.

QazMU coğrafiya elmləri üzrə də nailiyyətlər qazanaraq 151-200-cü yerlərə yüksəlmişdir. Bundan əlavə, bu il Əl-Fərabî adına QazMU-nin 542 proqramından 25 faiz tədris proqramları Subject reytinginə görə QS-ə daxil edilib ki, bu da ötən illə müqayisədə 4 faiz artıqdır. Keçən il olduğu kimi, bu il də universitet beş sahədə kadr hazırlığı işini davam etdirir: arxeologiya, ingilis dili və ədəbiyyatı üzrə 151-200, riyaziyyat -

251-300, fizika və astronomiya - 451-500, kimya- 501-550.

Gəlin, universitetin tarixindən bəzi faktlara nəzər salaq. Məlumdur ki, 1933-cü il oktyabrın 20-də SSRİ Xalq Komissarları Soveti "Qazaxıstan üçün kadrların hazırlanması haqqında" 2293 sayılı qərar qəbul etmiş və Pedaqoji İnstitutun bazasında Qazax Dövlət Universitetinin açılması haqqında Sərəncam verilmişdir. 1934-cü il yanvar ayının 15-i tarixə məhz universitetin rəsmi olaraq yaranması günü kimi daxil oldu. Həmin gün ilk 54 tələbə biologiya və fizika-riyaziyyat fakültələrində təhsil almaq üçün qəbul edilib və keçmiş Vernenskaya kişi gimnaziyasının binasında dərslərə başlanılmışdı. Həmin il sentyabrın 1-də kimya fakültəsi açılmışdı.

Universitetin ilk rektoru 1934-1940-cı illərdə Daşkənd Şərq İnstitutunun məzunu olmuş, Qazaxıstan SSR xalq maarif komissarının müavini vəzifəsində çalışmış Fyodor Trofimoviç Olikov olmuşdur. QazDU-nun ilk professor-müəllim heyətinə 18 müəllim daxil idi, onların çoxu respublikadan kənarında təhsil almışdı. Bu müəllimlər sırasında riyaziyyatçılardan İ.Molyukov, Konstantin Persidski, İ.Akbergenov, kimyaçılardan Abiken Bekturov, M.Kozlovski, Tair Çumbalov, fiziklərdən V.Litvinov, A.Lukyanov, M.Markov, bioloq-

lardan P.Mişşenko, A.Bartenyev, dilçi alimlərdən Teljan Şonanov, Eldes Öməröv, Sarsen Amanjolv, F.Olikov kimiləri qeyd etmək olar.

1934-cü il dekabrın 2-də universitetə S.M.Kirovun adı verildi. 30-cu illərin sonlarına qədər dünya ədəbiyyatı (1937) və filologiya (1938) fakültələri, qazax gəncləri üçün hazırlıq şöbəsi açıldı, ixtisasların siyahısı genişləndirildi. Qazax Dövlət Universitetinin inkişafında mühüm mərhələ, 1938-ci ildə aspiranturanın açılması və yüksək ixtisaslı yerli elmi və pedaqoji kadrların hazırlanması üçün yeni imkanlar açan Elmi Şuranın yaradılması oldu.

Universitetdə (ümumiyyətlə, Qazaxıstanda) fəlsəfə təhsilinin əsası 1947-ci ildə qoyulub. Qazax Dövlət Universitetində psixologiya və məntiq kafedralarının açılışından sonra, 1949-cu ildə fəlsəfə və iqtisadi elmlər üzrə də fakültələr fəaliyyətə başlamışdır. Fəlsəfə fakültəsinin təşkilatçısı Bolşeviklərin Ümumittifaq Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Qırmızı Professorluq İnstitutunun məzunu, dosent Nikolay Petroviç Dardıkin idi.

1951-ci ildə Fəlsəfə və İqtisadiyyat fakültələri eyni ad altında birləşdirildi və iqtisad elmləri namizədi, dosent F.A. Jerebyatyev onun müdiri vəzifəsinə təyin olundu.

Universitetin Fəlsəfə-İqtisadiyyat fakültəsi 1954-cü ilə qədər fəaliyyət göstərdi və fəlsəfə üzrə kadrların hazırlanması imtiyazı o dövrün aparıcı universitetləri olmuş Moskva, Leninqrad və Kiyev Dövlət Universitetlərinə verildiyi üçün bu Qazax Universitetində ləğv edildi.

Fəlsəfə fakültəsinin ilk iki məzunu (1954 və 1955) qazax məktəbinin peşəkar filosofları nəslinə çevrildilər və onların söyləri ilə sonradan fəlsəfi biliklərin aktual problemlərinin öyrənilməsi təşkil edildi. Bunlar günümüzün tanınmış akademikləri, fəlsəfə elmləri doktorları və namizədləri, professor və dosentləri idilər. Onların arasında bütün postsovet məkanında tanınmış alimlər olan Jabayxan Abdildin, Ağın Kasımjanov, Abdumalik Nisanbayev və başqaları vardır.

Fəlsəfə-iqtisadiyyat fakültəsinin yenidən fəaliyyətə başlaması 1968-ci ildə baş tutur. 1971-1972-ci illərdə fakültədə humanitar və təbiət elmlərinin fəlsəfəsi, fəlsəfə və məntiq tarixi, etika, estetika və elmi ateizm kafedraları fəaliyyət

göstərmişdir. Sonrakı illərdə psixologiya, politologiya, sosiologiya kimi yeni kafedralar da təşkil edildi.

1970-ci illərin əvvəllərindən fakültədə əcnəbi tələbələr təhsil almağa başladılar. Kubadan olan 13 tələbə, daha sonra Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrindən olan tələbələr məhz Qazax Universitetinin məzunları idilər. Fakültə Kuba, Əfqanıstan, Laos, Kamboca, Burkina Faso, Monqolustan, Hindistan və Pakistan üçün 400-ə yaxın ixtisaslı mütəxəssis hazırlayıb. Fakültə Mərkəzi Asiya regionunda fəlsəfə üzrə təhsil mərkəzi idi, xüsusən də Qırğızıstan Respublikası üçün kadrlar hazırlayırdı.

1991-ci ildə fakültə Fəlsəfə və Politologiya fakültəsinə, İqtisadiyyat və Sosiologiya fakültəsinə ayrıldı. 1997-ci ildə Sosiologiya kafedrası Fəlsəfə və Politologiya fakültəsinin tərkibinə daxil edildi.

İlk növbədə tarix-fəlsəfə üzrə elmlərin tədrisi kimi başa düşülən fəlsəfə üzrə təhsil bəzi metodoloji məsələlərin aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyur. Birincisi, fəlsəfi irsin təhlilinə üç əsas yanaşma mümkündür: ayrı-ayrı istiqamətlərin təhlili: rasionalizm, empirizm, pozitivizm, postmodernizm; ayrı-ayrı fəlsəfi mövzuların təhlili: insan problemi, varlıq problemi, gözəllik problemi; ayrı-ayrı ölkələrdə və ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə fəlsəfənin təhlili: XIX əsrdə alman klassik fəlsəfəsi, XVIII əsrdə ingilis empirizmi, orta əsrlərdə hind fəlsəfəsi.

İkincisi, ölkədə tarixi-fəlsəfi təhlil bir neçə fəlsəfi səviyyəni müəyyən etməyə imkan verir: ölkədə dünya fəlsəfi cərəyanlarının tərəfdarları, məsələn, müasir Çində postmodernizm və ya

Belçikada neotomizm; ölkədə bütün fəlsəfi fikir, məsələn, Rusiyada fəlsəfə və ya İranda fəlsəfə; ölkədə "əsl", "milli" fəlsəfənin nümayəndələri, məsələn, Azərbaycan fəlsəfəsinin nümayəndələri və ya Braziliya fəlsəfəsinin nümayəndələri. Nəhayət, üçüncüsü, "milli" fəlsəfəni təhlil edərək onun daha çox hansı ümumi mədəni-fəlsəfi sahəyə aid olduğunu müəyyən etmək çox vacibdir. Məsələn, qazax fəlsəfəsinin Asiya (əgər varsa) və ya Şərqi və türk fəlsəfələri çərçivəsində təhlili mümkündür.

Lakin bu yanaşmanı həyata keçirmək heç də asan deyil. Fakt budur ki, Şərqi fəlsəfəsi dedikdə türk ölkələri deyil, daha çox bəzi Şərqi ölkələrinin -Hindistan, Çin, İran, Yaponiya kimi ölkələrin fəlsəfəsi nəzərdə tutulur.

Ona görə də qazax fəlsəfəsinin "milli" kontekstdə öyrənilməsinə hədəf alan fəlsəfi təhsil, məcə, türk fəlsəfəsinin tədqiqindən öncə olmalıdır. Burada iki metodoloji istiqamətdən çıxış edirik: bu təhlil yalnız tarixilik və tekstoloji baxımdan mümkündür, eyni zamanda, onun konkret olaraq fəlsəfənin təhlilinə aidiyyəti bu diskursun ümumi anlayışlarının, kateqoriyalarının, konsepsiyalarının təhlili ilə müəyyən edilir.

İlk növbədə qeyd edək ki, türk dünyagörüşünü dərk etmək üçün ən mühüm perspektiv tarixi perspektivdir. Məsələ burasındadır ki, tarixən formalaşmış məfhumlar daha çox sabit formada bizə gəlib çatmışdır ki, bu da türkdilli ədəbiyyatın əsrlər boyu mövcud olan yazılı ənənəsi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu ədəbiyyat öz başlanğıcını Orxon-Yenisey mənbələrindən alıb, daha sonra Turfan və Orta Asiya, "Kitabi- Dədə Qorqud", Mahmud Kaşqarının "Divanü Lüğat-it-Türk", Yusup Balasaqunlunun "Kutadqu Bilik", İsmayıl Yəsəvinin "Divanı-hikmət", "Kodeks Kumanikus" kimi mənbələrdə davam etdirir, son orta əsrlər və müasir dövrün şeirlərinə, qissə və dastanlarına qədər gedib çıxır.

Türk dünyagörüşünü əks etdirən ilk yazılı mənbələr kimi Orxon-Yenisey mətnlərinin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Məhz onlar bizə qədim türklərin ali güc, təbiət, insan, dövlət, hakimiyyət və s. haqqında təsəvvürlərinin nədən ibarət olduğunu elmi dəqiqliklə müzakirə etməyə imkan verirlər.

Qədim türk yazılı abidələrini ilk dəfə öyrənənlər, məlum olduğu kimi, Danimarka alimi V.Tomsen və rus türkoloqu V.Radlovdur. Onların sonrakı tədqiqi S.Malov, S.Klyastorni, V.Nasilov, A.Amanjolov, Q.Aidarov, İ.Kızlasov, İ.Kormuşin, N.Bazılخان, M.Joldasbekov, K.Sartkoz, D.Vasil'yev, G.Axatov və başqa alimlərin diqqət mərkəzində idi. Ərsəyə gələn əsrlər bu abidələrin müxtəlif tarixi və dil xüsusiyyətləri ilə maraqlanan filoloqların, tarixçilərin, arxeoloqların əsərləridir.

Qədim türk yazılı mənbələri türk xalqlarının fəlsəfi irsinin təhlili üçün ən etibarlı mənbələrdən biridir. Üstəlik, bu mənbələr indi qazax, rus və ingilis tərcümələrində, həmçinin ilkin mənbələr şəklində runik və latın transliterasiyaları şəklində Bitig.kz saytında mövcuddur.

Türk runik yazılı mənbələrində, məlum olduğu kimi, Orxon və Yenisey arasında fərq qoyulur. Onların fəlsəfi fikirlər kontekstində əsas fərq ondan ibarətdir ki, Orxonda xaqanların və sərkərdələrin qəhrəmanlıqlarına daha müfəssəl və daha tutarlı mətnlər həsr olunur və onlar türk dünyagörüşünün əsas kateqoriyalarına: Tenqri, Umay, Kut, Kun, Su-Zher, El, Kisi və başqalarına istinad edir. Onlarda insan həyatının mənası xalqa xidmət vasitəsilə açılır. Onların janrı əcdadlarının qəhrəmanlıqlarından bəhs edən hekayədir. Qısa və bəzən tutarsız olan Yenisey mətnlərində janrı mərhumun öz adından yazılmış kitabə kimi təyin etmək olar. Onlar həyat və ölüm mövzusunı çox aydın şəkildə vurğulayırlar.

Türk fəlsəfəsinin mərkəzi kateqoriyası təbii ki, Tenqridir (TEŃIRI). Üstəlik, bu kateqoriyaya mətni oxunaqlı olması demək olar ki, bütün abidələrdə rast gəlinir. Əsas Orxon mətnlərində (Kültegin, Bilgə Kağan, Tunyk-uk, El Etmiş Bilgə Kağan), Yenisey mətnlərində (Uyuk-Turan, Uyuk-Tarlak, Barık), eləcə də Turfan abidəsi İriq Bitigdə rast gəlinir.

Türk fəlsəfi ənənəsinin kateqoriyaları arasında "QUT" kateqoriyası da xüsusi yer tutur. "TEŃIRI" kateqoriyası ilə yanaşı, qədim türklərin dünyagörüşünün açarındır. Əgər "TEŃIRI" anlayışı əsas ontoloji kateqoriyadırsa, "QUT" əsas etik kateqoriyadır.

Son illərdə universitetdə türk və qazax fəlsəfəsi kursları açılıb. Gəlin, onların məzmununu üzərində dayanaq.

Türk fəlsəfəsi kursu bir semestr ərzində tədris olunur və aşağıdakı mövzuların müzakirəsinə həsr olunub:

Türk sivilizasiyası. Qədim türk mifologiyası və türk qəhrəmanlıq eposu.

Tenqrizm, şamanizm və zərdüştilik. Orxon-Yenisey, Turfan və Orta Asiya yazılı abidələrində dünyagörüşü anlayışları. Qorqud Atanın dünyagörüşü və "Kitabi Dədə Qorqud"da əsas ideyalar. Əl-Fərabî fəlsəfəsində türk ünsürləri. Mahmud Kaşqarının ensiklopedik fəlsəfəsi və "Divanü Lüğat-it-Türk"də anlayışlar. "Kutadqu Bilik"də Yusup Balasaquninin etik-siyasi ideyaları. Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf fəlsəfəsi və "Divani Hikmət". Nizami Gəncəvinin dünyagörüşü anlayışları və "Sirlər xəzinəsi". Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi Nasir" fəlsəfəsi. Cəlaləddin Ruminin sufi dünyagörüşü və "Məsnəvi". Yunus Əmrə və Risalə ən-Nasih fəlsəfəsi. İmadəddin Nəsiminin "Divan" dünyagörüşü anlayışları. Əlişir Nəvainin "Salehlərin qarışığı" və "Quşların dili" əsərlərindəki fəlsəfi fikirləri. Türk fəlsəfəsində Tenqrizm, Peripatetizm və Təsəvvüf.

Qazax fəlsəfəsi tarixi kursu, ümumiyyətlə, aşağıdakı mövzuları əhatə edir:

Qazax fəlsəfi fikrinin inkişaf xüsusiyyətləri. Qazaxıstan ərazisində müsəlman intibahı. XV-XVIII əsrlərdə akın-zhyrauların fəlsəfi fikirləri və təmsilləri. Qazax təhsilinin inkişaf xüsusiyyətləri. Çokan Vəlixanov və onun fəlsəfi və təbiət elmi baxışları. Abay fəlsəfəsində Allah və insan problemi. İbray Altınсарının, Sultanmahmud Torayqirovun, Mirjaqıp Dulatovun, Mustafa Şokainin, Saken Seyfullinin, Turar Rıskulovun dünyagörüşü. Qazaxıstanda dialektik məntiq məktəbi.

Fakültəmizdə bakalavrlar üçün icbari kursumuz da var, bu "Müasir Qazax fəlsəfəsi" kursudur. Kursun məzmunu aşağıdakı mövzulardan ibarətdir:

XX əsrin əvvəllərində qazax ziyalılarının yaradıcılığında fəlsəfi fikirlər. Sovet dövründə qazax fəlsəfəsi. Qazax filosofları tərəfindən qazax fəlsəfəsində ictimai-fəlsəfi, etik və estetik fikir tarixi problemlərinin tədqiqi. Qazaxıstan dialektika məktəbi. Qazax fəlsəfəsində elm fəlsəfəsi problemlərinin tədqiqi. Qazaxıstan Fərabişünaslıq: mənşəyi və müasir inkişafı. Müstəqillik döv-

ründə qazax fəlsəfəsinin inkişafı. Qazaxıstanın sosial-mədəni çevrilməsi problemi. Yeni Qazaxıstanın fəlsəfəsi.

Bundan əlavə, fəlsəfə tarixi üzrə ümumi kurslarda milli fəlsəfə mövzularının olmasını çox vacib hesab edirik. Dünya fəlsəfəsi "İxtisasa giriş" kursumuzda "Fəlsəfənin inkişafının tarixi mərhələləri" mövzusunda, "Fəlsəfə tarixi I", "Fəlsəfə tarixi II", "Avropa orta əsrlər fəlsəfəsi" kurslarında öyrənilir və "İntibah", "Müasir dövr fəlsəfəsi tarixi", "Alman klassik fəlsəfəsi", "Rus fəlsəfəsi tarixi", "XIX əsr fəlsəfəsi", "Müasir fəlsəfə", "Məntiq və dialektika tarixi" və s.

Eyni zamanda, təcrübəmizə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, məsələn, "Müasir dövrün fəlsəfəsi" kursunda "Müasir dövrdə Şərq fəlsəfəsi: Molla Sədr, Vanq Yanqminq, Quru Nanak" mövzusu yer alır və "XIX əsrin fəlsəfə tarixi" kursunda "Kəng Yuveynin neo-konfutsiçiliyi" və "Abay Kunanbayevin əxlaq fəlsəfəsi" mövzuları.

Beləliklə, biz iki çox mühüm məqsədə nail oluruq. Birincisi, biz dünya fəlsəfi prosesini çoxşaxəli, çoxtərəfli, o cümlədən həm Şərq fəlsəfələri, həm də həmişə klassik fəlsəfə hesab edilməyən milli müdriklik formaları kimi başa düşürük. İkincisi, biz ölkəmizdəki fəlsəfi ideyaları dünya fəlsəfi prosesinə toxunmuş, üzvi surətdə həkk olunmuş milli fəlsəfəni isə dünyanın ayrılmaz hissəsi kimi müəyyən edirik.

Nəhayət, biz hesab edirik ki, fəlsəfi təhsil məsələsində aşağıdakı metodoloji göstərişlərə riayət etmək lazımdır:

- milli fəlsəfəni dünya kontekstindən ayırmaq üçün dünya fəlsəfəsi kurslarını kifayət qədər təfərrüatlı oxumaq məcburidir;

- bu kursların tədrisi zamanı milli diskussiya fəlsəfənin inkişafının həmin digər tarixi dövrünə daxil edilməsi arzuolunandır;

- coğrafi və mədəni cəhətdən yaxın fəlsəfi ənənələrə dair kursları oxumaq da məcburidir, bizim şəraitdə bu, Şərq fəlsəfəsi kursudur, Hindistan və ya Çin fəlsəfəsi üzrə ayrı-ayrı kurslar da ola bilər;

- eyni zamanda, bizim üçün milli fəlsəfə - türk, qazax fəlsəfəsi üzrə kursların tədrisidir.

Bununla da milli fəlsəfəmizin dərinədən öyrənilməsi türk dünyasının fəlsəfi tarixinə bir xidmətdir. ●

Dr. Şəmsəddin KUZƏCİ

Əta Tərzibaşının məqalələrinin dəyərləndirilməsi

Giriş

Birinci Dünya savaşından sonra İraqı işğal edən ingilislər, Osmanlıdan sonra İraqda Türk dilinin, kültür və milli varlığının yox edilməsi üçün var gücləriylə xəyanətkar planlar cızıb həyata keçirdilər. Əvvəlcə türkdilli məktəblərin, sonra isə qəzet və jurnalların bağlanması üçün hər yola əl atdılar. Kərkükdə bu hadisələr baş verərkən ingilislərin əsas məqsədi türkmən varlığının silinməsi, mədəniyyətlərinin yox edilməsi idi. Digər bir tərəfdən də ingilisləri türkmənlərə sevdirmək üçün hər sahədə türkmənlər aydın insanlardır, mədənidirlər deyir və siyasətə qarışmamalarını istəyirdilər ki, bu da ingilislərin ikili standart yanaşmalarını göstərir.

Əta Tərzibaşı və milli fikir və düşüncəyə sahib olan, əli qələm tutan yoldaşlarıyla ingilislərin bu siyasətinə qarşı çıxaraq Türk dili ədəbiyyatı, kültür və sənətini, daha doğrusu İraqda Türk varlığının əsl müdafiəçiləri kimi davranıb bu sahədə səfərbərliyi elan edərək, kültür yoluyla milli mücadiləni başlatdılar.

Əta Tərzibaşı litseyi bitirdiyi illərdə bir vətəndaş kimi əli qələm tutmuş, millət və məmləkət məsələlərinə özünü həsr etmiş, bığ yeri təzəcə tərləyən bir dəliqanlı olaraq yazmağa "Bismillah" demişdir. Tərzibaşı bu psixoloji duyğular və düşüncələrlə İraqı idarə edən mövcud hakimiyyətin tədbirlərinə qarşı çıxmış və cəmiyyətin milli ruhda tərbiyəsi yolunda da ciddi bir mücadiləyə girərək yazmağa başlamışdır. Hökumətə mesajlarını çatdırmaq məqsədilə öncə Bağdadda çıxan gündəlik qəzetlərdə ərəbcə yazılar yazmış, ilk atəşi açmış, döyüşə girəcəsinə öncə Allaha sonra öz zəkasına, iradəsinə və Türkmən varlığına güvənmişdir.

Əta Tərzibaşının ilk yazısı ərəbcə!

Əlaqə fakültələrində oxudulan dərslərdə qeyd edilir ki, jurnalistin başlıca vəzifəsi hökumət ilə millət arasında körpü rolunu oynamasıdır. Vətəndaşların haqlarını müdafiə etmək, fikir, düşüncə və ifadə azadlığını ətrafında hökumətin etdiklərini və etmədiklərini, doğru, dürüst, tərəfsiz və obyektiv bir üslubla hər iki tərəfə çatdırmaq və bu işləri yerinə yetirməkdir.

Əta Tərzibaşı 70 illik yazarlığına o günün şərtlərinə görə ərəb dilində yazmaqla başlamışdır. İyul 1946-cı ildə Kərkükdə litseyi bitirib, məzun oldu. Bağdada getməzdən qabaq litseyin son kursunda oxuyarkən ərəbcə məqalə yazmağa başlamışdır. Tələbəlik həyatının son aylarında yayınladığı yazılarının mövzularına diqqət etdikdə, "Kərkük Köprüsü" başlıqlı yazısı onun ilk yazısı olaraq 25.04.1946 tarixində Bağdadda gündəlik ərəbcə çıxan "Cihat" qəzetində dərc etdirildiyini görürük. Daha sonra "Bağdad, Sicil, Şura, Savut əl-Cil, Nahza, Nida, Fəti, əl-Siyasə, Fəta əl-İraq qəzeti, İxbar əl- Mesa, Şarq, İraq, el-Taahi, Beled, Bilad, ve Kadisiyyə" kimi Bağdadın gündəlik qəzetlərində, Kərkük, Bağdad başda olmaqla İraq təhsil sistemi, məktəblərin vəziyyəti ilə bağlı silsilə yazılar yazdı.

Kərkükdə təhsilə önəm verən Tərzibaşı İkinci məqaləsində İraqda litseyin son sinifləri üçün Təhsil Nazirliyini hədəfə alan "Bakaloriya sınaqları" haqqında bir araşdırma yazısı qələmə alır. Tərəfsiz və obyektiv bir jurnalist kimi problemləri təşhis edir. Cəmiyyətin sıxıntılarını, dövlət sistemindəki pis vərdişləri araşdırmağa başlayır. 1946-cı ildə Bağdad Universitetini Hüquq fakültəsinin birinci kursunda oxuyarkən univer-

sitetin birinci kurslarının imtahan sistemlərini araşdırmış və dəyərləndirmişdir. Bundan sonra Hüquq fakültələrinin təhsil sistemlərinin yenedən gözdən keçirilməsinin vacib olduğunu yüksək səslə hayqırmışdır. Yazılarında "Cəhalətlə nasıl savaş edilir", "Hüquq fakültəsində bağırış", "Rüşvəti nasıl önləriz", "Millət vəkillərinə açıq məktub" başlıqlı mövzuları qələmə alaraq əsl jurnalistin körpü vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Unutmayaq ki, Tərzibaşının Hüquq fakültəsinə başladığı illərdə 2-ci Dünya savaşı müddətində və İraqda ingilislərin təsiri ilə iqtidarda olan "Kraliyyət" hökuməti var idi. Belə bir vəziyyətdə Tərzibaşı bütün varlığıyla, dürüslüyü ilə əlini daşın altına qoyaraq təmiz toplum üçün milli şüurla azadlıq bayrağını əlində rəhbər tutaraq yoluna davam etmişdir.

Əta Tərzibaşı, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü və Əhməd Ağaoğlu...

Əta Tərzibaşı sadəcə doğulub böyüdüüyü Kərkük şəhəri və Türkman cəmiyyətinin varlığı, ədəbiyyatı və mədəniyyətiylə maraqlanmamışdır. O, türk mütəfəkkirləri, milli fikir və düşüncə aydınlarını İraq başda olmaqla ərəb dünyasına tanıtmağa çalışmışdır. İlk addımı Misirdə yayımlanan həftəlik "əl- Risalə" dərgisinin 864 nömrəli və 23 yanvar 1950-ci il tarixli sayında Ziya Gökalpın Türk Milliyyətçiliyinə baxışı haqqında ərəbcə yazdığı məqalədir.

Ə.Tərzibaşı Türk dünyası aydınları haqqında məqalələrini ərəb dilində nəşr etdirməyə davam edir. "əl-Sicil" qəzetinin 29 yanvar 1951-ci il tarixli 967 nömrəli sayında "Əhməd Həmdi Əksəki" haqqında, "əl- Risalə" dərgisinin 921 nömrəli 26 fevral 1951-ci il tarixli sayında Fuat Köprülü haqqında, həftəlik "əl-Qahirə" dərgisinin 27 mart 1951-ci il tarixli 1014 nömrəli sayında "Halidə Ədib" və yenə Misirin "əl- Risalə" dərgisinin 20 oktyabr 1952-ci il tarixli 1007 nömrəli sayında Azərbaycan kökənlisi Əhməd Ağaoğlu haqqında dərin mənalı bir məqaləsini ərəb dünyasında tanıtmışdır. Bundan başqa, Tərzibaşı Türk ədəbiyyatı və dili ilə bağlı çox sayda şair, mütəəvvüf və yazıçıları ərəb dünyasına tanıdaraq haqlarında düşüncə və fikirlərini yazmışdır. Onlardan "Mövla-

na Cəlaləddin əl-Rumi" haqqında Bağdadın "Bilad" qəzetinin 10 mart 1956-cı il tarixli 4581 nömrəli sayında böyüklərimiz haqqında yazılarını dərc etdirmişdir.

Nəsimi, Füzuli, Ruhi, Abdülhaq Hamit Tərhan, İbrahim Muhəmmədi, alman şairi Höte və daha neçə İraq, Türkman/Türk şair, yazar, sənətçi, din adamı və ədəbiyyat mövzuları haqqında ərəbcə yazılar və məqalələr qələmə alaraq, türk kultürünə, sənətinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə böyük ölçüdə təsir göstərmişdir.

Tərzibaşı İraqda siyasi gəlişmələr və maraqları ilə bağlı narahatlıq yaşanmaması üçün məqalələrini bəzən qondarma adlarla yazmışdır. Bu baxımdan Tərzibaşı 18 məqaləsində 5 eyni addan istifadə etmişdir. "Məcid Türkəqul" adıyla 8 məqalə, "Ömər zadə Allahverdi" adıyla 6 məqalə, "Müəqqib" adıyla 2 məqalə, 2 məqalə də "İbrahim Alaəddin" və "Adsız" qondarma adlarla yazmışdır.

Tərzibaşı yazıçılığının ilk 5 ilini tamamlayarkən 25.04.1946 - 96.06.1951-ci il tarixləri arasında ümumiləkdə 42 ərəbcə yazı və məqalə Bağdadda çıxan (Cihat, Sicil, Şura, Savutul Cil, Nahza, Nida, Bağdad, Fətih, Siyasət)¹ qəzetlərində və Misirin paytaxtı Qahirədə çıxan "Risalə" və "Qahirə"² dərgiləri, Hələbdə çıxan "Hadis"³ dərgilərində yayınlamışdır. Beləcə, Əta Tərzibaşı yazıçılığının ilk 5 ilində iraqılı və kərküklü bir türkman yazarı olaraq, Kərkük - Türkman ədəbiyyatı, Türk/Türkman şairləri və fikir adamları, təhsil, ta-

¹ 1940 və daha sonrakı illərdə İraqın paytaxtı Bağdadda ərəbcə yayımlanana gündəlik və həftəlik qəzetlərdir.

² Misirin paytaxtı Qahirədə həftəlik ərəbcə yayımlanan jurnallardır.

³ Suriyanın Hələb şəhərində yayımlanan bir dərgi.

rix, hüquq, memarlıq mövzularında yazdığı məqalələrlə ərəb mətbuatının diqqətini çəkmişdir. Ə.Tərzibaşı 1946-2016-cı illər aralığında yuxarıda adını çəkdiyimiz yalnız Bağdad və İraq ərəbdilli qəzetlərində toplam 61 ədəd ərəbcə məqalə yayınlamışdır. Ancaq Tərzibaşının həyatı boyunca daxildə və xaricdə olmaqla müxtəlif qəzet və jurnallarda yayınlanan ərəbcə məqalələrinin sayı 150 civarındadır.

Tərzibaşının türkcə ilk yazısı

Əta Tərzibaşı yazıçılığının ilk 5 ilində yalnız ərəbcə məqalə yazaraq yazarlığını və jurnalistliyini göstərməyə çalışmışdır. O, məqalələrində mütləq bir məqsədi hədəf seçmişdir.

Tərzibaşı ikinci 5 ilinə ilk türkcə məqalə yazaraq başlamışdır. "Kərkük şairlərindən Safi" başlıqlı bu yazısını iyul 1951-ci ildə İstanbulda həftəlik çıxan "Yeşil Ada"⁴ dərgisində dərc etdirdi. İlk yazısının Türkiyədə çıxması, İraqda ədəbiyyat, mətbuat və kültür camiasında böyük maraqla qarşılandı və diqqətləri üzərinə çəkdi...

Tərzibaşını tanıyan Kərkükdə də onun türkcə yazılarını gözləməyə başladılar. Özü də oxucularını çox gözlətmədən Kərkükdə həftəlik çıxan "Kərkük" qəzetinin 1388-ci sayında "Kərkükdə qəzetçilik tarixi" başlıqlı yazısını türkcə olaraq, 09.07.1952-ci ildə yayınladı. O, bu yazısından sonra həftəlik Kərkük qəzetində türkcə məqalələrini dərc etdirdi. Beləcə, Tərzibaşı "Kərkük" qəzetində yazarlığa başlar başlamaz ərəbcə yazılarını azaltdı. Həftəlik olaraq yazdığı yazıları yeddindən yetmişə səbirsizliklə izlənilirdi. Tərzibaşı məqalələrini yazmağa ərəbcə başlasa da, 1953-cü ildə "Şərqi və Türkülər" adlı ilk kitabını Bağdadda türk dilində nəşr etdirdi.

Əta Tərzibaşını 1952-1956-cı illər arasında, yəni yazarlığının ikinci 5 ilində 106 yazı və məqalə yayınlamışdır. Bunlardan 37-si ərəb, 69 türk dilindədir. 106 məqalədən 17-si xaricdə, qalanı isə ölkə daxilində yayınlanmışdır.

Əta Tərzibaşının məqalələrinin elmi təhlili

Tərzibaşının məqalələrinə akademik və elmi çərçivədən nəzər saldıqda bir elmi məqalə və ya yazının şərtləri nədirsə, Tərzibaşının da eyni üslubla olmasa da özünəxas yontəmi eyni yolu get-

mişdir. Akademik və elmi bir məqalənin təhlili baxımından ələ alındığında aşağıdakı başlıqlara diqqət edilir:

1. "Mövzu başlılığı": Tərzibaşı məqalələrində seçdiyi başlıqlar, anlaşılıq bir dillə yazılmışdır. Yazılarında milli və yerli başlıqları qəti və açıq bir şəkildə çatdırmağa çalışmışdır. Bu başlıqlar "Kərkük Körpüsü", Füzulinin doğum yeri", "Rüşvəti nasıl önləriz" və s. yazılarında görünməkdədir.
2. "Məqalənin məqsədi": Məqalənin məqsədini Əta Tərzibaşı öz yazılarında birbaşa təqdim etməyə çalışmışdır. Ərəbcə yazdığı "Bakanlıq imtahanları", "Hüquq fakültəsi müfədatı", "Hüquq fakültəsindən bağırış" və s. yayınlarda məqsədi qəti və bəlli bir şəkildə yazılarında görünməkdədir.
3. "Problem cümləsi": Tərzibaşının məqalələrində problem cümləsi oxucuların açıq bir şəkildə algılanmaktadır. "Kərkükü necə təmir edərik", "Mətnlərdən öncə uygulamayı düzəldin" başlıqlı yazılarında problem cümləsi başlıqdan da qəti və açıqdır.
4. "Çalışmanın önəmi" eyni zamanda, məqalələrində çalışmalarının önəmi ilə də bağlı məsələlərə toxunmuşdur. "Füzulinin doğum yeri", "Ziya Gökalpın milliyyətçiliyə baxışı" və "Türkiyədə fikir adamlarından Əhməd Ağaoğlu" məqalələrində mövzunun vacibliyinə diqqət çəkir.
5. "Məqalənin sərhədləri və hipotez": Akademik məqalələrində məqalənin sərhədləri və hipotez başlıqları bəzən önəm ərz edən başlıqlar olur. Əta Tərzibaşının məqalələrində bəlkə də bu başlıqlar bariz bir şəkildə görünür. Amma məqalələrini bir bütöv olaraq araşdırdıqda nəzəri cəhətdən qapalı mənalı ortaya çıxır. "Kərkükdə may 1924 qətləmi" və "14 iyul 1959 Kərkük qətləmi" başlıqlı siyasi yazıları önəmli nümunələrdir.
6. "Məlumat toplama və analizi": Tərzibaşı məlumat toplamağa çox önəm verirdi. Mövzularını etibarlı qaynaqlardan və ilk ağızdan əldə etməyi arzu edən, bu işi çox yaxşı bilən bir araşdırmaçıdır. Məlumatların analizi işində də Tərzibaşının geniş üfüqlərə malik olduğu onun analiz qabiliyyətini də dərin mənalı edir.

⁴ İstanbul'da yayımlanan Dil, ədəbiyyat və Kültür dərgisidir.

7. "Nəticə və təkliflər". Tərzibaşının məqalələrində "nəticə" hissələri bəzən qəti ortaya qoyduğu sonuclar birəbir giriş gelişmə bölümləriylə bərabər durumda olur. Bəzən də dolayı olaraq məqalələrdə əldə etdiyi nəticələr adətən bir imtahanın açar kəlmələri kimi görünür. Həm də tam doğru cavablar olduğunu göstərir. Tərzibaşının həm məqalələrində, həm də kitablarında nəticə bölümündən sonra təkliflər bölümünə də yer verir. Mövzu ilə bağlı təkliflərini zikr etmədən yazısını bitirməzdi. Bu mövzu çox çalışmasının nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, 2015-ci ildə hazırlamış olduğu "Türkmanca sözlük" kitabının 3-cü cildində səhhətinin pisləşməsi səbəbindən sözlüyün digər bölümlərini davam etdirə bilməyəcəyini anlamış, özündən sonra bu çalışmanı davam etdirəcək şəxsə xeyli təkliflər vermişdi...

Tərzibaşının məqalə yazmağının xüsusi metodu

Əta Tərzibaşının məqalələrini dəyərləndirəyimiz zaman onun ədəbiyyat janrlarını çox gözəl bildiyini görürük. Məqalələri akademik, yarı akademik, toplamada sərbəst yazarlıq xüsusiyyətlərinə sahibdir. Məqalə başlıqları, içeriklər, istisnalar tamamilə oturmuş mövzulardır.

Əta Tərzibaşının məqalə və yazıları akademik və elmi baxımdan incələndiyində özünün şəxsi araşdırma metodu tətbiq edilir. Bu günün araşdırmaçıları bir məqalədə elmi yazım şərtlərində "içindəkilər", "qısaltmalar", "giriş", "gəlişmə" və "nəticə" bölmələrinin yanında "qaynaqlar", "əlavələr", "iktibasları" kimi elementlərin arayışına çalışırlar. Bu elementlər olmadığı təqdirdə məqalə elmi məqalə deyil, dərhal hökm verərlər. Əta Tərzibaşının məqalələrində bu saydığımız elementlərin bir çoxu yoxdur. Ancaq məqalənin içində olan açıq mətn, açıq qaynaq olaraq "bir məlumatı kimdən aldığımı və ya hansı əsərdən, hansı nəşrdə, hangi başlıqdan olduğunu oxucunun diqqətinə çatdırır". Beləcə, bu şəkildə özünü bir çox tənqiddən qurtarmış olur. Ancaq qeydlərində, paraqrafın sonunda

qaynaqlara işarə etmək yazar və oxucular üçün çox önəmlidir.

Tərzibaşı Sağır (K) ın müdafiəçisi

Tərzibaşı yazılarının giriş bölümlərindən əvvəl qaynaqları qeyd edir, sonra bəzən giriş yerinə də "söz başı" kəlməsindən istifadə edir. Bu da onun bir tərz, metodudur.

Tərzibaşının dil və anlatım baxımından əski türkcəyə bağlı bir dildən istifadə edir. Onun həyatının son gününə qədər sağır "K"-a verdiyi dəyər bir çox dostunu çaşdırmışdı... O, doğru terminoloji mənaya çox önəm verirdi. Yazılarının əski türkcə ilə yazılmasını istərdi. 2014-cü ildə 13 cildlik "Kərkük şairləri" külliyyatının yeni türkcəyə uyğunlaşdırılmasına çox çətin razı olmuş, hətta redaktorların fikirlərini də heç sayaraq öz üslubunda düzəlişlər etmişdir ...!

Tərzibaşının məqalə kitabları

Tərzibaşı həyatı boyunca yazdıqları ərəb və türk dillərindəki məqalələrinin çoxu Bağdadda çıxan "Qardaşlıq" dərgisinin 1971-1976-cı illəri arasında yayınlanmışdır. Ərəbcə məqalələri də Bağdad, Misir, İordaniya və digər ərəb dövlətlərində maraqla qarşılanmışdır. 2003-cü ildən sonra da Necat Kövsəroğlunun təkidi ilə özünün hazırladığı 3 cildlik "Türkman Kəşkülü" kitabında 66 məqaləsi yer almışdır. Füzuli ilə bağlı önəmli yazıları da "Füzuli haqqında yazılar" kitabında 19 məqaləsi yenə Necat Kövsəroğlu tərəfindən hazırlanmış, Kərkük Vəqfi yayınları arasında 2016-cı ildə İstanbulda yayınlanmışdır. 42 məqaləsi isə bəndəniz ilə Mustafa Ziya tərəfindən Ankarada hazırladığımız "Ata Tərzibaşı Makaleləri" kitabında yer almışdır.

Tərzibaşının bütün məqalələri

Bu tədqiqatımızda Tərzibaşının ərəbcə və türkcə olmaqla bütün məqalələrini araşdırdıq. Daxildə və xaricdə yayın orqanlarındakı yayınlərini incələdik. Ərəb və türk dillərini bilməyimiz də bizə çox yardım etdi. Hətta bəzi məqalələrini 70 il sonra Türkiyə türkcəsinə və Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdik və yayınladıq. Onlardan Ziya Gökalp və Əhməd Ağaoğlu məqalələrini⁵ qeyd edə bilərik.

5. "525-ci qəzet", 15 fevral 2024, Bakı-Azərbaycan, s, 14

Əta Tərzibaşının həyatı boyunca yazmış olduğu məqalələrin sayı ilə bağlı fərqli rəqəmlər yazılır. Ancaq bu çalışmamızda önəmli bir məqamı ortaya çıxarmış olduq. O da Tərzibaşının yazı, toplama və məqalələrinin nəşrlərinin tez-tez təkrar olunmasıdır. 1961-1976-cı illər arasında "Qardaşlıq" dərgisində yayımlanan yazıları 2003-cü ildən sonra təkrar dərc edilərək yeni türkcəyə çevrilib. Ayrıca, Tərzibaşı özü çap etdirdiyi 3 cildlik "Türkman Kəşkülü" kitabında məqalələrin çoxu daha əvvəllərdə nəşr edilmişdir. Hətta Tərzibaşının "Kərkük şairləri" kitablarındakı şairləri müxtəlif dövrlərdə dərgilərdə "Türkman şairləri" başlığı altında yenidən yayımlanmışdır. Günümüzə qədər də bu ənənə davam edir. Xüsusilə də Kərkükdə yayımlanan aylıq "Türkmeneli" dərgisində Necat Kövsəroğlu və İstanbulda 2-3 ayda bir yayımlanan "Qardaşlıq" dərgisində Sübhü Saatçı tərəfindən bariz bir şəkildə diqqət çəkməkdədir.

Bu bir tərəfdən də Tərzibaşıya olan qədirşünaslığın əlamətidir. Dərgi idarəçilərini təbrik etmək lazımdır deyə düşünürəm.

Nəticə olaraq Tərzibaşı 70 il içində yazmış olduğu türkcə və ərəbcə məqalələri 550-ə qədərdir. 400-ü türk dilindədir və 150 məqaləni də ərəbcə yazdığı tərəfimizdən təsbit edilmişdir. Ancaq yazılar təkrar- təkrar fərqli yayım orqanlarında və fərqli illərdə yayımladığı üçün bu say bəlkə də xeyli azalar. Yəni mövuz başlıqları etibarlıyla dəyərləndirdikdə Tərzibaşının türkcə və ərəbcə olmaqla ümumilikdə məqalə sayı 400-ə qədərdir.

Bu kitabda Tərzibaşının türkcə məqalələrinin mövzularını da nəzərə alaraq, mədəniyyət, araşdırma, folklor, dil, ədəbiyyat, xoryat, sənət, musiqi, tanıtım, bioqrafi, tarix, siyasi, təhlil, sosial, media, Türk dünyası, Füzuli, Kərkük və ərəbcə yazılarından bir yazısını dəyərləndirməyə çalışdıq. Bizim təsnifə görə də kitabdakı nümunə məqalələrə yer verdik.

Dəyərləndirmə

İraq-türkman ziyalıları arasında adını qızıl hərflərlə tarixə yazdıran araşdırmaçı, yazar, ədəbiyyatşünas, və təzkirəçi vəkil Əta Tərzibaşı 1946-cı ildən bu yana İraq türkmanlarının dil, ədəbiyyat, sənət, folklor və mətbuat sahəsindəki araşdırmaları akademik üslubla həyata keçirmişdir. Ərəbcə yazı həyatına başlayan Tərzibaşı İraqdan kənar

yayımlanan ərəb qəzet və dərgilərində, məqalələrinin hər biri elmi, akademik və tarixi mahiyyətdədir. İraqda Kraliyyət dönməndə tədqiqatlara start verən və sürətli addımlarla irəliləyərək irilixirdalı 550-ə qədər ərəbcə və türkcə yazı, toplama məqalələri yazıb və dərc etdirib.

Əta Tərzibaşının araşdırmaları bəzən akademik, bəzən də publisistik yazı tərzində dəyərləndirilir. Yazılarında ələ aldığı mövzuları ilk mənbədən araşdırıb, ilk düşünən, ilk qələmə alan, ilk yayımlanan şəxs olmasına önəm verir. Yazılarında qaynaq bölümlərinə çox önəm verir. Məqalə qaynaqlarını yazıların başında yazıb. O da oxucuya bir növ güvən verir, yazının sonuna qədər oxumasına sövq edib. Tərzibaşının məqalələrini bu mövzulara bölə bilirik: "Dil", "ədəbiyyat", "kültür", "sənət", "sosial", "folklor" və bəzən də "siyasi-tarixi" mövzular.

Əta Tərzibaşı bütün məqalələrində öncəliklə İraqda Türkman varlığına yönəlik milli şüurla yanaşır. İraqdakı türklərin osmanlı törəməsi olmadıqlarını vurğulayır, milli və yerli düşüncələri mənimsəyən bir yazar olaraq hər mövzuda türkman kimliyini, bölgələrinin Türk torpaqları olduğunu, özəlliklə də Kərkük adının tez-tez yazılarında istifadə olunduğu görünür. Bu da 1918-ci ildən sonra (Osmanlı sonrası) İraqda türkmanların necə həyat təzi sürdüklərini, mədəni səviyyələrini tədqiq etmişdir.

Tərzibaşının 1956 və 1957-ci illərdə "Kərkük" qəzetində hər hansı bir məqaləsinə rast gəlinmir. Ancaq 1956-cı ildə 2-si ərəb və 4-ü türk dilində olmaqla ümumilikdə 6 məqaləsi Bağdadda gündəlik çıxan "Bilad" qəzeti ilə İstanbul və Konyada çıxan "Yeni Konya" qəzeti ilə "Türk yurdu" dərgisində yayımlanmışdır. 1957-ci ildə isə Əta Tərzibaşının yayımlanmış hər hansı bir məqaləsinə rast gəlmədik. 1957-ci ildə araşdırmamızda bir sıra suallar yaratdı. Tərzibaşının əsərlərini tədqiq etdikdə gördük ki, o, 1955, 1956 və 1957-ci illərdə 3 cildlik "Kərkük xoyratları və maniləri" kitabı ilə məşğul olmuş və şahənə bir əsər yazmışdır.

Əta Tərzibaşının "Kərkük" qəzetində çox sayda ciddi yazıları yayımladı. 1952-1958-ci illər arasında "Kərkük" qəzetindəki yazılarını araşdırmamız nəticəsində Tərzibaşının o illərə görə 47 məqaləsi ortaya çıxmaqdadır. ●

Əzizağa ƏLƏKBƏRLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan - özbək teatr əlaqələri

Azərbaycan-özbək xalqları arasındakı zəngin mədəni əlaqələr tarixində teatrın rolu olduqca böyükdür. XX əsrin əvvəllərindən başlayan bu əlaqələr zaman keçdikcə inkişaf edərək daha da dolğunlaşmışdır. Özbək ziyalıları etiraf edirlər ki, H.Ərəblinski, Ə.Qəmərinski, S.Ruhulla, H.Hacıbababəyov, C.Bağdadbəyov, Y.Nərimanov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Əsgərov, H.Məlikov kimi Azərbaycan səhnə ustalarının Türkiyədə teatrın inkişafına və yerli kadrların yetişməsinə böyük təsiri olmuşdur. Teatrşünas, professor Məmmədcan Rəhmanov "Özbək teatrının tarixi" əsərində iftixar hissi ilə qeyd edirdi ki, əvvəllər Azərbaycan aktyorlarından dərs alan yerli həvəskarlar öz peşələrini təkmilləşdirərək teatr sahəsində ustalaşır və hər iki xalq arasında yaranan mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə səy göstərirdilər.

Özbəkistan Teatr Cəmiyyəti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini B.Nəsrəddinov "Oktyabrın yetişdirməsi" məqaləsində özbək teatrının çoxəsrlik tarixindən söhbət açaraq yazırdı: "Bu məşhur teatrın beşiyi başında özbək xalqının görkəmli oğulları Abdulla Əvloni, Mannon Uyğur, Şamsuddin Xurşid, Qulam Zəfəri, Azərbaycan xalqının oğulları S.Ruhulla, H.Qafqazlı və b. dayanmışlar.

1971-ci il dekabrın 8-də keçirilən Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin V qurultayında iştirak edən Özbəkistan Teatr Cəmiyyəti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini R.M.Kariyev demişdir: "Özbək xalqı Azərbaycan səhnə ustalarının yaradıcılığını həmişə maraqla izləyir. Son bir neçə ildə Özbəkistan teatrında Tofiq Quliyevin "Qızılaxtaranlar", Azər Rzayevin "Hacı Kərimin aya səyahəti" və Yusif Əzimzadənin "Nəsrəddin" əsərləri müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

İndi respublikamızda adlarını iftixarla çəkdiyimiz SSRİ xalq artistləri Həlimə Nəsirova, Sa-

ra İşanturayeva, Özbəkistan xalq artisti Nəzirə xanım Əliyeva və b. vaxtilə Bakıda teatr təhsili almışdılar. Onlar Azərbaycan səhnəsinin görkəmli ustalarının yaradıcılığından öyrənib pərvəriş tapmışlar.

Azərbaycan dramaturgiyası nümunələrinin özbək dilində Özbəkistanda tamaşaya qoyulması gözəl bir ənənə halını almışdır. 70-ci illərin əvvəllərində Özbəkistanda 25 teatr fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan 3-ü musiqili dram, 2-si gənc tamaşaçılar, 2-si isə kukla teatrı idi (5). Demək olar ki, bütün teatrların repertuarlarında Azərbaycan tamaşaları rəğbətli yer tutmuşdu. Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Nəmənqan, Urgənc, Kokand, Xarəzm, Fərqanə, Əndican teatrlarında Azərbaycan yazıçı və bəstəkarlarının əsərlərinə tez-tez müraciət olunurdu.

Özbəkistanın Xarəzm Vilayət Musiqili Komediya və Dram Teatrının repertuarında M.Şamxalovun "Qaynana" komediyası mühüm yer tuturdu. Bu teatr hər il yayda özünün ən yaxşı tamaşalarını kənd klubları və tarla düşərgələ-

rində göstərirdi. 1971-ci ilin yayında iki həftəlik qastrol tamaşaları zamanı kənd sakinləri M.Şamxalovun "Qayınana" komediyasına da baxmışlar.."Qaynana" maraqla qarşılanmış və qastrol səfərində ən çox oynanılan tamaşa olmuşdur.

Özbəkistanın teatr kollektivləri SSRİ-nin 50 illiyinə gözəl töhfə kimi hər yaradıcı kollektiv iki təzə tamaşa ilə qarşılamağı qərarlaşdırmışdılar.

Onlardan biri yerli müəlliflərin, digəri isə qardaş respublikaların yaradıcılarının əsərləri olmalı idi. Bu dostluq repertuarlarında Azərbaycanın da adı var idi. Surxandərya teatrı B.Vahabzadənin "İkinci səs" pyesini yubiley programına daxil etmiş və ilk tamaşa müvəffəqiyyətlə keçmişdir.

1972-ci ildə özünün 9-cu mövsümünə başlayan Səmərqənd Opera və Balet Teatrı Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" operettasını tamaşaya qoydu. Tamaşanın rejissoru Ş.Qurbanov adına Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının baş rejissoru Niyaz Şərifov, dirijoru F.Yunusov və tərtibatçı rəssamı O.Əliyev idi.

M.Qorki adına Fərqanə Vilayət Musiqili Komediya və Dram Teatrı Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun "Közərən ocaqlar" pyesini tamaşaya qoymuşdu. Əsəri özbək dilinə dramaturq Kamil Yaşen tərcümə etmişdi. Tamaşanın bədii tərtibatını Azərbaycan Gənc Tamaşaçılar Teatrının baş rəssamı Altay Seyidov vermişdi. Tamaşanın quruluşunu vermiş teatrın baş rejissoru Nasir Atababayev əsərin uğurlu tamaşa həllinə nail olmaq üçün Bakıda yaradıcılıq ezamiyyətində olmuş, həmkarları və əsərin müəllifi ilə maraqlı söhbətləri olmuşdur.

İ.Əfəndiyevin "Məhv olmuş gündəliklər" (əsəri özbək dilinə yazıçı X.Tursunov çevirmişdir) pyesi iki özbək teatrında- rejissor Haşım İslamovun quruluşunda Xarəzm Dövlət Teatrında və rejissor Sabir Yoldaşovun quruluşunda Əndican Dövlət Teatrında tamaşaya qoyulmuşdu.

1973-cü ildə özbək teatrlarında dörd Azər-

baycan pyesi tamaşaya qoyulmuşdu. Bunlardan ikisi Özbəkistan Mədəniyyət Nazirliyi və Yazıçılar İttifaqının elan etdiyi respublika müsabiqəsində mükafata layiq görülmüşdü.

Yaxşı rejissor işinə görə Fərqanə teatrında göstərilmiş M.İbrahimovun "Közərən ocaqlar", B.Vahabzadənin "İkinci səs" və Xarəzm teatrında göstərilmiş İ.Əfəndiyevin "Məhv olmuş gündəliklər" pyesləri mükafata layiq görülmüşdü.

1973-cü ildə Özbəkistanın Kokand şəhərindəki H.Niyazi adına Dövlət Dram Teatrı Şıxəli Qurbanovun "Sənsiz" pyesini tamaşaya qoymuşdu. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Daşkənd Teatrı və Rəssamlıq Sənəti İnstitutunun diplomantı Nadir Güldaşov idi. Yerli mətbuat insanın mənəvi gözəlliyinin tərənnümü baxımından tamaşanı yüksək qiymətləndirmişdi.

1974-cü ilin iyulunda SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Daşkənddə müttəfiq respublikaların mədəniyyət nazirliklərinin tərkibində fəaliyyət göstərən repertuar-redaksiya kollegiyaları baş redaktorlarının bir həftəlik müşavirə-seminarı keçirildi. Həmin tədbirdə respublikamızdan Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin Teatr və Musiqi Müəssisələri İdarəsinin repertuar-redaksiya kollegiyasının baş redaktoru şair Ramiz Heydər də iştirak edirdi.

Müşavirə-seminarda M.Qədirov (Özbəkistan), T.Bulat (Qazaxıstan), A.Salutoşvili (Gürcüstan), Z.Sarıyev (Türkmənistan), M.Svetlova (RSFSR), R.Heydər (Azərbaycan) və SSRİ Mədəniyyət Nazirliyinin repertuar-redaksiyası kollegiyasının baş redaktoru V.Qoldobinin çıxışlarında milli zəmindən, xarakterdən ayrılaraq mücərrəd obrazlar, xarakterlər yaradılması ciddi tənqid olundu və repertuar-redaksiya kollegiyaları rəhbərlərinin dramaturqlarla sıx əlaqə saxlaması, onların yaradıcılıq işini müntəzəm izləməsi, mükəmməl, yüksək ideyalı, bədii cəhətdən kamil, bugünkü teatrın yüksək tələblərinə cavab verən səhnə əsərləri yaranmasında birgə fəal iştirak etmələri tövsiyə olundu.

Özbək dramaturgiyasının ən yaxşı nümunələrinə teatrlarımızın repertuarlarında da yer verilirdi. Maxsud Şeyxzadənin "Uluq bəy" (tərcüməsi Nəbi Xəzrinindir), Əskəd Muxtarın "Səməndər", gənc dramaturq Əbdüqəhhar İbrahimoğlunun "İlk busə" pyesləri belələrindən idi.

1974-cü il mayın 31-də Azərbaycan dram teatrının 100 illiyi təntənəsində Özbəkistan SSR xalq artisti N.Əliyeva da iştirak edirdi. Özbəkistanlı qonaq N.Rəhimov Azərbaycan teatrına, səhnə ustalarına minnətdarlıq əlaməti olaraq dedi: "Azərbaycanın görkəmli səhnə ustalarının yaradıcılığının müsbət təsiri altında Özbəkistanda bir çox istedadlı aktyorlar yetişmişdir ki, bu gün onlarla nəinki özbək xalqı, hətta bütün çoxmillətli sovet incəsənəti fəxr edir."

1975-ci il noyabrın 28-də Azərbaycanda Özbəkistan Teatr günləri başlandı. Günlərin təntənəli açılışı A.M.Şərifzadə adına Aktyor Evinə oldu. Nümayəndə heyətinin başçısı Özbəkistan Yazıçılar İttifaqı dramaturgiya bölməsinin müdiri, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru Hafiz Əbdüsəmədov Özbəkistan və Azərbaycan teatr əlaqələrindən, Azərbaycan musiqi və dram əsərlərinin Özbəkistanda qazandığı böyük şöhrətdən danışaraq, Özbəkistan səhnəsində Azərbaycan müəlliflərinin 30-dan çox əsərinin oynanılmaqda olduğunu söyləmişdir.

Yığıncağın bədii proqramı "Özbəkistan ritmləri" sənədli filmi ilə açılmış və "Daşkənd ritmləri" sənədli filmi ilə tamamlanmışdır. Yığıncaqda Özbəkistanın tanınmış səhnə və sənət ustaları maraqlı proqramla çıxış etmiş, teatr günlərində qonaqlar Bakının sənaye müəssisələrində, muzey və incəsənət ocaqlarında olmuş, öz həmkarları ilə görüşüb fikir mübadiləsi etmiş və bağlar diyarı Qubanı gəzmişlər.

Oktyabr inqilabının 60 illiyi münasibətilə Qaşqa-Dərya Vilayət Özbək Musiqili Dram Teatrının səhnəsində N.Xəzrinin "Sən yanmasan" pyesinin ilk tamaşası oldu. Pyesi Azərbaycan rejissoru Ə.Nemətzadə tamaşaya qoymuş,

tərtibatını teatrın baş rəssamı S.Səlimov vermişdi. Gənc rejissor Ə.Nemətzadə bu uğurlu işinə görə Vilayət Partiya və İcraiyyə Komitələrinin Fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdi.

1977-ci ilin dekabrında görkəmli bəstəkar F.Əmirovun "Sevil" operası Səmərqənd Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyuldu. Operanın səhnə redaktəsi Özbəkistanın xalq artisti Asror Curayevə tapşırılmışdı. 50-ci illərdə yayılmış bu operanı müəllif dəfələrlə redaktə etmişdi. Səmərqəndlilər isə İttifaqda birinci dəfə olaraq operanın sonuncu redaktəsinə müraciət etmişdilər.

1979-cu il iyun ayının 5-12-də Azərbaycanda keçirilən Özbəkistan SSR ədəbiyyatı və incəsənəti günlərində qardaş xalqın səhnə xadimləri də respublikamıza gəlmişdilər. Vaxtilə Bakıda təhsil almış SSRİ xalq artisti Həlimə Nəsirova həmin günlərdə yazırdı: "Mənim bir sənətkar kimi kamilləşməyimdə, teatr mədəniyyəti sirlərinə vəqif olmağımda qardaş Bakının, oradakı gözəl müəllimlərin, sənətkarların rolu və xidmətləri çox böyük və əvəzsiz olmuşdur. Buna görə də daim Bakıya can atıram. Köhnə bəklilik olmağımla, dünya mədəniyyətinə Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Sabir və Cavid kimi ölməz sənətkarlar vermiş böyük bir ölkənin mədəniyyət və xalq qaynaqlarından dirilik suyu içməyimlə fəxr edirəm, öyrənirəm. Buna görə Azərbaycanda keçirilən özbək ədəbiyyatı və incəsənəti on günlüyündə, bu bəxtiyar çağlarda iki əlimi ürəyimin başına qoyub ikicə cümlə deyirəm: Sağ ol, Bakı! Sağ ol, Azərbaycan!"

Beləliklə, eyni tarixi kökləri üstündə qaynaqlanıb, oxşar talelər yaşayan bu xalqlar - Azərbaycan-özbək mədəni əlaqələri, tarixi yaddaşlarda qalaraq, silinməz izlər qoymuşlar. Odur ki, bu gün bu əlaqələri daha çox gücləndirməyə ciddi ehtiyac var. Çünki xalqların mədəni yaxınlığı onların tarixi keçmişinə güzgü olmaqla bərabər, həm də sabahkı yollarını daha da işıqlandıracaqdır. ●

İlhami CƏFƏRSOY

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri,
filologiya elmləri doktoru

Türk H` Ayların H` Eraklıdı

Mixiyazılı kitabələri, qədim Misirin papyrus mətnlərini, xristian keşişlərin və yevrey kahinlərin salnamələrini tədqiq edərkən görürük ki, 37-ci ildən sonra keçmiş SSRİ məkanında tarix yazılmamış, tarixin astar üzü yazılmışdır. 70 ildə tarixin özü yox, astar üzü dərsliklərə daxil edilmişdir.

Ermənilər tarixin özünü yox, astar üzünü gerçəklik kimi qələmə verərək iddia edirlər ki, biz H`Ay nəslindənik. Halbuki h`aylar Yafəs övladları, ermənilər İran və yunan hibrididirlər (Marr 1903, s. XXVIII-XXIX; Şor 1931, s.223-244).

H`Aylar necə erməni ola bilərlər ki, onların milli qəhrəmanı Türk olmuşdur?

Xristianlıqdan qabaqkı qusan mahnılarında deyilir ki, Turk Y`Eraklesə, hətta qollarında 120 filin gücü olan olan Postoma bərabərdir (Abeqən 1975, s.24). Deməli, farslar üçün Rüstəm, yunanlar üçün H`Erakl, yəhudilər üçün Sampson kimdirsə, h`aylar üçün Türk odur.

Musa Xorenliyə görə, Turk yarıtanı və qəhrəmandır. O, üzü sərt cizgili, vəhşi baxışlı nəhəng kimi görənləri dəhşətə gətirir. Dağlardan böyük qayaları qoparıb dənizə atır. Qayaların yaratdığı dalğalar gəmiləri suda batırır (Xorenskiy 1808, s.147; Abeqən 1975, s.23-28; Mifi narodov mira II. 1998, s.521). Turk və ya Tork o qədər güclüdür ki, dırnaqları ilə qranit qayalara qartal şəkli çəkir (Abeqən 1975.s.521).

Burada incə bir məqama diqqət yetirmək yerinə düşər: Türklərdə olduğu kimi, h`aylarda qartal qəhrəmanlıq rəmzidir. O, göylərdən igid-

lərə cəsurluq gətirir. Yunan miflərində isə qartal mənfi obrazdır. Qafqaz dağında qayaya zəncirlənmiş Prometeyin ciyərini dimdiyi ilə qoparıb, parça-parça udur.

Moskvanın "Ensiklopediya" nəşriyyatında çap olunan "Dünya xalqlarının mifləri" kitabında deyilir: - Tork xetlərin Tarku tanrısıdır. Sonradan bitkilərin hamisi olan Tarkunu ermənilər Tork adlandıırıblar (Mifi narodov mira II. 1998.s.521).

Əslində, Tarku və Türk ayrı-ayrı tanrılarıdır. İlk öncə ona görə ki, Suriya və erməni kilsə salnamələrində Türk bitkilərin tanrısı kimi yox, gücün, qüdrətin timsalı kimi təqdim olunur.

Nikita Emin Acoxikin (XI əsr) "Ümumi tarix" kitabının 1864-cü il nəşinə izahında yazır: - Turkun adı eradan 150 il qabaq baş verən hadisələrlə bağlı çəkilsə də, o, Anadoluda daha əvvəlki zamanlardan yaşamışdır (Asoxik 1864.s.292).

Parfiyalılar eradan qabaq II yüzillikdə romalıları Aralıq dənizi sahillərinə doğru sıxışdıranda ermənilərin Turk adlandırdıqları türklər Anadolunun qərbində yaşayırdılar (Abeqən 1975, s.21, 23). Musa Xorenli yazır ki, parfiyalı Vaqarşak yunanları məğlub edib, qərb torpaqları-

nın idarəsini Turkiona tapşırı (Xorenskiy 1808, s.147; Abeqən 1975, s.23; Mifi narodov mira II. 1998, s.521).

Turkion Türkün nəslindən olanlar deməkdir. Makedoniyalılardan və yunanlardan qabaq Anadoluda yaşayan türklər yeni dünya düzənində romalıların yox, parfiyalıların tərəfini saxlamış, Musa Xorenlinin dediyi kimi, yenidən qərb torpaqlarının hakimi olmuşdular.

Eradan qabaq VIII əsrdə süquta uğramış Xett dövlətinin mərkəzində Torqion adlı şəhər vardı (Dğəkonov 1980, s.363). Həmin Torqion türklərin Anadoluda saldıqları qədim şəhərlərindən biri idi.

H'ayın nəvəsi və Kartlosun qardaşı olan Turk (Şopen 1866, s.329) erməni və gürcü tarixçilərinin fikrincə, doğrudan da Türkdür. Ancaq həmin Türk Göytürk xaqanlığını yaradan türklər deyildir.

Düzdür, Troya yaxınlığında yurd salan türklər göy türklər deyildir, ancaq onların e.ö. II minilliyin əvvəllərindən Ön Asiyada yaşayan əcdadlarıdır. Bu barədə qədim Ön Asiyanın mixi yazılı abidələrində qiymətli bilgiler vardır.

Qapançı soyadlı erməni yazır: - Tork tanrı adıdır. O, bir çox Kiçik Asiya etnoslarının panteonunda Turuk, Troka, Troya formalarında xatırlanır (Kapanüən 1947.s.21). Troka, Troya "tanrısı Türk olan etnos" deməkdir. Çünki -a Kiçik Asiyanın qədim iltisacı dillərində tanrı adlarından etnik adlar yaradan şəkilçi kimi işlənir (Bleyxşteyner 1936, s.195; Marr 1927, s.86; Marr 505, s.35, 55; Mehaninov 3166, s.45). Söz yox ki, troyalıların hamısı yox, elitar bir nəslə özünü Türk övladı sayırdı.

Həm türk dastanlarında, həm qədim Ön Asiyanın yazılı mənbələrində Türk və Turuk etnonimləri paralel şəkildə işlənmişdir. Eradan əvvəl II minilliyə aid Assuruya kitabələrində turukların adı Turukku formasında yazıya alınmışdır. Turuklar o zaman Urmiya gölü vadisində yaşayırdılar (Aliev 1960, s.168). Sonralar çar

Ay – Misir fironu, Nefertitinin 2-ci əri

Hammurapi turukları öz tərəfinə çəkməklə qüdrətli Babil dövlətinin əsasını qoydu (Oppenxeym 1990, s.125).

Turuklar Urartu dövrünə aid Kolagirən mixi yazılarında Turuki adlandırılır. Onlar Urartu çarlarının şimal-şərqə basqınları zamanı Araz çayı ilə Göyçə gölü arasında yaşayırdılar. Urartu mixi yazılarında onların ölkəsi uru Turukini adlandırılır. Z.İ.Yampolskiyə görə uru Turukini turukların ölkəsi deməkdir (Əmpolğskiy 1966, s.62, 63, 64).

Qədim hind mənbələrində türklər Turuka adlandırılır (Matlock 2015, s.96, 119; Cavad Heyət 1993, s.9). Bu da Kiçik Asiyanın mixiya-

zılı kitabələrindəki Troka, Troya və Turuklu adlarına uyğun gəlir.

Yəhudi tarixçisi İosif Flavinin (I əsr) yazdığına görə, Avraamın arvadı Ketura Turuklu (tərcümədə Troqlid) nəslindəndir (İosif Flaviy Ş № 52390, s.1). Nəzərə alsaq ki, patriarx Avraam e.ö. 19-18-ci əsrlərdə yaşamışdır, deməli, Türk ermənilərin iddia etdikləri kimi, Xett tanrısı Tarxunun sonrakı variantı deyildir. Xetlər ilk dəfə indiki Türkiyə ərazisində e. ö. XX əsrdə görünmüşlər. Ondan qabaq e. ö. III minilliyin ortalarında Urmiya vadisində Turuklu kultu və Türk etnosu mövcud idi.

Sarı uyğurların şaman əcdadlarından biri Uluq Turuq adlanırdı (Malov 1912, s.67-72, 139). Əgər oğuzların əfsanəvi ağsaqqalı (Şerbak 1959, s.56, 57), Oğuz xanın baş məsləhətçisi Uluq Turuq (Rəşidəddin 1992, s.64) adı daşıyırdısa, buna təsadüfi oxşarlıq kimi baxmaq olmaz. Bu, zahiri oxşarlıq deyil. Türk-Troya etno-genetik bağlarının nətcəsidir.

Turuklar türk xalqları arasında bir etnik birlik kimi XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşlar. XIX əsrdə Fərqanə ilə Kaşğar arasında Turukşar tayfası yaşayırdı (Miziev 1986, s.37). V.V.Bartold XX əsrin əvvəllərində qırğızlar arasında Turuklu qəbiləsinin yaşadığını görmüşdü (Bartold I, 1963, s.539). Turukların başqa bir qolu Kızıl Turuk adlanırdı. Tuva vilayətindəki Kızıl Turuk dağ (Vaynşteyn, Denisova 1977, s.79-87) onların yaylağı olmuşdur.

Turuxmen etnik adının kökündə turuk sözü durur. Kalmıqlar XVII əsrdə Balxan dağlarına basqın etmiş, Qara boğaz gölünün sahilindəki türkmənlərin bir hissəsini əsir edib, şimal-şərqi Qafqaza köçürmüşlər. Həmin türkmənlər özlərini Turuxmen adlandırır, Maxtimqulunu öz milli şairləri kimi sevirilər. Buradan aydın görünür ki, son əsrlərə qədər türkmən dilində türk və turuk etnonimləri paralel şəkildə işlənmişdir.

L.N.Qumilyov yazır ki, Çin mənbələrindəki tukuyların əsl adı Turuk olmuşdur (Qumilev 1960, s.24, 32). Çin dilində -r səsi olmadığına görə, onlar türk və turuk etnik adlarını tuku kimi yazmışlar.

Sinoloq İakinf Biçurin yazır ki, həmin Tuku, yəni Turuk ailəsindən karluklar çıxmışdır (Biçurin I. 1950, s.347).

Məlumdur ki, Karluk qədim türk etnoslarından biridir. Ağüzlü, sarışın saçlı, yaraşlıq adamlar olan karlukların əsas hissəsi Özbək xalqının mənşəyinə daxil olmuşdur (Şaniəzov 1964, s.3, 195).

Zahirəddin Məhəmməd Baburun yazdığına görə, Əmir Teymurun zamanında turuklar Orta Asiyanın güclü tayfalarından biri idilər (Babur 1958, s.77).

Türk və turuk sözlərinə tarixi leksikamızda titul və ləqəb kimi də rast gəlirik. VI əsrdə yaşamış qərbi türk xaqanlarından birinin adı Kara Çurin Türk Baki olmuşdur (Qumilev 1967, s.118).

Ermənilərin Y`Erakle, yunanların H`Eraklios, latunların H`Erkules adlandırdıqları İrakli Aran yarıtancısı və qəhrəmanıdır. Onun adı qədim mənbələrdə H`Erakl kimi yox, Ereqli, Erakli, Erik, İrakli formalarında yazıya alınmışdır (Turaev 1903, s.21, 23; Keppen 1873, s.37; Aleksey Nakko 1873, s.39) və s.

B.A.Turayev yazır: - Yunanlar Troyanın işğalından sonra Aran panteonundakı yarıtancını Ereqlini H`Erakl adı ilə özlərinin qəhrəmanına çevirdilər (Turaev 1903, s.59).

Həmin fikri bir qədər başqa formada Z.A.Raqozina, Q.Noyman, baron Brambaus ləqəbli Senkovski və başqaları da irəli sürmüşdür (Raqozina 1903, s.236; Noyman 1980, s.348; Senkovskiy 1859, s.101) və s.

Ermənilər mənbələrin astarını üzünə çevirərək özlərinə qurama tarix yaratdılar. Həmin tarixi uydurmalarından təmizləmək isə bizim vətən və millət qarşısında borcumuzdur. ●

Rəşid FƏTƏLİYEV

ETN akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, geologiya-mineralogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Atlantik okeanının sirli türk toponimləri

Uzaq Karib dənizi hövzəsində yerləşən və Birləşmiş Krallığa mənsub bir ölkənin qəribə adı diqqətimi çəkdi. Ruscası - Terks i Kaykos; ingiliscəsi isə - Turks and Caicos kimi yazılan və müvafiq olaraq iki adalar qrupundan ibarət bu ölkənin, əcəba, "türk" kəlməsi ilə nə əlaqəsi ola bilər?" - deyə düşündüm və aydınlaşdırmağa qərar verdim. Azərbaycan, rus, ingilis və ispan dillərindəki internet resurslarını araşdırdım və həqiqətən, bu ölkə adının "türk" sözü ilə müəyyən qədər bağlı olduğunu öyrəndim. Nə imiş bu bağlılıq? - Sən demə, toponimin (coğrafi adın) tərkibindəki "Turks" sözü ingiliscə "Turk's cap cactus" ifadəsinin qısaldılmış formasıdır ki, bu da "türk papaqlı kaktus" deməkdir. Kaktus, türk kişi baş geyimi olan fəsin şərəfinə, bu ada layiq görülmüşdür.

Qarpızkimilər cinsinə aid bu qəribə görkəmli kaktus növünün çiçəkləyən qırmızı rəngli təpə hissəsi fəsə oxşadığı üçün ona belə ad vermişlər, hətta ölkənin bayrağında və gerbində də onun təsviri əks olunmuşdur. Məlumdur ki, Osmanlı dönəmində Türkiyədə, eləcə də Osmanlı İmperiyasının təsiri altında olan ölkələrdə ziyalılar, məmurlar, hərbcilər və s. fəs adlanan və o zaman dəbdə olan kəsik konusa oxşar, qırmızı, bəzən də yaşıl və qara rəngli, qotazlı papaq qoyardılar. 1925-ci ildə Atatürk Türkiyədə onun istifadəsinə qadağa qoysa da bir sıra Şimali Afrika ölkələrində (Misir, Tunis və s.) uzun müddət ondan istifadə edilirdi.

Bəhs edilən adalar qrupundan biri "Turk's cap cactus" bitkisinin çox yayıldığı yer hesab olduğundan həmin adalar qrupu ingiliscə "Turks Islands", yəni "Türk adaları", onların ən böyüyü isə - "Grand Turk", yəni "Böyük Türk" adlanır və ölkənin paytaxtı Cockbern-Taun (Kobern-Taun) şəhəri də məhz bu adada yerləşir. Rəsmi olaraq ölkə, qonşu Kaykos adalar qrupu ilə birlikdə, ingiliscə Turks and Caicos Islands, yəni, Türks və Kaykos Adaları adlanır. "Kaykos" sözü lukayana

adlı hindu tayfasının dilində mənası "zəncirvari qayalı adalar" olan "caya hico" ifadəsinin qısa forması kimi izah edilir.

Karib hövzəsində yerləşən və öz bayrağına, himnə və gerbinə malik olan Türks və Kaykos adaları Böyük Britaniyanın dənizarxası ərazisidir. Adalar 1512 ildə ispanyalı Xuan Pones del Leon tərəfindən kəşf edilmiş, lakin 1766-cı ildə rəsmi olaraq İngiltərənin koloniyasına çevrilmişdir. Londonla bağlanmış müqaviləyə görə 1982-ci ildə bu ada dövlətinə müstəqillik verilməli idi, lakin sonrakı yerli hakimiyyət bundan könüllü imtina etmişdir. Adada ali hakimiyyət kraliça II Yelizavetaya məxsusdur, bu səbəbdən beynəlxalq və müdafiə məsələləri Britaniyanın səlahiyyətindədir. Ərazinin daxili idarəçiliyini isə baş nazir və 6 nazirdən ibarət İcra Şurası və ona rəhbərlik edən qubernator həyata keçirir.

Maraqlı məlumatlardır, amma bunlar ölkənin mənşəyinə dair rəsmi izahlar, versiyalardır. Digər tərəfdən, məsələ göründüyü qədər də aydın deyil, başqa ehtimallar, açılmamış sirli məqamlar da var. Yuxarıda deyilənlər, Atlantik okeanında türk mövcudluğunu heç bir halda qəbul etməyən avro-

palılara, xristian dünyası xalqlarına məxsus versiyalardır. Bəs, digərləri, məsələn, türk mənəbləri nə deyir?...

2006-cı ildə Türkiyənin "Yeniçağ" qəzetində "Karayıpların en iyi korunan sırrı: Türk Adaları!" adlı bir yazı dərc olundu. Yazıda qəzetin yazarı Arslan Bulut "Türk Adaları"na səyahətindən, orada gördüklərindən və sonradan öyrəndiyi bəzi tarixi məlumatlardan bəhs edir. O, 1989-cu ildə Amerikanın Mayami şəhərində olarkən "Türk Adaları"na dair yerli məlumatlar toplusunda adaları xarakterizə edən belə bir ifadəyə - "Karayıpların en iyi korunan sırrı"-na rast gəlmiş və bu sırrı öyrənmək üçün bir yapon həmkarı ilə dərhal ora uçmuşdur. Amma deyildiyindən fərqli olaraq, ada ərazisində "Türkün papağı" kaktusunu axtarsa da tapa bilməmiş, onu yalnız otelin həyətinə dibçəkdə görmüşdür. Otelin bir işçisinə - sən heç türk görübünmi?- sualı vermiş, o isə cavabında "ömrümdə ilk dəfədir ki, türk görürəm" demişdir. A.Bulut həmçinin, yerli əhalinin təxminən 200 il əvvəl həmin adalara türk gəmilərinin gəldiyi barədə rəvayətlər danışdığını öyrənmiş, lakin adanın türklərlə birbaşa əlaqəsi haqda tutarlı bilgi əldə edə bilməmiş, sirlər açılmamışdır.

Üstündən illər keçmiş, jurnalistin dostu, tarixçi alim Cezmi Yurtsevər bu məsələləri araşdırmış və belə bir iddia ortaya qoymuşdu: "Türklər hələ

Kolumbdan öncə Amerika qitəsini kəşf etmiş və hətta, ay-ulduzlu bayrağı olan kiçik bir dövlət qurmuşdular". C.Yurtsevər "Grand Turk" adının da XVI əsrdə dünya hökmdarı sayılan Qanuni Sultan Süleymanın şərəfinə verildiyini, 1869-cu ildə buranı işğal etmiş ingilislərin düzəldikləri əvvəlki bayraqda böyük xaçın içində Türk bayrağının ay və üç ulduzunun əks olunduğunu bildirmişdi. Cəsarətli iddiadır, amma təbii ki, deyilənlərin nə dərəcədə gerçək olduğunu demək çətin olsa da, bu istiqamətdə ciddi araşdırmalar aparılmalıdır.

İngilis, ispan və rusdilli saytlar bu adaların tarixindən yazarkən onun adının mənşəyindən ustalıqla yan keçirlər. Amma çox maraqlıdır ki, Adalara məxsus ingilisdilli saytda ("Planet Turks and Caicos") "What are the origins of the name Grand Turk?" ("Qrand Turk adının mənası nədir?") başlıqlı bir yazı öz obyektivliyi ilə diqqətimi çəkdi. Yazı müəllifi Grand Turk adının kaktusla əlaqəsinə şübhə ilə yanaşdığı və daha çox piratlarla (dəniz quldurları ilə) əlaqədar olduğunu

üstünlük verir və 16-17-ci əsrlərdə Aralıq dənizi regionunda dəniz quldurlarının tüğyan etdiyini, sonralar isə onların Cəbəllütariq boğazından çıxaraq Atlantik okeanının qərb tərəflərinə, Karib hövzəsi adalarına doğru irəlilədiklərini yazır, burada isə quldurların əsas bazasının Grand Turk adası olduğu bildirilir. O zamanlar Aralıq dənizində və Şimali Afrika torpaqlarında Osmanlı İmperatorluğu hakim idi və milliyətindən asılı olmaya-

raq bütün əhali, o cümlədən dəniz quldurları türk kimi tanınırdı. Yazıya, 1725-ci ildə tərtib edilmiş, fransız dilində olan "Santo Dominqo adasının xəritəsi" də (indiki Haiti adası) əlavə edilmişdir ki, orada sözügedən adalar "Türk adaları" kimi verilmişdir.

2009-2017-ci illərdə türk saytlarında yer almış "Atlantik okeanında bir Türk ölkəsi" adlı eyni məzmunlu yazılarda məsələni daha dərinədən araşdırmağa cəhd edən müəllif "Türk Adaları"adının ilk tarixi sənəd kimi Koronelli(Coronelli) adlı bir italyan kartoqrafının 1688-ci ildə fransızca tərtib etdiyi xəritədə qeyd edildiyini bildirir. Əslə Fransanın Milli Kitabxanasında saxlanılan həmin xəritədə sözügedən adalar "Ide Caiquos, Caiquos and I. Turche" kimi yazılıbdır. Orada heç bir "türk papaqlı" kaktusun adı çəkilmir və ümumiyyətlə, Osmanlı Türkiyəsinin ərazisində fəs təxminən 19-cu əsrin başlanğıcından etibarən kişi baş geyimi kimi istifadə edilməyə başlanılmışdır. Bu səbəbdən adanın adının fəs ilə heç bir əlaqəsi olmadığı bildirilir.

Müəllif digər bir mühüm məsələyə də diqqət yetirərək yazır ki, adaları ələ keçirən ingilislər onun adını dəyişdirmək istəmiş, xalq isə yüzillərdir ki, öyrəşdikləri addan imtina etməmişdir. Belə də, adalar və türklər ilə bağlılığı kəsmək üçün "fəs bənzərliyi" məsələsi uydurulmuş və 1869-cu ildə Turks və Caicos Adalarının əv-

vəlki "Ay-Uldızlı" bayrağını dəyişdirməyə nail olmuşlar.

Müəllifin yazısında, həmçinin qeyd edilir ki, XVI əsrin əvvəllərində ilk dəfə dünya xəritəsini çəkmiş məşhur Osmanlı dənizçisi, kapitanı, kartoqrafı, admiral Piri Rəisin xəritələrində Adaların yerində qayıq rəsmi qeyd edilmişdir və bu da Kaykos (Caiquos) adalarının adının lukayanca deyil, türkcə "kayık", yəni "qayıq" anlamına gəldiyi bildirilir. Həqiqətən, xəritəyə baxarkən Kaykos adalarının ümumi planda qayığa, qədim gəmilərə bənzədiyi açıq-aşkar görünür. Bu fikri Kuba Respublikasının Ankaradakı səfiri E.G.Abascal da təsdiqləmiş və mövzu ilə ilgili başqa maraqlı açıqlamalar vermişdi. O, XX əsrin əvvəllərində Ənvər Paşa tərəfindən Türk Adaları məsələsinin araşdırılması üçün Kubaya xüsusi təyinatlı bir qrup göndərildiyini və qrupun hazırladığı hesabatın mövcud olduğunu bildirsə də orada nə yazıldığını açıqlamamışdı.

Göründüyü kimi, Türks və Kaykos adaları kimi tanınan bu kiçik ölkə adı kimi maraqlı və eyni zamanda, sirlərlə dolu, müəmmalı tarixə malikdir. Həqiqət haradadır? - dəqiq bilinmir. Ehtimallar, yozumlar çoxdur, hansının gerçək olduğunu zaman göstərəcək.

Türks və Kaykos adaları haqqında bəs daha nələri bilmək maraqlı olar? Bu ölkə Atlantik okeanının qərbində, Kuba və Baham adalarının yaxınlığında yerləşir, onun 7 böyük və 30-dan artıq kiçik adalardan ibarət sahəsi təxminən 444 kv.km., əhalisi isə 50 minə yaxındır. Əhalinin 90%-i zəncilərdən, qalanları isə ağlar (ingilislər, amerikalılar) və mulatlardan ibarətdir, rəsmi dil ingilis dilidir.

Ölkənin iqtisadiyyatının əsasını turizm, ofşor maliyyə biznesi və balıqçılıq təşkil edir və xaricə dəniz məhsulları ixrac edilir. Grace Bay çimərliyi dünyanın ən yaxşı çimərliklərindən hesab olunur. Mərcaan rifləri ilə əhatələnmiş adalar əhəngdaşından ibarətdir, səthi əsasən düzənlikdir, çoxlu duzlu bataqlıqlar mövcuddur və ən hündür yeri dəniz səviyyəsindən 49 m yüksəkdir. Tropik və küləkli iqlimə malikdir, tez-tez qasırğalar olur, ilbo-yu temperatur 20-30°C arasında dəyişir və ildə 700-800 mm yağıntı düşür. Adalarda ölkənin dün-

ya ilə əlaqəsini təmin edən bir neçə hava limanı fəaliyyət göstərir.

Mövzu ilə əlaqədar Atlantik okeanının bu tərəflərində hələ illər öncə SSRİ-nin texniki yardımını çərçivəsində Kuba Respublikasında işləyərkən rast gəldiyim daha bir maraqlı faktı nəzərinizə çatdırmaq istərdim. Kuba adasında ən hündür zirvənin (1972 m) niyə Turkino adlanması diqqətimi çəkmişdi. Araşdırdım. Belə izah edilir ki, yamacları yam-yaşıl, sıx tropik meşələrlə örtülü olan Syerra-Mayestra dağ silsiləsinin ən yüksək zirvəsi günün müəyyən vaxtlarında firuzəyi-mavi rəngə çalır və bu səbəbdən ispanlar onu Turkino adlandırmışlar. Və məlum oldu ki, doğrudan da, "turkino" sözünün mənşəyində "türk", "Türkiyə" sözləri ilə bağlılıq mövcuddur. Belə ki, ispan dilində firuzə daşına "turkeza", bu zərgərlik daşının malik olduğu spesifik, açıq mavi - firuzəyi rəngə isə "turkino" deyilir. Orta əsrlərdə firuzə daşı Şərq ölkələrində və Avropada dəbdə idi və çox qiymətli hesab olunurdu. Bu daşa onun vətəni olan İran və Əfqanıstanda "qalibiyyət daşı" deyilir və indi də həmin ölkələrdə əhalinin ən sevimli bəzək daşı sayılır. Firuzə daşı İpək yolu boyunca şərqdən qərbə Osmanlı Türkiyəsi, onun möhtəşəm paytaxtı İstanbul vasitəsilə daşınırdı və bütün Avropa onu "turkeza" və ya "türkino", yəni "türk daşı" kimi tanıyırdı.

Əslində, zirvə adının belə qeyri-müəyyən izahı o zamanlar heç məni qane etməmişdi. Karib hövzəsində türk mövcudluğuna dair son məlumatlara əsaslanaraq, mövzu yenidən araşdırılarsa, qalın toz qatı ilə örtülmüş sirlərin üstünün açılacağına və həqiqətlərin üzə çıxacağına şübhə etmirəm.

Bəli, istənilən halda, Atlantik okeanının o tayında, uzaq Karib hövzəsində dilimizə aid toponimlərin mövcudluğu məni çox qürurlandırdı. Hər bir ərazinin toponimləri (coğrafi adları) o yerin tarixi haqqında sanki şifrələnmiş informasiya toplusudur, onların mənşəyinin doğru-düzgün araşdırılması həmin ərazi və orada iz qoymuş xalqların keçmişinə dair dəyərli məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Mən də bu sahədə apardığım araşdırmalardan əldə etdiyim bəzi maraqlı məlumatları "Elm və həyat" jurnalının oxucuları ilə bölüşmək istədim. ●

Əzizağa NƏCƏFZADƏ

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini,
filologiya elmləri doktoru, dosent

Füzulinin "Etməzmidim?" qəzəli haqqında

Məhəmməd Füzulinin "Etməzmidim?" rədifli qəzəli öz forma və məzmunu etibarilə dahi şairin geniş ədəbi irsi, son dərəcə orijinal, kamil qəzəl yaradıcılığı haqqında ilkin təəssürat yaratmaq baxımından əhəmiyyətli əsərdir. Belə ki, şairin bu qəzəli hər misrasında bədii sualın işlədilməsi, müxtəlif bədii təsvir vasitələri və məcazlardan istifadəsi ilə diqqəti cəlb edən, eşqin həm bəşəri, həm də sufi aspektdə tərənnümünün ustalıqla verildiyi lirik şeirlərindəndir. Bu qəzəldə şair eşqin ən kamil hiss olduğunu, insana şərəf gətirdiyini, əqli kamilliyə yol açdığını bədii şəkildə isbata çalışır və hər beytdə tamamlanan fikirlə buna daha da yaxınlaşır. Biz müəllifin ardınca təhlil metoduna əsaslanıb qəzəli şərh etməyə çalışmışıq.

İlk beytdə müəllif:

Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?

İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim? - deyir.

Beytin hərfi mənası budur ki, ağıl mənə həmdəm olsaydı, mən də başqaları kimi eşqi tərki edə bilərdim, ixtiyarım olsaydı, mən də eşq əzabından azad olub, öz ixtiyarımla istədiyimlə məşğul olardım.

Bu beyt şairin digər qəzəlləri ilə səsləşməkdədir. Məlumdur ki, eşq insanın ixtiyarına sahib olur, onun mənəvi tarazlığını pozur. Bu da onun xalq arasında "cünun", "dəli", "eşq xəstəsi" adlandırılmasına səbəb olur. Füzuli xələflərindən Əliəğa Vahidin bir etirafını yada salaq:

Demə Məcnuna dəli, bəlkə də Leyla dəlidir,

Eşq olan yerdə bütün alimü dana dəlidir.

Beytin hərfi mənası belədir ki, əgər Məcnunu aşiq olduğu üçün dəli hesab ediriksə, o zaman Leyliyə də dəli deməliyik. Çünki aşiqlik elə bir

haldır ki, o psixoloji anı yaşayan hər bir insan, istər alim olsun, istər bilici başqaları tərəfindən dəli kimi qiymətləndiriləcək.

Yəni şair yuxarıdakı beytlə demək istəyir ki, eşqə düşən insan öz hisslərinə tam hakim ola bilməyib, ixtiyarını itirir. Füzuli təbiriylə desək, sevən aşiq öz halı ilə xoşdur. Eşq cünunu həkimin ona əlac etməsinə, eşqi başından çıxarmasına ehtiyac duymur.

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,

Qoy mənə dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim!

İlkin Orta əsrlərdə aşiq olan şəxs dəli, aşiqliyin xəstəlik, insanın insanı sevməsinin isə günah sayıldığı bəllidir. Ola bilirdi ki, onu dəli sayıb, zəncirləsinlər də. Bu vəziyyəti ilə də aşiq barışıq. Füzulinin məşhur: "Tövqi-zənciri-cünun daireyidövlətdir, nə rəva kim, mənə ondan çıxara zərfi tənim", - beytində olduğu kimi aşiqə bağlandığı dairəyin cızdığı dairə heç kəsin sərhəddini poza bil-

mədiyi dövlət kimi gəlir. Və bu da aşıqə qürur gətirir.

Təhlilə cəlb etdiyimiz qəzəlin növbəti:

Ləhzə-ləhzə surətin görsəydim, ol şirinləbin,

Sən kimi, ey Bisütun, mən həm qərar etməzdim? - beytində şair Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeməsindəki Fərhad hekayətini xatırlayır. Fərhad Bisütuna ona görə qalib gəlib, onu ram edə bilir ki, o, külüngü ilə çapılmaz dağın üzərində sevdiyi gözəlin simasını cızır, heykəl düzəldir. Dağ ona görə yerində möhkəm qərar tutub ki, üzündə sevgilinin cizgiləri hissə-hissə təcəllə tapır, kamilləşmə yoluna qədəm qoyub yavaş-yavaş məşuqunun simasını özündə əks etdirir.

Şairin başqa bir qəzəmindən öyrənirik ki, dağ belə gözəllik qarşısında heyran olan bu aşıqın dərdinə şərikdir. Onu bu halda görüb, yerindəcə hey-rətdən donur:

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,

Surəti-halım görən, surət xəyal eylər məni.

Əslində, dağın statik vəziyyəti onun adı halıdır.

Lakin Füzuli hər zamankı kimi adilikdə qeyri-adilik taparaq, möcüzə yaradır və lirik qəhrəmanını özü ilə müqaisə edir. Şair parça-parça gözəli görün dağın sakitliyinə hey-rət edir, özünün sərgərdan dolanmasının səbəbini isə eşqinə qovuşmaması ilə izah edir. Füzuli Fərhadın parçaladığı dağı məşuqunu hissə-hissə görən aşıqə bənzədir. Necə Fərhad külüng vurduqca dağdan bir parça ayrılırsa, sevgilini zərrə-zərrə görən aşıqın də qəlbindən qətrə-qətrə çıxan ax-vaş onu parça-parça edir:

*Ləhzə-ləhzə könlüm odundan şərərlərdir çıxan,
Qətrə-qətrə göz tökən sanmın sirişkim qanıdır.*

Burada şair Musa peyğəmbərlə bağlı bir hadisəni yada salır ki, Allahın rəsulu yaradanı görmək istədikdə O, əvvəlcə qarşıda dayanan dağa özünü göstərir. Aləmlərin rəbbi dağa təcəllə etdikdə dağ parça-parça olur, Musa isə huşunu itirib yıxılır və ayılandan sonra bu istəyinə görə tövbə edir. Yəni dağ belə olsa, məşuqun mükəmməl simasını müfəssəl görmək qarşısında tab gətirə bilməz, parça-parça olar.

Qəzəlin növbəti beytində oxuyuruq:

Nişə məhrəm eylədin şəmi, məni məhrum edib,

Mən sənə bəzmində can nəqdin nisar etməzmidim?

Bu beytdə şair özünü yanar şamla müqayisə edir. Məlumdur ki, subay qızın gecə vaxtı otağına çəkilməsi zamanı onu heç kəs görmür. Qız qaranlıq otağını aydınlatmaq üçün şam yandırır. Şam ona məhrəm olsa da, onun gözəlliyi qarşısında əriyib heç olur. Lirik qəhrəman buna etirazını bildirib, özünün bu şərəfdən məhrum olmasına görə taleyini lənətləyir. Yanmaqda şamdan da usta olduğunu bildirir. Sevgilinin məclisinə can hədiyyə etməyə hazır olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, qonaqlıq məclisinə gələn əliboş yox, hədiyyə ilə gəlir. Şamın da hədiyyəsi özünü eşq yolunda fəda etməsidir. Əslində, şamın əsas funksiyası elə yanmaqdır. Bu beytdə də Füzuli adiliyi qeyri-adi formada təqdim edir və yenə də bizdə təəccüb yox, hey-rət oyatmağa səbəb olur.

Növbəti beytdə oxuyuruq:

*Dərdimi aləmdə pünhan tutduğum naçardır,
Uğrasaydım bir təbibə, aşkar etməzmidim?*

Verilən növbəti beytdə eşq dərдинin müalicəsinin namümkün olduğunu söyləməyə çalışan müəllif təbibə gedən xəstənin dərдинi söyləməsinin necə vacib olduğundan bir bədii vasitə kimi istifadə edir. Eşq mərəzinin dərmanın yalnız məşuqədə olduğunu göstərmədən, xəstəliyini ətrafdan gizlətməsinin çarəsizlikdən olmasını deməklə, əslində, buna işarə edir.

Qəzəlin bu beyti şairin başqa bir əsərindən parçanı yada salır:

*Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!*

Bəzən elə xəstəliklər olur ki, onu həkimdən başqa digər bir insanla bölüşə bilmirsən. Füzuli də eşq mərəzinin belə bir çarəsiz xəstəlik olduğunu deyir. Bu xəstəliyin dərmanı aşiqin məşuquna qovuşmasıdır ki, məşuqdan başqa bu dərdə heç kəs əlac eyləyə bilməz.

*Təhlil etdiyimiz qəzəlin sonrakı beyti belədir:
Yar ilə əğyarı həmdəm görməyə olsaydı səbr,*

Tərki-qürbət eyləyib, əzmi-diyar etməzmidim?

Şeir in bu beyti qəzəldə tərənnüm olunan eşqin ilk öncə real - insani eşqin olduğunu sübut edir. Lirik qəhrəman tərki-vətən etməsinin əsas səbəbinin məşuqunun başqası ilə bir olmasına dözməməsi olduğunu nəzərə çatdırır. Burada sənətkar qısqançlığından şikayət edir. Əgər bu hiss olmasa idi, o məşuqun rayihələndirdiyi məkandan mühacirət etməzdi. Çünki şair üçün məşuqun olduğu yer Vətəndir.

Qəzəlin növbəti beyti belədir:

*Vaizin küfrün mənim rüsvalığımdan qıl qiyas,
Onda sidq olsaydı, mən təqva şüar etməzmidim?*

Qəzəlin bu beyti şairin farsca yazdığı məşhur nəsr əsəri "Rindü Zahid" ilə uyuşur. Beytdə başqasına öyüd edən din xadiminin günahları ilə öz rüsvayçılığını müqayisə etməyi tələb edən lirik qəhrəman vaizdəki ibadət in ürəkdən olmadığı üçün özünün pəhrizkarlığı, dinə itaətkarlığı həyat amalı seçmədiyini deyir. Müqayisənin əhəmiyyətsiz olduğunu göstərir.

Qəzəlin növbəti beytində oxuyuruq:

*Ol güli-xəndanı görmək mümkün olsaydı mənə,
Sən tək, ey bülbül, güliüstənə güzər etməzmidim?*

Beytdə sevgilisini təzə açan qızılıgülə bənzərdən aşiq məhbubunu görməyi arzulayır, özünü gül ətrindən bihuş olan bülbüllə müqayisə edərək onu özündən xoşbəxt sayır. Başqa bir qəzəlinde şair bülbülün qəlbinin gülə bağlı olduğunu belə təsvir edir:

*Bağ gir bülbülə ərzi-güli-rüxsar eylə,
Yıq gülün irzini bülbül gözünə xar eylə.*

Yəni əgər istəyirsən ki, bağa girəndə bülbül oxusun o zaman ona güldən danış, məhbubunun gözəlliyini vəsf et. Yox əgər istəyirsən ki, bülbülü xar edəsən, o zaman gülü dər, kökündən ayır.

Ey Füzuli, daği-hicran ilə yanmış könlümü

Lalələr açsaydı, seyli-laləzar etməzmidim? - beyti qəzəlin məqtə beyti kimi, əslində, ümumi məzmunu tamamlayır. Yəni şair ayrılıq dərdi ilə yaralanan, hicran daği basılmış könlünü lalələr ilə bəzənmiş bağa oxşadır.

Məlumdur ki, eşq dərдинə mübtəla olan insanı müalicə etmək istəyən şəxslər onun ruhuna hakim kəsilən cini bədənindən çıxarmaq üçün əzalarına dağ basırdılar. Şair isə buna çox məntiqi etirazını bildirir. Bədən in dağ yaralarından qızardığını Füzuli özünəlayiq şəkildə "lalələrin açması"na bənzətməklə bunun əhəmiyyətsiz olduğunu göstərir, çünki ən böyük dağ aşiqin ürəyinə hicran ilə basılır.

Başqa bir məşhur qəzəlinde şair elə ilk beytdə-cə eşqindən onu yalnız ölümün ayıra biləcəyini deyir:

*Pənbəyi-daği-cünun içrə nihandı bədənim,
Diri olduqca libasım, ölər olsam kəfənim.*

Göründüyü kimi, lirik qəhrəman ölsə, ona çəkilən dağların üstündən basılan pambıqların kəfəni olacağını bildirir. Məlumdur ki, islam dininə görə, yalnız şəhidlər kəfənsiz basdırıla bilər ki, buradan da şair in eşqi uğrunda ölən şəxsləri amalı uğrunda həlak olan şəhidlərə bərabər tutduğu bəlli olur. ●

Alimlər kosmosda həyat üçün vacib olan əsas molekulları kəşf ediblər

Manoada yerləşən Havay Universitetində bir qrup alim kainatdakı həyatın ilk formalarını başa düşməkdə əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olublar və nəticədə Yer üzündə həyatın inkişafına səbəb ola biləcək əsas molekulları kəşf ediblər.

Kimya Departamentinin tədqiqatçıları həyatın mənşəyi haqqında fikirlər irəli sürərək kosmosda mühüm molekulların necə əmələ gələ biləcəyini kəşf ediblər. Tədqiqatın əsas məqsədi azot daşıyan aromatik molekullardır. Bu molekullar kimya və biologiyanın müxtəlif sahələrində həyati əhəmiyyət kəsb edir, həmçinin amin turşuları, DNT, RNT və vitaminlər kimi vacib biomolekullarda olur.

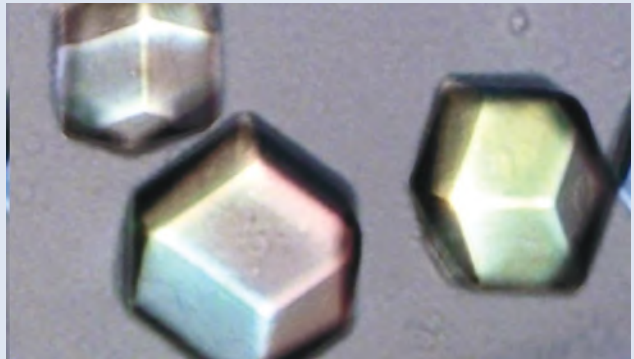
Elektron struktur hesablamalarını aparan Florida Beynəlxalq Universitetinin professoru Alexander Mebel, ulduzlararası və atmosfer modelləşdirmə mütəxəssisləri - Çin Elmlər Akademiyasının üzvü professor Xiaohu Li və Bordo Universitetinin üzvü professor Jean-Christophe Loison aromatik molekulların əsas struktur vahidlərini müəyyən ediblər. Bu tədqiqat DNT və RNT-nin tikinti bloklarının kosmosda necə əmələ gəldiyini başa düşmək üçün yeni yollar təqdim edir, qalaktikada həyatın tərkib hissələrinin mənşəyi haqqında fikirləri yenidən formalaşdırır. Tədqiqat göstərir ki, azot daşıyan aromatik molekullar alimlərin Yerlə oxşarlıqlarına görə diqqət yetirdikləri mühitlərdə sintez edilə bilər. Bu molekulların necə əmələ gəldiyini anlamaq - həyatın mənşəyinin sirlərini açmaq üçün çox vacibdir. Kosmosda aşkarlanan molekullar əsasında ətraflı təhlillər aparılıb, nəticədə həmin təhlillər ulduzlararası mühitlərdə molekulların əmələ gələ biləcəyini göstərir. Bu kəşf həyatın əsas komponentlərinin

kosmosda necə yarandığı və sonradan Yerə necə yol tapdığı barədə anlayışları gücləndirir.

Bu əsaslı tədqiqat bəşəriyyətin ən dərin suallarından birinə cavab verməyə yaxınlaşdırır: "Həyat necə başladı?". Kosmosda bu prosesləri aşkar etməklə, alimlər həyatın mənşəyi ilə bağlı kosmik tapmacanı axtarıb tapmış olurlar. Bu tədqiqatın nəticələri nəzəri biliklərdən kənara çıxır, müxtəlif elmi sahələrə təsir göstərir və yeni texnoloji irəliləyişlərə gətirib çıxarır.

Kristalların içərisinə baxmaq üçün yeni üsul kəşf dilib

Ayrı-ayrı kristalların 3D modellərini təsvir edən yeni texnika alimlərə onların mükəmməl naxışlarında ortaya çıxan incəlikləri görmək üçün yeni bir pəncərə açır. Nyu-York Universitetinin tədqiqatçıları bərk cisimlərin içərisinə baxmaq və onların necə böyüdüyünü müəyyən etmək üçün yeni üsul kəşf ediblər.

Alimlər kristalların strukturunda X-şüaların difraksiya olunduğu bucağı ölçməklə kristalın komponentlərinin bir-birinə necə uyğunlaşdığı barədə nəticə çıxara biliblər. Lakin rentgen kristallografiyasının öz hüdudları var. "Nature Materials"-da dərc olunan yeni bir araşdırmada molekulyar kristalların strukturlarının səpilmə üsulları ilə müəyyən edildiyi, fərdi atomların təkrar vahidlərindən ibarət kristallar üçün olmasa da, nəhayət, bu faktı dəyişdirməyi vəd edən yeni bir texnika təsvir edilib. Bu, adi mikroskop altında görünən və kifayət qədər böyük olan kolloid hissəciklərə əsaslanan nümunələrdən ibarət kristallara da aiddir.

Belə kristalların tədqiqi kristal dinamikasının dərk edilməsində irəliləyişlərə imkan verib. Lakin

bu texnikanın da məhdudiyyətləri var. Nisbətən mürəkkəb kolloid kristalları təsvir etməkdə çətinliklər yaranıb.

Nyu-York Universitetinin tədqiqatçıları tərəfindən irəli sürülən yeni texnika nisbətən mürəkkəb kristalların kolloid analoqlarının öyrənilməsinə də imkan verəcək. Yeni tədqiqat, bir növü digərindən ayırmaq üçün fərdi kolloid hissəciklərin flüoresan boya ilə effektivliyini nümayiş etdirir və ən başlıcası, kristallar əmələ gəldikdən sonra bunu davam etdirir. Bu o deməkdir ki, nəhayət, alimlər tam formalaşmış kristalın "içinə baxa" və onun daxilini birbaşa müşahidə edə bilirlər.

Tədqiqat rentgen şüalarının kəşfindən 100 ildən çox müddət sonra bəşəriyyətə kristal quruluşun incəlikləri haqqında ilk ipucu verib.

Süni intellekt insan kimi öyrənə bilər

Müasir süni intellekt (AI) texnologiyaları hələ də enerji səmərəliliyi və insanlar kimi öyrənmək qabiliyyəti ilə bağlı məhdudiyyətlərdən əziyyət çəkir.

"Science Daily" nəşri yazır ki, bununla belə, "Cold Spring Harbor" Laboratoriyasının tədqiqatçılarının yeni araşdırması oyunu dəyişə bilər.

Alimlər insan beyninin arxitekturasından ilhamlanaraq, süni neyron şəbəkələrində məlumatların emalına yeni yanaşma hazırlayıblar. Bu yanaşma süni intellekt alqoritmlərinə məlumatları daha səmərəli şəkildə köçürməyə və emal etməyə imkan verir, enerji xərclərini minimuma endirir və öyrənmə sürətini artırır.

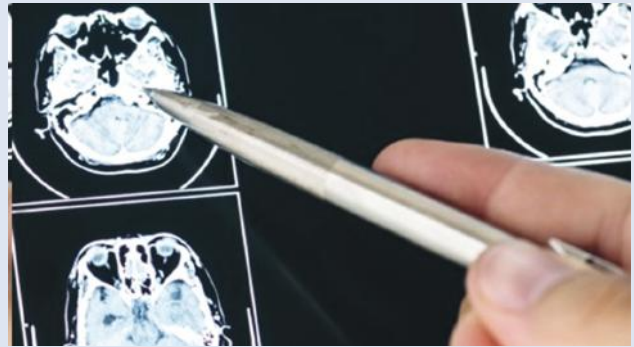
Yeni metodun əsasını insan beynində işləyən yaddaşın işinə oxşar prinsiplərin tətbiqi təşkil edir. Bütün məlumatların bütün sistemi yeniləmək üçün

hərəkət etməli olduğu əhəmiyyətli yanaşmalardan fərqli olaraq, yeni model süni intellekt neyronlarına rəy almağa və davranışlarını dərhal tənzimləməyə imkan verir ki, bu da emal vaxtını və tələb olunan hesablama resurslarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

"Biz insan beyninin işləmə yaddaşının əsasını təşkil edən prinsipləri nəzərə aldığımız. Bu, bizə süni neyron şəbəkələrində məlumatların ötürülməsi və emalının səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verdi", - tərtibatçılar bildiriblər.

Perm alimləri Alzheimer xəstəliyinin erkən diaqnozu üçün metodu patentləşdiriblər

Perm Politeknik Universitetinin alimləri beynin damarlarının maqnit həssaslığının təhlili əsasında Alzheimer xəstəliyinin erkən diaqnostika metodunu yaradıblar.

"EcoPravda" portalı xəbər verir ki, aşağı göstərici hemoqlobin zülalının yaxşı keçiriciliyini, yüksək göstərici damar divarlarının qalınlaşmasını göstərir ki, bu da xəstəlik riskinin olması deməkdir.

81 xəstə üzərində aparılan araşdırmalar göstərib ki, ən çox məlumat verən beynin hər iki yarımkürəsindəki bazal və talamik venalardır.

Perm Politeknik Universitetinin elmi-tədqiqat şöbəsinin müdiri Aleksandr Alekseyev: "Bu, bizim metodumuzun ilk fundamental fərqi", - deyərək bildirib.

İkinci fərq odur ki, xüsusi rəqəmlər əvəzinə dəyərlər kateqoriyası istifadə olunur: aşağı, orta, yüksək. Bu dəyərlərin birləşməsinin təhlili bizə beynin vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Metod 95% hallarda dəqiqlik nümayiş etdirib və 5% əlavə tədqiqatlar tələb olunur. Yeni metod üçün artıq patent də alınıb.

Kamran İSMAYILOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Ordubadın xilaskarı - Edip Sabri Tokalp

Bu il Naxçıvan muxtariyyətinin yüzillik yubileyi qeyd olunur. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qəbul edilməsi rəsmən 1924-cü ilə aid edilsə də bu statusu qazanana qədər bölgə çox gərgin hərbi-siyasi proseslərin episentri olmuş və onun uğrunda, əsl mənada, ölüm-dirim savaşı getmişdir.

Naxçıvan bölgəsində 1917-1921-ci illərdə baş vermiş taleyüklü hadisələr yalnız həmin bölgənin sərhədləri ilə məhdudlaşmamış, bütövlükdə regionun sonrakı vəziyyətində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Bu gün biz Naxçıvanı erməni işğalından qoruyub bu müqəddəs məkanı Azərbaycanın tərkibində saxlamağa nail olmuş Mustafa Kamal, Kazım Qarabəkir, eləcə də Cəfərqulu xan, Kəlbəli xan, Rəhim xan Naxçıvanskiyərin, İbrahim Cahangirovun, Səməd Cəmilliniskinin, Abbasqulu Tahirovun, Veysəl Ünüvarın, Xəlil bəyin və başqalarının adlarını böyük minnətdarlıq hissi ilə çəkirik. Bu şəxslərdən biri də 1919-1920-ci illərdə Ordubad bölgəsini Dronun, Njdenin, Kazaryanın, Gülnəzəryanın, Melik-Musayanın başçılıq etdikləri erməni silahlı dəstələrinin təcavüzündən xilas edilməsində misilsiz rol oynamış Edip bəy Tokalpdir (Azərbaycan türkcəsində Ədib bəy Toxalp).

Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Naxçıvanda və Ordubadda baş vermiş hadisələri işıqlandıran erməni tarixşünaslığının fəaliyyətinə ən çox "diqqət yetirdiyi" tarixi şəxslərdən biri məhz Edip bəydir. Bu həmin Edip bəydir ki, Əkrəm

Əylisli özünün "Daş yuxuları"nda 1919-cu ilin payızında Əylisdə baş vermiş hadisələri bütövlükdə həmin dövrdə bölgədə mövcud olmuş vəziyyətin kontekstindən çıxararaq işıqlandırarkən onu erməniləri qətlə yetirən cani kimi qələmə vermişdir. Bununla da yazıçı ermənilərə anti-azərbaycan, antitürk təbliğatı üçün göyükdüşmə material vermişdir. Halbuki, həmin dövrdə İrəvan bölgəsində, Qarabağda, xüsusən Zəngəzurda erməni çetələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərlə müqayisədə Ədib bəyin başçılığı ilə könüllü özünü müdafiə dəstələrinin Əylis ermənilərinə qarşı davranışını əsl humanizm aktı kimi dəyərləndirmək olar (bax: Kamran İsmayılov. 1919-cu ildə Əylisdə nə baş vermişdir. "Azərbaycan" qəzeti, 2013, 4 aprel).

Edip bəy Tokalpın Naxçıvanın, Ordubadın erməni təcavüzündən qorunmasında müstəsna xidmətləri vardır.

Hələ 1918-ci ilin yayından 1919-cu ilin yayını əhatə edən bir dövrdə ermənilər Naxçıvanı ələ keçirmək üçün ciddi cəhdlər göstərmiş, Andranikin quldur dəstəsi yerli əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, hətta 1919-cu il

mayın 24-də burada bir müddət "erməni idarəçiliyi" yaradılmışdı. Lakin naxçıvanlılar ingilislərin əli ilə yaradılmış bu idarəçiliyi qəbul etməmiş, hamılıqla işğala qarşı silahlı mübarizəyə qalxmışdılar. 1919-cu ilin yayında Naxçıvanın yerli özünümüdafiə qüvvələrinin qəhrəmanlığı sayəsində Ermənistanın bu bölgəni ələ keçirmək cəhdləri iflasa uğrasa da sonrakı aylarda da onlar bu cəhdlərdən imtina etməmişlər.

1919-cu ilin iyulunda Osmanlı ordusunun 15-ci kolordu komutanı (komandanı) Kazım Karabəkir paşa Naxçıvanı

(Naxçıvan həmin dövrdə bu ordunun məsuliyyət zonasına daxil idi - K.İ.) erməni istilasından qorumaq, eləcə də Azərbaycanla quru əlaqəni təmin etmək üçün naxçıvanlıların yardım xahişlərini nəzərə alaraq kolordunun 11-ci tımənindən yüzbaşı Halil (Xəlil) bəyin başçılığı altında üstəgmen (baş leytenant) Edip Tokalp, topçu üstəgmen Naci Altuğ (gələcəkdə general rütbəsinə qədər yüksələcək), teğmen Osman Nuri və yeddi əsgərdən ibarət heyəti Naxçıvana göndərdi. Bu heyət 17/18 iyul 1919-cu ildə Doğubəyaziddən Araz çayını keçərək Naxçıvana gəldikdən sonra Xəlil bəy Naxçıvan və bölgəsinin ümumi komandanı, Kəlbəli xan Naxçıvan şəhəri və ətraf ərazilərin, Edip bəy Ordubad bölgəsinin, Naci bəy Şərur bölgəsinin, Osman Nuri Vedibasar bölgəsinin komandanı təyin edildilər.

1919-cu ilin payızı - 1920-ci ilin yazı Naxçıvanın tarixində ən mürəkkəb dövrlərdən biri olmuşdur. Naxçıvanın bütün əraziləri kimi Ordubad bölgəsi də bu dövrdə ermənilərin aramsız hücumlarına məruz qalmışdı. Belə şəraitdə 1919-cu ilin iyulunda Ordubad bölgəsinin müdafiəsini öz üzərinə götürən Ədib bəy bölgənin ermənilər tərəfindən işğalının qarşısının alınmasında böyük işlər görmüşdür. Onun başçılığı ilə türk kəndlərinin əhalisindən ibarət könüllü dəstələr yaradılmış, hərbi vəziyyət elan edilmiş,

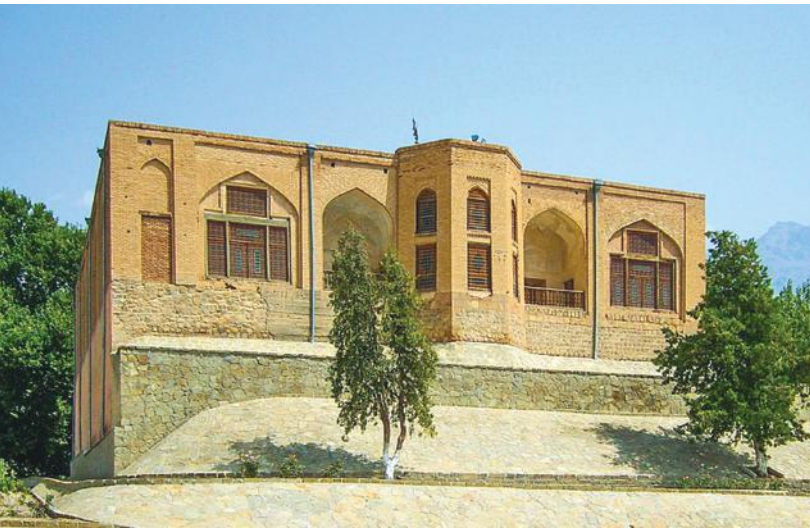

Edip Tokalp
Em. Kə.P. Δ. 15.
1896 - 1975

Ordubadın bütün insanı, iqtisadi, nəqliyyat imkanları bölgənin müdafiəsi üçün səfərbər edilmişdi. Əsas vəzifələrdən biri də bölgədə yaşayan ermənilərin tərksilah edilməsi idi. Aza, Əylis kimi aşağıdakı kəndlərdə buna nail olunsa da, Ordubadın dağlıq hissəsində yerləşən erməni kəndlərini tam nəzarətə götürmək mümkün olmadı və nəticədə uzun müddət bu kəndlər Ordubad üçün əsas gərginlik ocağı olaraq qaldılar. 1919-cu ilin oktyabrında yerli erməni hərbi dəstələri və Zəngəzurdan onların köməyinə gəlmiş qoşunlarla Ordu-

bad könüllüləri arasında baş vermiş döyüşlərdə ermənilər məğlubiyyətə uğrayıb Zəngəzura geri çəkildilər. Erməni kəndlərinin bəziləri tərksilah edilsə də onlar öz hərbi potensiallarını saxlamağa nail olmuşdular. Lakin Ordubad üçün əsas təhlükə şimalda, Qərbi Zəngəzurdə cərəyan edən hadisələrlə bağlı idi.

1919-cu ilin payızında Njdenin başçılığı altında erməni nizami dəstələri bölgənin türk-müsəlman əhalisinə qarşı əsl soyqırımını həyata keçirərək 120-yə yaxın kəndi məhv etmiş, 10 minə yaxın dinc insanı qırmış, 60 mindən çox insanı deportasiyaya məruz qoymuşlar. Xüsusən Oxçu və Gıgı dərələrinin 24 müsəlman kəndinin əhalisi daha çox məhrumiyətlərə məruz qalmışdı. Sağ qalmış insanlar öz canlarını qurtarmaq üçün Ordubada üz tutmalı olmuşlar Ermənilərin məqsədi Zəngəzuru azərbaycanlı əhalidən təmizləməklə yanaşı, Ordubada aparıcı yolları tutmaq, buradakı erməni kəndləri ilə birləşərək Culfa-Aza-Ordubad xəttinə çıxmaq, bütün Naxçıvan bölgəsini şimaldan və şərqdən mühasirəyə almaq idi. Bu istiqamətdə onların əsas ümidləri erməni əhalisinin kompakt yaşadığı Əylis kəndi idi. Njde bir neçə dəfə bu kəndi mühasirədən çıxarmaq istəsə də buna nail ola bilməmişdi. Zəngəzurdan qaçqın düşmüş azərbaycanlıların bir hissəsi Əylis kəndində yerləş-

mişdilər. Edip bəyin başçılığı altında yerli könüllü dəstələr Əylis ermənilərini Zəngəzur qaçqınlarının qəzəbindən, eləcə də baş verə biləcək mümkün təxribatlardan qorumaq üçün 1919-cu il dekabrın 25-də ermənilərin Əylisi sərbəst şəkildə tərk etmələrinə şərait yaratdılar.

Ermənistan hökuməti və mətbuatı Əylis hadisələrindən Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə başladılar. Daşnak hökuməti Əylis hadisəsini Azərbaycan rəhbərliyinin bölgədəki erməniləri qıraraq Türkiyə ilə birləşmək cəhdi kimi qiymətləndirmiş, hətta ondan izahat tələb etmişdi. Əylisdə guya 1400 erməninin öldürüldüyünü iddia edən daşnaklar müxtəlif dövlətlərin hökumətlərinə müraciət edərək onları Azərbaycana qarşı tədbirlər görməyə çağırırdı. Ermənilərin əsas hədəfi isə Ordubad özünümüdafiə taburunun komandiri 23 yaşlı üstəgmen Edip bəy idi. Bu gün də Ermənistan XİN hər il dekabrın 25-də bəyanatla çıxış edərək guya Əylisdə ermənilərə qarşı soyqırımını törətdiyini iddia edir. Lakin fakt faktlığında qalır: 1919-cu il Əylis hadisələri Ermənistan hökumətinin Zəngəzurda həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin, Naxçıvan və Ordubadda yaşayan erməni əhalisinin separatçı hərəkatlarını dəstəkləməsinin labüd nəticəsi idi. Burada bir maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Əylis hadisələrinin canlı şahidi olmuş və öz xatirələrini yazmış Axverdiyan soyadlı erməni müəllif də təsdiq edir ki, əgər Zəngəzur hadisələri olmasaydı, əylislilər sağ-salamat öz yerlə-

rində yaşamaqda davam edəcəkdilər. Əylis erməniləri o vaxt Azərbaycanın tərkibində yaşamaqdan imtina edərək Ermənistan və başqa ölkələrə köçüb getməyi üstün tutmuşdular. Burada istər-istəməz 1919-cu ilin dekabrında ermənilərin Əylisi tərk etmələri ilə 2023-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında ermənilərin Qarabağı könüllü tərk etmələri arasında bir analogiya ortaya çıxır. Hər iki halda ermənilər özlərinin başladığı aqressiv separatizmin qurbanı olmuşlar.

Bütün Azərbaycan türkləri kimi, Ordubad elinin də tarixinə 1920-ci ilin mart ayı ən faciəvi aylardan biri kimi düşdü. Həmin ilin Novruz bayramı günlərində ermənilər əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında Azərbaycanın Qazax, Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Cəbrayıl qəzalarına hücum keçərək bu bölgələrin dinc əhalisinə qarşı saysız-hesabsız cinayətlər törətdilər. Ermənilərin əvvəlcədən düşünülmüş, vahid plan əsasında məhz Novruz bayramı günlərində hücum keçmələrini son vaxtlar onların özləri tərəfindən nəşr edilmiş mənbələr də təsdiq edir. Həmin günlərdə erməni vəhşiliyinə məruz qalmış bölgələrimizdən biri də Ordubad mahalı olmuşdur. Martın 21-də səhər saat 10-da Njdenin başçılığı ilə 10.000 nəfərlik erməni ordusu Zəngəzur tərəfdən üç istiqamətdə hücum keçərək Ordubadın 16 kəndini (Düylün, Vənənd, Vələver, Disər, Dırnis, Unus, Xanağa, Dizə, Ağrı, Gənzə, Anabad, Əylis, Kilit, Kotam, Nüs-Nüs) dağıtmış, bu kəndlərin əhalisini qırmışlar. Sağ qalmış əhalinin bir hissəsi Ordubad şəhərinə sığınmış, bir hissəsi isə İrana keçməyə məcbur olmuşdu. Bu zaman bir çox insan Araxı keçərkən həyatlarını itirmişdi. Bölgənin Varagir, Sal, Nurdeh kəndlərini ermənilər hələ 1919-cu ilin sonu - 1920-ci ilin əvvəllərində məhv etmiş, onların əhalisi bir daha öz əvvəlki yurd-yuvalarına qayıtmayaraq qonşu kəndlərdə məskunlaşmışdı. Türk kəndlərinə qarşı vəhşiliklərdə Njdenin dəstəsi ilə yanaşı dünənə qədər onların himayəsi altında yaşayan qonşu erməni kəndlərinin silahlı dəstələri də fəal iştirak etmişlər. Əlbəttə, ordubadlılar işğalçılara qarşı layiqli müqavimət gös-

tərmişdilər, lakin ən müasir silahlarla silahlanmış nizami qoşun hissələrinin qarşısını almaq mümkün olmamışdı. Adı çəkilən kəndləri məhv etdikdən sonra ermənilər Ordubad şəhərini də ələ keçirməklə bölgəni tamamilə işğal etmək niyyətində idilər.

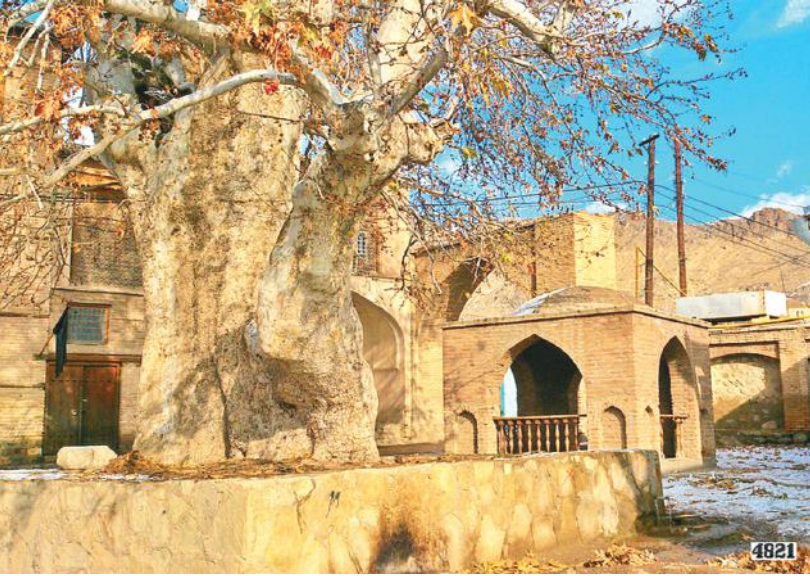
Ermənilərin 1920-ci ildə Ordubadda həyata keçirdikləri qətliamlar bütün Azərbaycanda geniş əks-səda yaratmışdı. Qəzetlərdə bununla bağlı çoxlu məlumatlar dərc edilmişdir. Ermənilərin Ordubada xain hücumları ilə əlaqədar 1920-ci il aprelin 9-da Bakıda yaşayan 300 nəfər ordubadlının iştirakı ilə yığıncaq keçirilmiş, yığıncaqda 6 maddədən ibarət etiraz qətnaməsi qəbul edilmişdir. Qətnamədə üç il ərzində Ordubadın, Naxçıvanın, Şərur və Vedibasarı bir tərəfdən Zəngəzur erməniləri, digər tərəfdən isə İrəvan hökuməti tərəfdən bütün dünya ilə əlaqələrinin kəsildiyi diqqətə çatdırılır, ermənilərin Novruz bayramı günündə Ordubadın türk kəndlərinə hücum edərək onları yandıraraq məhv etdikləri bildirilir. Yığıncaq iştirakçıları dinc müsəlman əhalisinin sistemli şəkildə qırılması siyasətinə etiraz edərək dünya ictimaiyyətindən bu zorakılıqlara qarşı öz səsinə qaldırmağa çağırılmışdı. Lakin çox təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti indi olduğu kimi o vaxt da ermənilərin həyata keçirdikləri soyqırım hadisələri haqqında susmağa üstünlük vermişdir.

Ordubad və Naxçıvanın işğal edilməsi ermənilərin əsas strateji məqsədlərindən biri idi. Bu bölgələrə ermənilər mühüm ərzaq mənbəyi olmaqla yanaşı Ermənistanı Zəngəzur və Qarabağla birləşdirən strateji ərazi kimi baxırdılar. Onlar bu bölgələri ələ keçirməklə həm də Azərbaycanla Türkiyə arşındaki quru əlaqəni kəsmək, bütün Türk dünyasını parçalamaq məqsədi güdürdülər. Ermənilər Ordubadın dinc türk əhalisinə qarşı ağılasıgmaz vəhşiliklər törətməklə həm də 1919-cu ilin sonlarında burda aldıkları məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq istəyirdilər. Xüsusən onlar özləri üçün strateji məntəqə hesab etdikləri Əylisin itirilməsi ilə heç cür barışmaq istəmirdilər. Yalnız Edip bəyin və onun silahdaşlarının şücaəti sayəsində ermənilər öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Aza kəndi yaxınlığında Edip bəyin 800 nəfərlik dəstəsi ilə erməni qoşunu arasında baş verən döyüşdə sonuncular ağır məğlubiyyətə uğrayaraq Zəngəzura qaçmağa məcbur oldular. Ordubad cəbhəsində qazanılmış uğurun bir səbəbi də Azərbaycan Ordusunun Qarabağda erməni qüvvələrinə qarşı hərbi əməliyyatlar aparması idi. Belə ki, Azərbaycan ordusunun qarşısını almaq üçün Njde öz qoşunlarını Ordubaddan geri çəkməli olmuş, nəticədə Ordubad istiqamətində qüvvələr nisbəti azərbaycanlıların xeyrinə dəyişmişdi.

Sonrakı günlərdə ermənilər Ordubada bir neçə dəfə hücum etməyə cəhd etsələr də, onların bu cəhdləri uğursuz oldu. Bununla da Ordubadın ermənilərin əlinə keçməsinin qarşısı alındı.

Bir sıra siyasi məsələlər görə Naxçıvanın liderləri ilə aralarında yaranmış ziddiyyətlərə görə 1920-ci ilin iyulunda Xəlil bəy və Edip bəy Naxçıvanı tərk etməli oldular. Onların yerinə minbaşı Əli Timur bəy təyin edilmiş, 11-ci Qafqaz Tümeni qərargah rəisi, minbaşı Veysəl Ünivər isə 9 iyul 1920-ci ildə Naxçıvan bölgəsi müfəttişi sifətilə bölgəyə göndərilmişdi. Sovet qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra da bir müddət Naxçıvanda qalan türk bölmələri 1921-ci ilin martında Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında Moskva müqaviləsinə görə Naxçıvanın heç zaman Ermənistanə verilməyəcəyi ilə bağlı bolşeviklərdən təminat alındıqdan bir ay sonra - aprelin 16-da Naxçıvanı tərk etmişlər. Moskva müqaviləsi (16 mart 1921) və Qars müqaviləsi

(13 oktyabr 1921) isə Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvanın muxtariyyətinin beynəlxalq hüquqi əsaslarını qoydu.

Beləliklə, bir il ərzində Ordubadın müdafiəsini öz üzərinə götürmüş Edip bəyin, onun silahdaşlarının, adları bu gün bizə məlum olmayan yüzlərlə naxçıvanlının, ordubadlının qəhrəmanlığı sayəsində nəinki Ordubadı Azərbaycan üçün qoruyub saxlamaq mümkün oldu, eləcə də bu məmləkətin "Ordubad" adının tarix səhnəsindən silinməsinin qarşısı alındı. Təsadüfüdür ki, bu gün də ermənilər bölgəni Ordubad adlandırmaqdan imtina edir, onun tarixi etnik mənzərəsini saxtalaşdırmaqda davam edirlər. Bu gün tam qətiyyətlə demək olar, həmin dövrdə Atatürk Türkiyə üçün, Nuri paşa Azərbaycan üçün, Kazım Karabəkir paşa və Xəlil bəy Naxçıvan üçün hansı tarixi xidmətlər göstərirsə, Edip bəy də Ordubad üçün eyni xidmətlər göstərirdir. Hətta ermənilərin özləri belə, adına ən iyrenc epitetlər yapışdırdıqları Edip bəyin 1919-1920-ci illərdə Ordubad üçün göstərdiyi xidmətləri etiraf edirlər. 1919-cu ilin iyulundan 1920-ci ilin iyulunadək Ordubadda olan üstəgəmen Edip Tokalın (sonralar o Türkiyə ordusunda albay-polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdi) sərkərdəliyi sayəsində Ordubadın ermənilər tərəfindən işğalına imkan verilmədi. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, nəinki geniş oxucu kütləsi, eləcə də biz tarixçilər bu şəxsiyyət haqqında çox az bilirik. Əlbəttə, mən bunda tarixçi-

lərin məsuliyyətini də etiraf edirəm. Bunun üçün geniş tədqiqatlar aparılmalı, Türkiyə arxivlərindəki sənədlərə müraciət edilməlidir. Düzdür, müstəqillik illərində 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda, Ordubadda cərəyan etmiş hadisələr haqqında bir çox əsərlər işıq üzü görmüşdür. Lakin bütün bunlar azdır. Bakının, Türkiyənin, Rusiyanın arxivlərində 1920-ci il Ordubad hadisələrini özündə əks etdirən saysız-hesabsız sənədlər hələ də öz araşdırmaçılarını gözləyir. Ermənilər isə sakit oturur, Naxçıvan, Ordubad da daxil olmaqla 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələr haqqında təhrif olunmuş materialları dünyada geniş yaymaqla bu torpaqlara tarixi iddialarını isbatlamağa çalışırlar. İrəvanda fəaliyyət göstərən "Naxçıvan", "Qoxtan" təşkilatları da bu məqsəddə xidmət edirlər. Erməni diasporu, müxtəlif ölkələrdə yaşayan imkanlı ermənilər Naxçıvan, Ordubad bölgəsinin tarixinin saxtalaşdırıldığı kitabların nəşri və yayılması işinə böyük maddi və təşkilati dəstək verirlər.

Ordubadlılar həmin illərdə onların azadlığı uğrunda şəhid olmuş türk əsgərlərinin xatirəsini daim əziz tutmuş, onların Ordubad şəhərində, Dırnis kəndində qəbirləri, hətta sovet dövründə belə, müqəddəs ziyarət yeri olmuşdur. 2023-cü ildə Dırnis kəndində şəhid türk əsgəri Həsəni Bəsinin şərəfinə xeyriyyəçi Ramiz Hüseynovun dəstəyi ilə abidə ucaldılmışdır.

Edip bəyin xidmətləri uzun müddət qədirbilən ordubadlıların xatirələrində yaşamışdır. Onlar hətta hər hansı bir əziz qonağın yaxşı qarşılanmasını "Ədib bəyin qarşılanması" kimi qiymətləndirmişlər: "Filankəsi Ədib bəy kimi qarşılayıblar". Edip bəy Tokal 1894-cü ildə Ərzurumda doğulmuş, 1975-ci ilin 11 fevralında İstanbulda əbədiyyətə qovuşmuşdur. Ona görə də **çox istərdik ki, Ordubadda Edip bəy Tokalın xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün müəyyən addımlar atılsın, Ordubad şəhərinin küçələrindən birinə onun adı verilsin, şəhərdə barelyefi qoyulsun.** Bu təkcə Edip bəy Tokalın deyil, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda qəhrəmanlıqlar göstərmiş bütün şəxsiyyətlərin ruhuna böyük ehtiramın təzahürü olardı. ●

İsmayıl MƏMMƏDOV
ETN Bioresurslar İnstitutu
(Naxçıvan),
biologiya elmləri doktoru, dosent

Pərviz FƏTULLAYEV
ETN Bioresurslar İnstitutu
(Naxçıvan), aqrar elmlər üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvanın biomüxtəlifliyi: bəbir, onun əsas yem bazası və rəqibləri

Naxçıvan Muxtar Respublikası şimalda (Dərələyəz silsiləsi) və şərqdə (Zəngəzur silsilələri) Ermənistan Respublikası (246 km), qərbdə Türkiyə Respublikası (11 km), cənubda isə İran İslam Respublikası ilə Araz çayı boyu (204 km) həmsərhəddir. Ərazisi şimal qərbdən cənub şərqə doğru 158 km məsafədə uzanır. Şimalda ən ucqar nöqtəsi Saraybulaq silsiləsinin Şərur rayonu ərazisindəki Kömürlü dağı (2064 d.s.h m), ən cənub nöqtəsi isə Arazın sol sahilində 600 m yüksəklikdə yerləşən Zerəni dəmiryol stansiyasıdır. Şimaldan cənuba doğru ən böyük məsafəsi 75 km-ə bərabərdir. Naxçıvan MR ərazisində az bir sahədə mütləq yüksəkliyin kəskin dəyişməsi (Zerəni 600-3906 Qapıcıq zirvəsi) şaquli istiqamətdə landşaft qurşaqlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əsrarəngiz və özünəməxsus təbiəti olan Naxçıvan ərazisi özünün yaranması və formalaşması baxımından ən qədim regionlardan biri hesab edilir. Təbiətdə gedən proseslər nəticəsində regionda müasir torpaq-iqlim və ona da müvafiq olaraq biomüxtəliflik yaranmışdır. Ona görə də Naxçıvan MR-in müasir ərazisi özünün genezisi və coğrafi mövqeyi ilə Qafqazda önəmli yer tutur.

Naxçıvanın bu cür unikal bir məkanda yerləşməsi, buranı təkrarolunmaz təbiət laboratoriyasına çevirmişdir. Qədim sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin yaranma mərkəzi olan bu diyar, vəhşi təbiətin də xeyli sayda bitki və heyvan növlərinin yaranmasının təkzib edilməz mərkəzlərindən biri sayılır. Hal-hazırda bu diyar məhv olmaq təhlükəsində olan nadir heyvan növlərinin - bəbir (*Panthera Pardus Tulliana*), Manul pişiyi (*Otocolobus manul*), Qaya keçisi

(*Capra aegagrus*), Dağ qoyunu (*Ovis orientalis*) və s. demək olar ki, axırncı sığınacaqlarına çevrilmişdir.

Naxçıvan MR-in zəngin təbii sərvətləri, xüsusən onun biomüxtəlifliyi AMEA Naxçıvan Bölməsi yaranana qədər plansız və zəif öyrənilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə bölmənin yaradılması məqsədi və vəzifələri haqqında nitq edərək qeyd etmişdir: "...Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri, təəssüf olsun ki, indiyə qədər lazımı dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz olardı deyim ki, öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var ..."

Şəkil 1. Qafqaz bəbiri (*Panthera Pardus Tulliana*)

Muxtar respublikanın iqlimi, onun coğrafi mövqeyi-ərazinin hər tərəfdən dağ silsilələri ilə əhatə olunması və iri su hövzələrindən uzaqda yerləşməsi bu ərazinin flora və faunasına da öz təsirini göstərmişdir. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutu yaranandan sonra ərazinin biomüxtəlifliyi mövcud imkanlar daxilində planauyğun olaraq öyrənilməyə başlanmışdır. Muxtar respublikanın fauna və flora biomüxtəlifliyinin taksonomik tərkibi dəqiqləşdirilmiş, onların davamlı istifadə imkanları və mühafizə yolları göstərilmişdir.

Hal-hazırda ərazi cəhətdən çox da geniş olmayan muxtar respublikada ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülü toxumlu bitkilərin 160 fəsiləyə (familia), 910 cinsə (Genus) daxil olan 3020 növü (species) məlumdur.

Muxtar respublikanın quru onurğalılar faunasına 3 sinifə aid olmaqla, sürünənlər (Reptilia) 39, quşlar (*Aves*) 265 və məməlilər (Mammalia) 70 növlə təmsil olunur.

2006-cı ildən başlayaraq 2024-cü ilədək Naxçıvan Muxtar Respublikasının demək olar ki, bütün rayonlarında bəbir və onun qida obyektii ilə bağlı tədqiqat işləri aparılmış və bu işlər indi də davam etdirilir. Bəbirin əsas qida obyektii olan dağ keçisi (*Capra aegagrus*) və dağ qoyunlarının (*Ovis orientalis*) mövcud vəziyyətini öyrənmək üçün 2006-2007, 2012-2013 və 2020-2021-ci illərdə sayğı işləri (Ordubad, Babək, Şahbuz və Culfa rayonlarında) aparılmışdır.

Uzun illərdir ki, muxtar respublikada XMO-TƏ-lərin genişləndirilməsi və yenilərinin yaradılması, mühafizə rejiminin gücləndirilməsi, infrastrukturun inkişafı, mütəmadi maarifləndirmə işlərinin aparılması bu uğurların alınmasında əsas rol oynamışdır. Bunun nəticəsi olaraq bəbirlər yaşayan ərazilərdə narahatedici faktorlar azalmış, bəbirlərin əsas qida obyektləri olan vəhşi cütdırnaqlıların populyasiyaları bərpa olunmuş, sayları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Mütəmadi olaraq payız fəslində aparılan monitorinqlərin nəticələri bunu deməyə əsas verir.

Ərazidə olan bəbirləri və onun qida obyektii öyrənmək məqsədi ilə, ərazi, relyef və hündürlük qurşaqları nəzərə alınmaqla 4 stansiyon ərazidə və 14 müşahidə məntəqəsi və 83 yer seçilmişdir. Secilmiş məntəqələrdə 3 tip (Cudde Back, *Panthera* və *Bushnell*) fototələlərdən istifadə edilmişdir.

Cudde Back və *Panthera* tipli tələlər yalnız şəkil çəkmək üçün, *Bushnell* tipli fototələlərdən isə həm foto, həm də video görüntü əldə etmək üçün istifadə edilir.

Qafqaz bəbiri (*Panthera Pardus Tulliana*) Qafqaz Ekoregionunun Mühafizə Planında diqqət mərkəzində olan növ kimi tanınmışdır. Artan mühafizə tədbirlərinə baxmayaraq, bəbir bütün regionda yox olmaq təhlükəsindədir. 2002-ci ildə Cənubi Qafqazda WWF-in (Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Fondu) icra etdiyi Bəbirin Mühafizəsi Proqramı çərçivəsində

Şəkil 2. Asiya muflonu (*Ovis orientalis*) - erkək fərdlər

aparılan araşdırmaların ilkin nəticəsində bəbirin hələ də dörd ayrı-ayrı təcrid olunmuş yerlərdə yaşadığı məlum olmuşdur.

2011-ci ildən başlayaraq IDEA (Ətraf Mühitin Mühafizəsi Naminə Beynəlxalq Dialoq) və WWF-in dəstəyi ilə (Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi)ARETN Bioresurslar İnstitutu (Naxçıvan) və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əməkdaşları ilə birgə monitorinqlər aparılır. 2012-ci ildən muxtar respublika ərazisində aparılan monitorinqlərdə ümidverici nəticələr əldə edilmişdir. İlk önəmli fakt, bir dişi bəbirin fotosunun 2012-ci il sentyabr ayının 6-da Naxçıvan-da Zəngəzur Milli Parkının Kilit ərazisində çəkilmiş şəkili olmuşdur.

2011-2024-cü illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılan monitorinqlər nəticəsində, foto-tələlər və müntəzəm çöl izləmələri vasitəsilə əsaslı dəlillər toplanılmış, fototələlər vasitəsilə bu ərazilərdə çoxlu sayda bəbir şəkli və video görüntüləri əldə edilmişdir.

Əvvəllər bəzi mütəxəssislər elə hesab edirdilər ki, bəbirlər muxtar respublika ərazisinə qonşu ölkələrdən keçirlər. 2013-cü ildən 2021-ci ilədək aparılan monitorinqlərin nəticələri isbat etdi ki, bəbirlər nəinki, muxtar respublika ərazisinə qonşu ölkələrdən gəlmir, tamamilə əksinə bu ərazidə artıb çoxalan bəbirlər Qafqaz Ekoregionunun digər ərazilərinə məhz muxtar respublika ərazisindən yayılırlar. Tədqiqatlar dövründə yetkin bəbirlərin 4 dəfə müxtəlif vaxtlarda cütləşməsi, bala bəbirlərin şəkil və video görüntüləri əldə edilmişdir.

Hal-hazırda muxtar respublika ərazisində 12 yetkin bəbir və 11 bala bəbirlərin mütəmadi olaraq foto-tələlər vasitəsilə şəkil və videoları çəkilir. Fərdlərin biri-birindən fərqləndirilməsi onların xəzləri üzərində olan xalların unikallığına görə müəyyən edilir. Foto-tələlərə düşən bəbir şəkilləri müqayisə edilir, oxşar xallara malik bəbirlər eyni olduğu müəyyən edilir. Bundan əlavə foto-tələlərdə olan zaman və tarix göstəriciləri də fərdlərin identifikasiyasında böyük rol oynayır.

Bəbirlərin əsas yem bazasının əsasını vəhşi cütdırnaqlılardan Asiya muflonu (*Ovis orienta-*

Şəkil 4. Bezoar keçisi (*Capra aegagrus*)

lis Gmelinii), Bezoar - Qaya keçisi (*Capra aegagrus*) və çöl donuzu (*Sus scrofa*) təşkil edir.

Dağ qoyunu və ya Asiya muflonu (*Ovis orientalis*) - dünyada dağ qoyunları cinsinin 7 növündən biri olub, yalnız Cənubi Qafqazda yayılmışdır. Bu növlərdən biri də Asiya muflonudur ki, bu növü də şərti olaraq iki yarımnoy: Zaqafqaziya və Anadolu qoyunlarına ayırırlar. Sayı azalmaqda olan növdür, adı Qırmızı kitaba düşmüşdür.

Muxtar respublikanın orta dağlıq zonasından başlayaraq, 3900 m d.s.h qədər Dərələyəz silsiləsinin Sədərək rayonu ərazisi və (Vəlidag - Ardıçdağ), Zəngəzur silsiləsinin Soyuqdağ zonalına qədər yayılmışdır. Vəlidag, Ardıçdağ, Göydağ, Cərəcur, İlandağ, Darıdağ və Dərəşam ərazisinə keçərək mövsümi - miqrasiyalar edirlər. Küküdağ, Keçilidağ və Ərəci dağlarında da muflonlara az da olsa rast gəlinir.

Asiya muflonu, muflon və ya dağ qoyunu kimi tanınan yabanı qoyunlar əhli qoyunların əcdadı hesab edilir. Bezoar keçilərindən fərqli olaraq dişi fərdlərində buynuz olmur. Cinsi yetişkənliyə çatmamış 1-1,5 yaşlı cavan erkəklər isə dişi sürüləri ilə gəzirlər. 2 yaşlı dişilər malyalanır və ilk balasını doğur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bezoar keçisinin (*Capra aegagrus*) sayı Asiya muflonuna nisbətən daha çoxdur. Naxçıvanın bütün rayonlarında rast gəlinir. Daha sıx yaşadıkları ərazilər isə Ordubad rayonudur. Nadir növdür. Ya-

Şəkil 6. Oxlu kirpi (*Hystrix leucura*)

Şəkil 7. Porsuq (*Meles meles*)

Şəkil 8. Boz dovşan (*Lepus euporaeus*)

xın gələcəkdə təhlükəli vəziyyətə düşə bilər. Sayı azalmaqda olan növdür, adı Qırmızı kitaba düşmüşdür. Digər vəhşi keçilərlə müqayisədə nisbətən kiçikdir. Qaya keçiləri adətən kiçik (yaz aylarında və böyük) və böyük (adətən payız fəslində) sürülər halında yaşayır.

Naxçıvan MR-də ova qoyulan qadağa və mühafizənin düzgün təşkili nəticəsində muflonların baş sayı xeyli dərəcədə artmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublika Ekologiya və Təbii Sərvətləri Nazirliyinin, WWF-lə (Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fondu) birlikdə ARETN Bioresurslar İnstitutunun (Naxçıvan) əməkdaşları ilə birgə aparılan monitorinqlərin nəticələri də bir daha bunu sübut edir.

Muxtar respublika ərazisində bəbirlərin əsas qida obyektlərindən biri də çöldonuzudur.

Çöldonuzu sayları əhəmiyyətli dərəcədə artmış (mütəmadi olaraq payız fəslində aparılan monitorinqlərin nəticələrinə əsasən) bu da bəbir kimi nəslə kəsilmək üzrə olan pişikimilərin

(bəbir, çöl pişiyi, vaşaq və s.) populyasiyalarının artmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə ərazidə yaşayan dovşan, kəkliklər, oxlu kirpi, porsuq və digər kiçik ölçülü gəmiricilər də bəbirlərin qida rasionuna daxildir.

Muxtar respublika ərazisində bəbirlərin əsas rəqibləri ayı, canavar, vaşaq, çöl pişiyi caqqal və tülkülərdir.

Artıq isbat olunmuşdur ki, ayrılıqda götürülən bir ölkə malik olduğu biomüxtəlifliyin qorunmasında çətinlik çəkə bilər və ya bu mümkün olmaz, çünki növlərin çoxu miqrasiya edərək digər qonşu ölkələrlə əlaqəli yaşayırlar.

Bütün bunlar bir daha Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin unikallığını və orijinallığını göstərir. Buranın təbii zənginliyinin qorunması və artırılması bu müqəddəs diyarda yaşayan indiki və gələcək nəsillərin başlıca borcudur. Naxçıvanın çox maraqlı və dəyərli olan təbiətinin qorunması təkcə Azərbaycan və Qafqaz üçün deyil, bütün dünya üçün vacibdir.

Şəkil 9. Xəzər uları (*Tetraogallus caspius*)

Şəkil 10. Xınalı kəklik (*Alectoris chukar*)

İsmayıl UMUDLU

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

"Şəhriyar" xalq romanının ikinci əlyazması

Qazax və Ağstafa bölgəsində etnoloji tədqiqatların gedişində əldə etdiyim bir neçə köhnə əlyazma kitabları arasında birinin ədəbiyyat tariximizdə yeri olan "Şəhriyar" xalq romanının nüsxəsi olduğunu müəyyən etdim. Başqa sözlə, buna qədər hesab edilirdi ki, Azərbaycan türkcəsində XIX yüzilin əvvəllərinə aid bu nəsr abidəsinin yalnız bir nüsxəsi məlumdur. İndi isə "Şəhriyar" xalq romanının ikinci bir nüsxəsinin varlığı üzə çıxdı.

Xatırladım ki, "Şəhriyar" xalq romanı hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan yeganə nüsxə əsasında 2006-cı ildə latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı çərçivəsində "Şərq-Qərb" nəşriyyatında çap edilmişdir. Tərtib edən, ön söz və lüğətin müəllifi mərhum professor Əliyar Səfərlidir.

Bizim günlər üçün anlaşıqlı Azərbaycan türkcəsində qələmə alınmış bu əsərin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxəsi hicri 1245-ci ildə (1829) yazıya alınmış, müəllifi Məhəmməd adlı naməlum bir yazıçıdır. Professor Əliyar Səfərli yazır ki, bu şəxs hər kimsə maraqlı bir ədəbi yaradıcılıq yolu keçmiş yazıçıdır. Nüsxə Əlyazmalar İnstitutunda Həbibulla Səmədzadənin fondunda mühafizə olunur. Vaxtilə bu nüsxə barədə ilk dəfə məlumat verən Həmid Araslı "Şəhriyar"ın bədii məziyyətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Romanı dərinlən təhlil edən Əliyar Səfərli də ona yüksək bədii dəyər vermişdir.

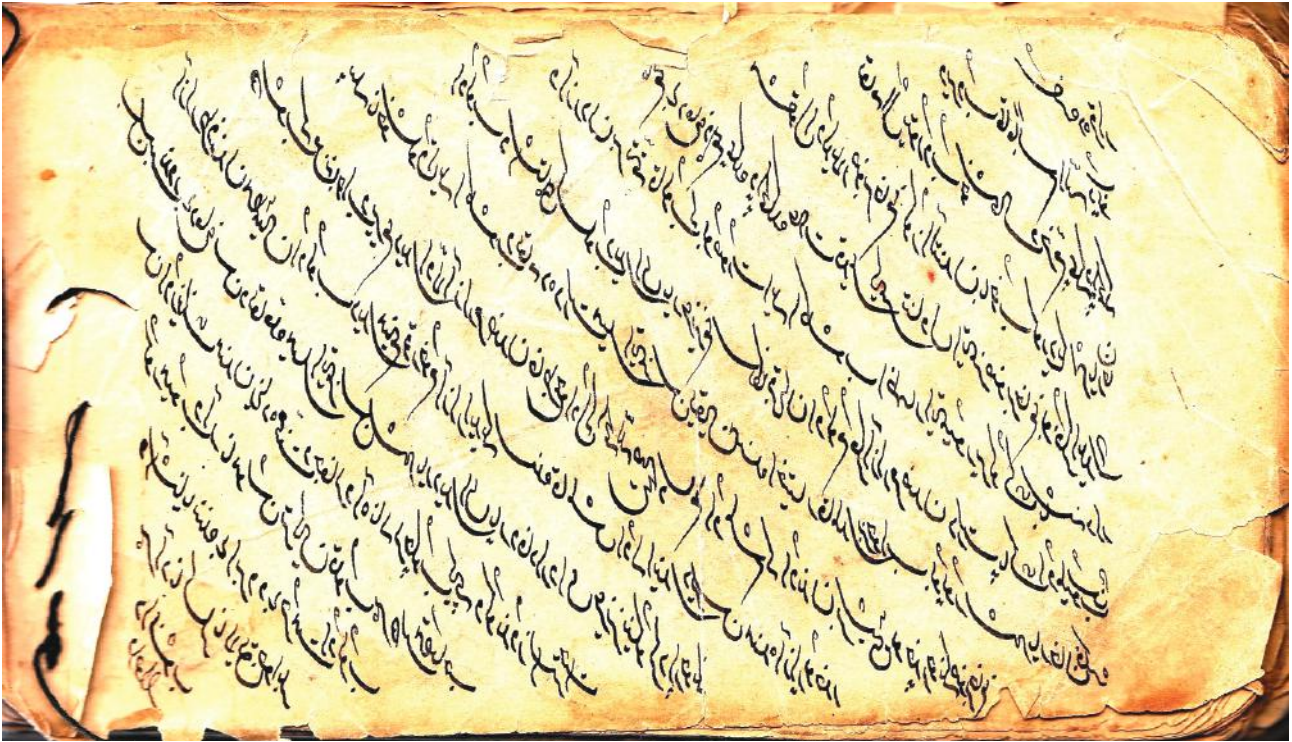
Bizim əldə etdiyimiz nüsxə naqisdir – əvvəldən iki-üç vərəq, sonndan isə çap nüsxəsindəki 167-202-ci səhifələr qopub. Fəqət qopmuş səhifələr pis gündə olsalar da, onların bəzilərinin

bərpa imkanı qalır. Bu nüsxənin üzü hicri 1233-cü ildə (1818), yəni Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən nüsxədən 11-12 il öncə köçürülmüşdür.

Mətnlərin ilkin tutuşdurulması göstərir ki, ayrı-ayrı epizodlarda ifadə, cümlə fərqi var, məsələn, çap nüsxəsində qəhrəmanın dilindən verilən "Durnalar" qoşması bircə bənd olduğu halda, ikinci nüsxədə beş bənddir və s. Yenə də qəhrəmanın dilindən verilən "Görmüşəm" qoşması da əvvəlki nüsxədə yoxdur.

Bu kimi faktlar nüsxələrin fərqli variantlardan köçürüldüyünü, yaxud mətnin üzünü çıxaranın özfəaliyyətə yol verdiyini söyləməyə imkan verir. Hər halda, "Şəhriyar" o çağlarda ədəbiyyat həvəskarları arasında belə görünür, çox populyar imiş. Qeyd edək ki, macəra elementlərinin yer aldığı bu janr orta yüzil Azərbaycanında populyar estetik təzahür idi.

Bu sevgi romanı ədəbiyyat tariximizdə bir də ona görə önəmli yer tutur ki, nəslə yazılmışdır. Bəlli olduğu kimi, ədəbi yaradıcılığın bu qolu "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlanır, Məhəmməd Füzulinin də nəsr əsərləri var. "Səfvətüs-səfa"nın ("Şeyx Səfi təzkirəsi"), "Kəlilə və Dimnə"nin türkcəyə tərcümələri, eləcə də "Seyfəl-

mülk", "Hekayəti-Kərəm", "Düzdü qazi", "Tutnamə" kimi Azərbaycan türkcəsində yazılmış, azərbaycanlıların etno-mədəni tərbiyəsində önəmli rol oynamış bədii nəsr örnəkləri var. Başqa sözlə, ədəbiyyat tariximizdə nəsrə yazılmış örnəklərin barmaqla sayıldığı nəzərə alındıqda, "Şəhriyar"ın önəmi aydın olur.

Romanda hadisələr Tiflisdə, şəhərin Ortaçala, Soğanlıq səmtində, Qazax, Borçalı, Şəmsəddin mahallarında, Qarayazı meşəsində, Dağıstanda, Gəncədə, uzaq Kirman şəhərində - müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, "tərəkəmə" mühitində cərəyan edir. O da maraqlıdır ki, romanın bədii dilində Qazax dialektinə məxsus ifadələr az deyildir.

Romanın qəhrəmanı Şəhriyar adlı bir gəncdir, atası tiflisli sövdəgər Saleh, anası Zöhrə xanımdır. O, Kirman bəylərbəyi Cahangir xanın qızı Sənubər xanımı sevir və öz butasına qovuşmaq yolunda başına maraqlı macərələr gəlir. Romanda Şəmsəddinli mahalı Əmirli kəndində (ehtimal ki, söhbət Qaraca Əmirli kəndindən gedir) bəy qızı Pərizad xanım, Gəncə bəylərbəyi Şahqulu xanın qızı Şamama bəyim, həkim Sadıq, Tuti qarabaş kimi personajlar var. Bəylərbəyi Cahangir xan, Şahqulu xan, Şah Abbas müsbət planda verilir. Romanın personajları eynilə xalq

dastanlarında olduğu kimi, müəyyən şəraitlərdə öz duyğularını sazın müşayiətilə gəraylı və qoşmalarda ifadə edirlər. Hadisələri şah I Abbasın zamanına təsadüf edir.

Romandakı hadisələrin Molla Vəli Vidadi ocağı ilə bağlılığı şübhə doğurmur. Belə ki, Şəhriyar kimi, Vidadinin oğullarından biri də Qarayazıda dağıstanlılar tərəfindən əsir tutulur, gəncin kimin oğlu olduğu bilindikdə, az sonra sərbəst buraxılır. Bu hadisəni Vidadi ocağına mənsub yaşlılar hələ 1940-50-ci illərdə danışmışlar və o zaman çox gənc olmuş, sonralar Bakıda neftçi işləmiş Sədəddin Müftizadə yazıya almış (onun ailəsində saxlanan bu əlyazma qeydləri ilə tanış olmuşam). "Şəhriyar"ın mətni hələ ortada yoxkən bunu haradan bilərdilər? Müəllifin kimliyinə gəldikdə, Vidadinin böyük oğlu Məhəmməd savadlı, təhsilli adam imiş, bir müddət Gülüstanda Qarabağ hökmdarı İbrahim xanın xidmətində olmuşdur. Ehtimal ki, müəllif elə Məhəmməd Molla Vəli oğlu özüdür. Romanda xatırlanan, Şəmkirbasardakı sünniməzhəb Qaraca Əmirli isə Vidadinin ata-baba elidir.

Təbii ki, bu ikinci nüsxə "Şəhriyar"ın təkrar nəşrində, eyni zamanda, əsərin elmi-texniki mətninin hazırlanmasında faydalı ola bilər. ●

Гюльрена МИРЗА КАДЖАР
 Доктор философии по искусствоведению,
 доцент, ведущий научный сотрудник
 Института архитектуры и искусства НАНА

Посвящение Хакиму Омару Хайяму

В тёплом, освещенном солнцем меж гор великом городе богатых библиотек и медресе Нишапуре открыл и закрыл глаза "Царь философов Запада и Востока", "Доказательство истины", "Имам Хорасана", Хаким Омар Хайям.

Это одна из самых таинственных, почитаемых и обожаемых в интеллектуальной и художественной среде Запада и Востока фигур средневекового Пантеона. Некоторые почитают его как поэта, некоторые - как ученого, но все признают его одним из немногих гениев на Земле, ставшим духовным титаном для всего человечества.

Получив прекрасное образование, он овладел широким спектром точных и естественных наук: математикой, геометрией, физикой, астрономией, специально изучал философию, теософию, корановедение, историю, правоведение и весь блок филологических дисциплин, в совершенстве владел, кроме родного, и арабским языком и литературой, знал законы стихосложения. Он профессионально изучал теорию музыки, был искусным астрологом, астрономом и врачом, прекрасно знал о достижениях античной науки - трудах Архимеда, Евклида, Аристотеля и других.

Главным направлением его научных занятий в молодые годы становится математика. В 25 лет он делает свои первые крупные научные открытия. Математический труд "Трактат о доказательствах проблем алгебры и ал-мукабалы", написанный в Самарканде в 1060-е годы, приносит ему славу выдающегося ученого. Научная деятельность Хайяма до 1074 года протекала в Бухаре, где караханидский принц

Хакан Шамс аль-Мульк "сажал его рядом с собой на трон".

В 1074 году он был приглашен на службу к сельджукскому султану Малик-шаху в Исфахан, где начался 20-летний особенно плодотворный по достигнутым результатам период его научной деятельности. Исфахан поистине тогда переживал свой расцвет благодаря визирю Низаму аль-Мульку, выдающемуся политическому деятелю XI века. Управляя дворцовой обсерваторией, Хайям к 1079 году разработал календарь, отличающийся более высокой точностью, чем действующий ныне и разработанный в XVI веке григорианский! На основании многолетних наблюдений за небесными телами он составил "Астрономические таблицы", а также к 1077 году завершил геометрический труд "Трактат об истолковании трудных положений Евклида". Впервые в истории математических дисциплин Хайям дал полную классификацию всех видов уравнений - линейных, квадратных и кубических (25 видов) и разработал систематическую теорию решения кубических уравнений. Именно Хайям первым поставил вопрос о связях геометрии с алгеброй. Он обосновал теорию геометрического решения алгебраических уравнений, что подводило математическую науку к идее переменных величин. Но книги его долгие века оставались неизвестными европейским ученым, создателям но-

вой высшей алгебры, и они были вынуждены заново пройти долгий путь, который за 5-6 веков до них уже проложил Омар Хайям. Еще один математический труд Хайяма "Трудности арифметики" был посвящен методу извлечения корней любой степени из целых чисел; в основе этого метода лежала формула, получившая впоследствии название биннома Ньютона.

Известно, что его перу принадлежит трактат, разрабатывающий математическую теорию музыки. Он занимался и проблемами философии, изучая наследие Авиценны. В 1080 году был написан философский "Трактат о бытии и должностовании". Он также был одним из создателей и выразителей учения "батинийя". Согласно этому учению, Пророки не приносят Истину, а скрывают ее за "забором шариата". Носителями же Истины являются не пророки, а Имамы (носители "Света Имамата"). Постижением Истины в этом учении является медитативное восприятие этого Света.

В кружке Лоренцо Медичи культивировалась концепция "Совершенного, всесторонне развитого человека" (возможно, восходящего к суфийской концепции "kamil insan"), которая выросла в понятие "человек ренессансного типа" (человек, равно одаренный в интеллектуальном, физическом и духовном смысле и имеющий интенцию к саморазвитию и совершенствованию). Таким гением за века до Ренессанса Итальянского был Омар Хайям, продвинувший математическую науку за несколько веков до европейских ученых.

Что же касается лирического творчества Омара Хайяма, то доминирующая идея его поэзии - возвеличение достоинства человеческой личности, утверждение за каждым права на радость бытия - позволяет причислить поэта к величайшим гуманистам человечества.

С тех пор как Эдвард Фицджеральд издал на собственные средства "Рубайат Омара Хайяма", прошло полтора столетия, и, тем не менее, эта книга является самым популярным поэтическим изданием на английском языке. Она стала классикой англоязычной литературы.

Величайший английский искусствовед Джон Рёскин писал по этому поводу: "Никогда еще не читал я ничего столь же великолепного, как эта поэма!". А Марк Твен написал про рубаи Хайяма:

О ты, чьей волей в глину помещен
Разумный дух, что после совращен
В раю был змием, - наши все грехи
Ты нам прости и нами будь прощен, -
что эти строки "содержат в себе самую значительную и великую мысль, когда-либо выраженную в столь немногих словах".

Год смерти Омара Хайяма, вероятно, 1131-й. Абулхасан Бейхаки слышал от родственника поэта о его последнем дне. В этот день он внимательно читал "Книгу исцеления" Авиценны. Дойдя до раздела "Единое и множественное", он попросил позвать людей, чтобы сделать завещание. Весь этот день он не ел и не пил. После вечерней молитвы он поклонился до земли и сказал: "О Боже, ты знаешь, что я познал тебя по мере моей возможности. Прости меня, мое знание тебя - это мой путь к тебе". И отошел в мир иной.

Еще один почитатель Омара Хайяма Низами Арузи Самарганди писал, что в 1113 году в Балхе присутствовал при том, как сам Омар Хайям говорил о том, что каждую весну ветерок будет осыпать его могилу цветами. И через 13 лет после его смерти, посетив могилу, он увидел склонившиеся над нею цветущие грушевые и абрикосовые деревья. Сегодня в городе Нишапуре возведен мемориальный надгробный памятник Омару Хайяму - любимому поэту всех времен и народов. ●

Aqil ƏHMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sərhədləri aşan miqrasiya: siyasi aspektlər və dialoq

Təbii proses kimi başlanmış miqrasiya az qala insanlığın yaranma tarixi qədər dərin köklərə malikdir. Uzun əsrləri geridə qoyan yerdəyişmə prosesi insanların yeni məkanlara yerləşməsi və fərqli sivilizasiyalarla tanış olması baxımından hələ də diqqət çəkməyə davam edir. Miqrasiya qədim tarixə malik olsa da mövcud sahədə elmi araşdırmalar XIX əsrin sonlarına doğru aparılmağa başlanmışdır. Hazırda miqrasiya ilə bağlı tədqiqatlar həyatın müxtəlif istiqamətlərini - tarixi, sosioloji, iqtisadi, mədəni, siyasi, hüquqi, təhsil, turizm, multikulturalizm, hərbi, etnik, tibbi, coğrafi, ekoloji və s. sahələri əhatə etməklə bəşəriyyətin həyatında mühüm rola malikdir. XXI əsrdə proseslər bir qədər də genişlənmiş, intensiv hal alaraq dövlətlərin daxili, eləcə də xarici siyasətində dialoq və əməkdaşlıq üçün prioritetlər yaratmışdır.

Göründüyü kimi, miqrasiya sosial hadisə kimi yaranmış, uzun əsrlər ötdükcə yerdəyişmə prosesləri dünyanın bütün qitələrini əhatə etmişdir. Hazırda qlobal xarakter alan insan köçləri müxtəlif səbəblərdən aspektlərə bölünmüş vəziyyətdədir. Məqalə çərçivəsində əsasən miqrasiyanın siyasi aspektləri qabardılmış, onun nəzəri əsaslarının gələcəkdə praktikaya dönüşməsinin mümkün məqamları göstərilmiş və mövcud sahədə yarana biləcək problemlərin həllinə və ya əməkdaşlığın həyata keçirilməsində dialoqun əhəmiyyətinə diqqət yetirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi və hərbi xəritəsində baş verən köklü dəyişikliklər, I Dünya müharibəsinin yeni dünya düzəninə gətirib çıxarması siyasi mühacirətin, yəni miqrasiyaların artması ilə nəticələnmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan da vəziyyət fərqli olmamışdır. Yüz altı il əvvəl İslam Şərqiində ilk demokratik Cümhuriyyətin elan olunması, qısa zaman ərzində dünya birliyi ilə diplomatik-siyasi əlaqələrin yaradılmasına uğurlu cəhdlər edilməsi, gözlənilmədən yaşanan hərbi və siyasi hadisələrin nəticəsində fəa-

liyyətinin dayandırılması və Cümhuriyyətin bolşevizm tərəfindən işğalı ilə nəticələnən proseslər, tanınmış dövlət və siyasi xadimlərin siyasi miqrasiyasını sürətləndirmişdir.

Müasir dövrdə qlobal proseslərin sürətlənməsi fonunda miqrasiya ilə bağlı birmənalı fikir söyləmək çətindir. Dünyanın inkişaf etmiş Avropa və Qərbi ölkələrinin qanunsuz miqrasiya halları ilə intensiv xarakter alan mübarizəsi bəzi hallarda hüquqi, daha çox siyasi və multikultural aspektlərin təhlilinə yol açır. Bu gün, insanların sosial həyatında baş verən dəyişikliklər, təmin olunmuş həyat uğrunda miqrasiya etməyə təsir göstərməklə sərhədləri aşan bir proses kimi qarşımıza çıxır. Hər sahədə siyasət həyata keçirildiyi kimi, dövlətlərin miqrasiya sahəsində, mütərəqqi idarəçilik sistemini qurmağa çalışması hazırda mövzunun elmi-nəzəri və praktik baxımdan hələ də aktual səsləndiyini göstərir. Miqrasiya həssas olduğu qədər də innovativ idarəçilik tələb edən sahədir. Burada miqrantların hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi kimi məsələlər bəzən siyasiləşdirilir. Lakin, buna ehtiyac yoxdur. İrqiindən, inan-

cından və danışdığı dildən asılı olmayaraq hər bir miqrant yaşadığı ölkədə diskriminasiya halları ilə üzləşsə, məsələnin siyasiləşmə ehtimalı da bir o qədər artar. Burada bir incə məqamı unutmamaq lazımdır ki, dövlətin miqrasiya siyasəti ilə miqrasiya proseslərinin və miqrant hüquqlarının siyasiləşdirilməsi və bundan istifadə etmək kimi məsələlər fərqli mahiyyət daşıyır və bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Miqrasiya idarəçiliyi sahəsində hüquqi-siyasi tənzimlənmə paralel hərəkət etməklə, mövcud sahədə inkişafa səbəb olur, bu isə öz növbəsində dialoq mühitinin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Dialoq olmadan, bir masa ətrafında sivil müzakirələr aparılmadan sərhədlərin əməkçi miqrantların üzünə bağlanması qeyri-leqal yollara baş vurulmasına qədər məsələnin mürəkkəbləşməsinə yol açmağa bilər.

Dünya birliyində təmsil olunan hər bir dövlət müstəqil miqrasiya siyasəti yürüdərək mövcud sahədə qanunvericiliyinin təkmilləşməsinə çalışır. Bununla yanaşı, leqal olmayan miqrasiya hallarının artması, sərhəd təhlükəsizliyinin və buradan çıxış edərək dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasına qədər, mürəkkəb problemlərin həlli yollarının birgə fəaliyyət ilə mümkün ola bilmə ehtimalını gücləndirir. Siyasi dialoq olmadan regionlarda sülh və əməkdaşlığa nail olmaq asan məsələ deyil. Yaşadığımız bölgələrdə sülh və əmin-amanlığın davamlı olması yenə də dialoqdan keçir. Fikir mübadiləsi aparmaqla həssas mövzulardan biri olan miqrasiya sahəsində milli və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır. Bunun üçün mövcud

sahədə innovativ idarəçilik sistemi olan dövlətlərin təcrübəsindən yararlanmaq mümkündür. Təhlükəsizlik və miqrasiya siyasəti bu baxımdan insan hüquqlarının qorunmasında mühüm məqam olub, sərhədlər daxilində baş verən cinayət hallarına miqrantların da bulaşma biləcəyindən xəbər verir. Statistika yüksək olmasa da ABŞ kimi nəhəng Qərb ölkələrində yaşanan kriminal hadisələrdə miqrantların adları tez-tez hallanır. Bu ölkə hər il kütləvi miqrasiyalarla üz-üzə qalır və qanunsuz yollarla ABŞ-a daxil olanların sayı artmağa meyillidir. Burada proseslərin siyasi məcraya yönəlmə ehtimalı artır və qarşılıqlı olmaz kimi görünən mühacirətin siyasiləşməsinə, dövlətlərarası gərginliyin, sərhəd təhlükəsizliyi kimi məqamların təzahür etməsinə yol açmış olur. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, hazırda miqrasiya sahəsində müsbət inkişaf ənənələri formalaşmış ölkələrə də rast gəlinir. Onların pozitiv təcrübəsinin araşdırılması, miqrasiya qanunvericiliyinin öyrənilməsindən və elmi-tədqiqatlara cəlb olunmasından keçir.

Yaşadığımız həssas bölgələrdən olan Qafqazda regional və beynəlxalq güclərin maraqlarının toqquşması heç şübhəsiz ki, regionun əmək miqrasiyasına təsirsiz ötürməmişdir. Qlobal gücə çevrilən miqrasiyanın idarə olunmasında bu siyasi faktor nəhəng iqtisadi layihələrdə çalışmaq üçün bölgəyə üz tutan yüksəkixtisaslı miqrantların qarşısında bir baryerə çevrilir. Cənubi Qafqazın inkişaf etməkdə olan dövlətləri Azərbaycan və Gürcüstanda müsbət inkişaf dinamikası ilə müşahidə olunan turizm sektoru və bilavasitə miqrasiya prosesləri regionda süni münaqişələrin qarşısının alınması, siyasi dialoq və əmin-amanlıq şəraitində əmək miqrasiyasının genişlənməsinə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanın miqrasiya sahəsində ötən dövr ərzində əldə etdiyi mütərəqi təcrübə regionda və eləcə də dünyada qlobal hal alan prosesin idarə olunmasında yürüdülməsinə diqqət yetirilməsinin vacib olduğunu göstərir. Azərbaycan Respublikası son 20 ildə miqrasiya qanunvericiliyini inkişaf etdirmiş, miqrant hüquqlarının qorunması kimi mühüm məsələdə yeni və effektiv idarəçilik sistemini qura bilmişdir. Ölkədə 2007-ci ildə Dövlət Miqrasiya Xidməti (DMX) kimi müstəqil qurumun yaradılması Prezident İlham Əliyevin davamlı inkişaf siyasətində mühüm yer tutur. Dövlət başçısının diqqət və qayğısı nəticəsində

respublikada həyatın bütün sahələrində müsbət irəliləyiş müşahidə olunur. Belə əhəmiyyət daşıyan sahələrdən biri, heç şübhəsiz ki, ölkədə miqrasiya siyasətinin müsbət inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda miqrantların müvəqqəti yaşamaları üçün təşkil olunan məkanlar, miqrantların maariflənməsi, sosial, hüquqi və tibbi hüquqlarının müdafiəsinə göstərilən yüksək münasibət qanunvericilik ilə tənzimlənir və mövcud sahədə vəziyyət stabil, öz axarı ilə davam edir.

Bir sıra dövlətlərdə miqrasiya sahəsində müstəqil qurumlar yoxdur. Əsasən nazirlik və komitələrin tərkibində fəaliyyət göstərilir. Azərbaycanda isə miqrasiya idarəçiliyi və vahid miqrasiya siyasəti ilə məşğul olan qurumun yaradılması müsbət təcrübə kimi digər ölkələr tərəfindən dəyərləndirilir və müsbət qarşılır. Hazırda Azərbaycanın Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (BMqT) ilə həyata keçirdiyi əməkdaşlıq münasibətləri xeyli inkişaf etmiş, qurum tərəfindən respublikanın miqrasiya siyasəti ilə bağlı atdığı addımlar təqdirlə qarşılır. Bununla yanaşı, Azərbaycanın miqrasiya sahəsində ikitərəfli və çoxtərəfli formatda əlaqələri davam edir və əməkdaşlığın genişlənməsinə əlverişli şərait yaradır.

Miqrasiya proseslərinin davamında dünya liderlərinin müasir çağırışları və mövcud sahədə siyasi dialoqun yüksəldilməsinə olan maraq illər ötdükcə bir qədər də aktuallaşmışdır. İqlim dəyişiklikləri fonunda Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektoru sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərdən biri kimi, 2024-cü ilin sonunda COP29 kimi beynəlxalq tədbirin baş tutması ilə nəticələnməkdir. Yaşıl enerji siyasəti və miqrasiya bu baxımdan dünyanın aparıcı dövlətlərində də geniş müzakirələrə yol açır və gələcək əməkdaşlıq üçün prioritetlər yaradır. Bu baxımdan, dünyanın beyin mərkəzlərinin miqrasiya proseslərinin idarə olunması ilə bağlı verdikləri siyasi və sosial-iqtisadi proqnozlar mövzusunun populyarlığını artırmış və qeyri-leqal miqrasiya ilə mübarizədə dialoqa gəlinməsinin vacib olduğunu göstərmişdir. Proseslər güc birlikdədir devizinə demokratik inkişaf etmiş ölkələrin daha çox diqqət yetirməsi gərəkdir. Burada yaşıl enerji və yeni ekoloji təmiz dünyada miqrasiya, xüsusilə əmək miqrasiyasının, onun siyasi aspektlərinin araşdırılması

illər ötdükcə prosesin aktuallaşdığını açıq şəkildə əks etdirir. İnsan sosial varlıq kimi həm də siyasi proseslərin önündə gedir, dövlət başçıların sülh və əməkdaşlığa hesablanan çıxışlarında yalnız bir məqsəd var, qanunsuz miqrasiyaya yol vermək olmaz və dövlətlərin milli qanunvericiliyə hörmət, birbaşa fundamental insan hüquq və azadlıqlarının qorunması deməkdir. Bu səbəbdən hər bir dövlət öz miqrasiya siyasətini bir qədər də təkmilləşdirməli, dialoq və əməkdaşlıq üçün yeni yollar axtarmalı, yaşıl enerji ilə idarə olunan dünyada əmək miqrasiyasının önünü açmaqla təbii olan inkişafa töhfə verməlidir.

Məqalədə araşdırılan və sadalanan bütün müsbət məqamlar yekun nəticəyə gəlmək üçün əsas verir və alınan elmi yeniliklərin aşağıdakı kimi konkret müddəalarla göstərilməsini vacib edir:

- Müasir insan müstəqil hüquqlarının qorunması üçün mübarizə apardığı vaxtda miqrasiya kimi beynəlxalq prosesdə iştirakının əhəmiyyətini dərk edir;
- Miqrasiyanı öz təbii və tarixi köklərindən ayırmaq sosial tarazlığın və nizamın zədələnməsinə yol açır;
- Qloballaşan prosesin siyasi aspektlərinin öyrənilməsi bir daha göstərmiş oldu ki, miqrasiya iqtisadi inkişafa töhfə verə biləcək gücə malikdir;
- Miqrasiya dövlətlər üçün təkə maliyyə qaynağı deyil, həm də yeni mədəniyyətlərin kəşf edilməsi, öyrənilməsi deməkdir;
- Miqrasiya həmçinin uzaq məkanların, xalqların yaxınlaşması ilə müşahidə olunan sülh və əminamanlıq prinsiplərinin qorunmasına təşviq edən sahə kimi diqqət çəkir;
- Qeyri-leqal miqrasiyalar, sərhəd təhlükəsizliyi və bilavasitə milli təhlükəsizlik kimi məsələlər miqrasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyətini artırmaqla, praktik dividendlərinin yaranmasına əlverişli şərait yaradır;
- İnnovativ miqrasiya idarəçiliyi sahəsində Azərbaycan kimi ölkələrin müsbət təcrübəsindən yararlanmaq regional və beynəlxalq inkişafa, yəni dialoq və əməkdaşlığa gətirib çıxara bilər. ●

Elvin QARAYEV

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi,
Ekoloji coğrafiya şöbəsi

Rutullar: tarixdən bu günə

Rutullar Azərbaycanda və Dağıstanda yaşayan qədim etnoslardan biridir. Tarixən rutullar, əsasən, Cənubi Dağıstanda Samur çayının yuxarı axarında məskunlaşmışlar. Rutulların əsas baş kəndi, tarixi vətəni Rutul kəndi olub. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsinə rutullar avarlar və saxurlarla eyni vaxtda Dağıstanın Rutul kəndindən köç ediblər. Rutul etnonimi də hazırda Dağıstan ərazisindəki toponimin - Rutul kəndinin adı ilə bağlıdır.

Qonşu xalqlar, həmçinin Azərbaycan türkləri bu etnosu Dağıstanın Rutul kəndinin adı ilə rutullar və ya rutullar adlandırır. Rutullar isə özlərini mıxədəbır, mıxad, tarixi vətənləri olan Dağıstanın Rutul kəndini isə Meqed, Müxəd adlandırır. "Mıxadəbır" kəlməsi rutul dilində "qohumlar", "mıxad" sözü isə "baş kənd" anlamını verir. Rutullarla qonşuluqda yaşayan, həm etnik, həm də dil baxımından yaxın olan saxurlar onları mıxadalı və ya mıxaşura adlandırır. Qonşu ləzgilər isə rutullara mıxdadar deyirlər. Hazırda rutulların böyük bir hissəsi Dağıstan Respublikasının cənub-qərbindəki Rutul rayonunun Şinaz, İxrək, Müxrək, Amsar, Qala, Pilək, Axtı rayo-

nunun Xnov kəndlərində və yeni salınmış Novıy Borç kəndində, bir hissəsi isə Azərbaycanın şimal-qərbində - Şəki şəhərində və Şəki rayonunun Şin, Şorsu, Göybulaq, Daşüz, Baltalı qismən də Köbər Zəyzid, Aydınbulaq, Küdürlü, Aşağı Göynük, Baş Göynük və İnçə kəndlərində yaşayırlar. Ümumiyyətlə, Dağıstanda cəmi 22 rutul kəndi var. Onların 18-i Samur çayı vadisində və ona yaxın dağlarda, 2-si Axtıçay vadisində, 2-si də Azərbaycanla sərhəddə yerləşir. Rutul rayonuna 19 rutul kəndindən başqa 13 saxur və ləzgi, lak, avar, Azərbaycan kəndləri də daxildir. Samur çayı vadisinin hazırda rutulların məskunlaşdığı hissəsi, görünür, vaxtilə rutulların əcdadlarının da yaşadığı qədim ərazi olub. İnzibati baxımdan demək olar ki, rutulların yaşadığı bütün ərazilər Dağıstanın Rutul rayonunun tərkibinə daxildir. Yalnız Axtı rayonuna daxil olan Xnov kəndi istisna təşkil edir. XVII əsrdən etibarən təbii fəlakətlər və iqtisadi səbəblər üzündən rutullar cənuba doğru Axtı - Xnov-Şəki yolu ilə Azərbaycanın şimal-qərbinə üz tutmuşlar. Həmin yol keçmişdə Cənubi Dağıstanın və Azərbaycanın yaşayış məntəqələrini birləşdirən böyük ticarət yolu idi. Rutullar Azərbaycan əhalisi ilə hər zaman iqtisadi əlaqələr saxlayıblar. Köçəri maldarlıqla məşğul olan rutullar Azərbaycan ərazilərində qışlaq yerləri-

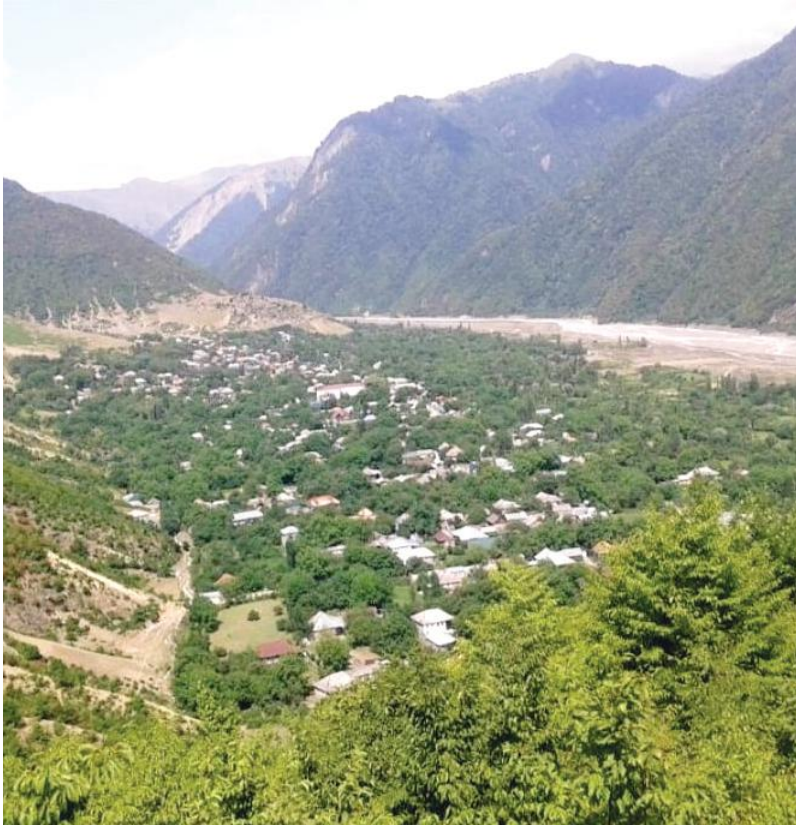
ni icarəyə götürürdülər. Azərbaycana rutullar həm də ov etmək üçün gəlirdilər. Rutullar Axtıçay vadisində çayın daşması ilə bir sıra kəndlərin dağılması nəticəsində doğma yurdlarını birdəfəlik tərk etmək məcburiyyətində qalıblar.

Rutulların Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə ilk köçləri Şəki rayonunun Şin və Qaynar kəndlərinə olub. Dağıstanın qədim Şinaz kəndindən gəlmiş rutullar Şəki rayonu ərazisində Şin kəndinin əsasını qoyublar. Şin kəndinin yaşlı əhalisi də babalarının vaxtilə buralara Şinazdan gəldiklərini təsdiqləyirlər. Dağıstanın Şinaz kəndi vaxtilə öz sənətkarlıq nümunələri, xüsusilə də silahları ilə tanınan iri yaşayış yeri olub.

Şin kəndinin rutul əhalisi özlərini çox zaman şinaz və ya şinazrabor (şinazlı) da adlandırırlar. Ümumiyyətlə, rutullar çox vaxt özlərini məskunlaşdıqları kəndin adı ilə adlandırırlar. Bu, onların yaşadıkları ərazilərin keçilməz dağlıq bölgələrdə yerləşməsi və buna görə də bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə olması ilə bağlı idi. Rutullar, əsasən, dağ kəndlərində məskunlaşdıqları üçün bu ərazilərdə qış sərt keçir. Bu baxımdan, Samur çayı vadisindəki rutul kəndləri ilə Axtıçay vadisindəki, həmçinin Azərbaycan ərazisindəki rutul kəndləri arasında daha sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr mövcud deyildi. Axtıçay vadisində, eləcə də Azərbaycanda yerləşən rutul kəndləri Samur çayı vadisindəki rutul kəndlərindən təcrid olunduğu üçün onların etnik birliyinin əsas elementi dil idi. Görünür, bütün rutullar vaxtilə Samur çayı vadisində toplu halında yaşayıblar. Onların bir hissəsi tədricən oradan Axtıçay vadisinə və Azərbaycan ərazilərinə köç edib. Bu gün Şin kəndi Azərbaycanda rutulların yaşadığı ən böyük yaşayış məntəqəsidir. Kəndin yaxınlığında - Salavat dağının ətəyində rutulların köç tarixində və iqtisadi-ticari əlaqələrində mühüm yer tutmuş Axtı yolunun üstündə xeyli sayda mağara və sığınacaqlar vardır. Şin kəndi tarixi abidələr, Azərbaycan və rutul dillərində olan toponimlər, qədim inanc yerləri ilə də zəngindir. Bütün dağ adamları kimi şinlilər də bu laqları müqəddəsləşdirirlər. Burada qədim məzarlıq, orta əsrlərə aid qüllə qalıqları, su dəyirmanı bu günədək qorunub-saxlanılıb.

Şin kəndində rutul tuxumları - nəsiləri yaşayır. Tuxum Şəki-Zaqatala bölgəsində iri patriarxal ailəni - qan qohumluğu əsasında yaranan birliyi bildirir. Keçmişdə Şin kəndində hər bir tuxumun dingəxana (gümgəxana) və ya kim-gümgə adlanan şənlik, yığıncaq yeri, meydanı vardı. "Dingah" sözünün kökü əski türkcə "dincəlmək" sözündən olub, bütövlükdə "istirahət yeri" anlamını verir. Rutul toyları da bir qayda olaraq kim adlanan belə meydanlarda keçirilirdi. Şin kəndində ağsaqqalların toplaşdığı, məsləhətləşdiyi, xeyir-şər məclislərinin, xalq bayramlarının keçirildiyi kim yerləri hələ də qalmaqdadır. Cavanlar da bura yığışardı. Belə ictimai meydan ənənəsi Azərbaycan, ümumilikdə Qafqaz xalqları üçün həmişə xarakterik olub. Rutullar öz dillərini mıxədə miz adlandırırlar. Rutul dili Qafqaz dilləri ailəsinə aiddir. Hazırda rutul dilinin Muxad, Şinaz, Müxrək, İxrək və Borç-Xnov kimi beş əsas dialekti müəyyən edilib. Lakin hər bir rutul kəndinin özünəməxsus ləhcəsi vardır. Bəzən isə rutul dilinin ləhcələri hətta bir kəndin əhalisinin danışığında belə fərqlidir. Azərbaycanda yaşayan rutullar muxad dialektində danışırlar. Rutul ədəbi dili bu dialekt üzərində formalaşmışdır. Rutul dili Dağıstanın rəsmi dillərindən biri olsa da, Azərbaycan dili tarixən Dağıstanda, xüsusilə də dil cəhətdən rəngarəng olan Rutul rayonunda ümumiyyətlə dil olmuşdur. Bundan başqa, Azərbaycanda yaşayan rutulların ədəbi dilində ikidillilik müşahidə edilir. Yəni, onlar həm Azərbaycan, həm də rutul sözlərindən istifadə edirlər. Rutullar evdə və işdə öz aralarında rutul dilində danışıqlar da, digər xalqlarla Azərbaycan dilində ünsiyyət qururlar. Xəzərçi Hacıyev və Camisab Salarov kimi bir çox rutul şairləri öz şeirlərini Azərbaycan dilində yaradıblar. Rutul aşığıları Azərbaycan dilində çalıb-oxuyurlar.

Rutulların etnik tarixi də bilavasitə Azərbaycan və onun qədim dövləti olan Qafqaz Albaniyası ilə bağlıdır. Etnik rəngarəngliyi ilə seçilən Qafqaz Albaniyası tayfalarının birləşdiyi Alban Tayfa İttifaqında rutulların əcdadları da təmsil olunmuşdular. Tarixçi-etnoqraf Q.Qeybullayev bu etnoslar birliyinə daxil olan alban tayfalarının qədim mənəblərdə İbin, silv, ciqb, hərr, qat və başqa adlarla məlum olduğunu və onların

müvafiq olaraq indiki avarların, saxurların, rutulların, ləzgilərin, ingiloyların, udilərin ulu əcdadları olduğunu yazır. XV əsrdən etibarən Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Səfəvi dövtətlərinə aid bir sıra sənədlərdə və fərmanlarda Rutul mahalının, Rutul bəylərinin və onların nəsilələrinin adlarına rast gəlinir. Rus mənbələrində rutul mülk sahiblərinin adına XVI əsrdən etibarən rast gəlinə də, Rutul mahalının adı bu mənbələrdə ilk dəfə 1728-ci ildə qeyd olunub. Mahalın idarəetməsi hərbi feodal əyanları olan xüsusi sosial təbəqəyə çevrilmiş rutul bəylərinin əlində idi. Bəylər icma daxilindəki mühüm məsələləri xalq yığıncaqlarında həll edirdilər. Rutul bəylərinin Azərbaycandakı İlisu sultanlığının hakim bəylərindən olduğu bildirilir. On səkkizinci əsrdə Rutul mahalına artıq rutullarla bərabər saxur və bəzi ləzgi kəndləri də daxil idi. XIX əsrdə Rusiya imperiyasının Qafqaza işğalçı yürüşləri zamanı İlisu sultanlığına bağlı olan rutul icmaları da fəal mübarizə aparmışdı. Lakin 1844-cü ildə İlisu sultanlığının işğalı ilə Rutul icması da süqut etdi. Rutul mahalı işğaldan sonra Rusiyanın Qafqaz bölgəsində apardığı inziba-

ti-ərazi islahatları nəticəsində yaradılan və Azərbaycanın Samur ətrafındakı tarixi ərazilərini də əhatə edən Samur dairəsinin tərkibinə daxil edilərək Dağıstan vilayətinə birləşdirildi.

Azərbaycan rutullarını etnoqrafik cəhətdən ölkəmizin şimal-qərb bölgəsində yaşayan əhəli-dən fərqləndirmək çətin olsa da, onların bəzi məişət ənənələrində, geyim və bəzək ornamentlərində müəyyən özünəməxsus, lokal xüsusiyyətlər mövcud olub. Rutulların məişət ənənələrində bir sıra qədim inanclar və mərasim ayinləri bu gün də icra olunmaqdadır. Rutul ənənəsinə görə, adətən, yeni tikilən evin bunövrəsinə bədnəzərə qarşı qurd və ya ayı dişi, gümüş pul qoyurlar. Bəzən evdə bolluq və bərəkət olsun deyə bunövrə daşına halva sürürlər. Kəndin evlərinin girişində isə nəzərlik və bolluq rəmzi olan keçi buynuzu asılır. Şin kəndindəki Qaflan (əski türkcə: pələng, bəbir) piri ziyarətində də belə buynuzlar vardır. Qədim rutul inanclarına görə, od müqəddəs sayılır. Eyni zamanda, rutullar Azərbaycan etnomədəni məkanına xas olan bir sıra əski inanmentlərini də mənimsəmişlər. Yaz bayramı ərəfəsində rutullarda hər nəsil öz məhəlləsində toplaşaraq baharın gəlişini müxtəlif mərasim ayinləri ilə qeyd edir. Rutul bahar mərasimləri zamanı gənclər açıq havada toplaşar, üzərinə şadvalıd yaylıqları adlandırdıqları müxtəlif rəngli parçalar bağlanmış yelləncək qurar, əylənər, mahnı oxuyar, birlikdə rəqs edərtilər. Yelləncəyə oturan qızlar isə növbə ilə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi üçün səciyyəvi olan müəyyən mahnıları oxuyardılar. Onların yanına bəzən oğlanlar da gələr, mahnı ilə deyişərdilər. Bu mərasim rutul gəncləri üçün qız bəyənək, ürəklərini açmaq fürsəti idi. Bahar bayramında yelləncək qurmaq ənənəsi bir çox türk, o cümlədən Mərkəzi Asiya xalqları üçün də xarakterik idi. Yelləncək mərasimində təkcə gənclər deyil, yaşlılar da iştirak edərtilər. Qədim inanca görə, yelləncəkdə əyləşənlərin günahlarını yel özü ilə aparır. Keçmişdə rutullar bahar mərasimində xonça tutar, şax hazırlayar, meydanlara şirniyyat, meyvə, çərəz və boyanmış yumurta gətirərdilər.

Rutullar da Şəki-Zaqatala bölgəsinin bütün əhalisi kimi, əsasən, maldarlıq, qismən də əkin-

çilikkə məşğul olurlar. Bu bölgənin təbii-coğrafi və iqtisadi şəraiti ilə bağlı idi.

Rutullar arasında keçmişdə misgərlik, dəmirçilik, xüsusilə silahsızlıq (silah istehsalı) sənətləri, eyni zamanda, dulusçuluq, ağaciləmə, daşışləmə kimi sənəkarlıq sahələri də inkişaf etmişdi. Rutullar arasında dulusçuluq sənətinin ən qədim üsulu bu gün də qorunub-saxlanılmışdır. Belə ki, ilk növbədə gili günəş şüaları altında tam qurudur, sonra ovub narın gözlü xəlbirdən keçirirlər. Toz halına salınmış gilin üstünə su qatıb, ayaqla yoğurur və bir neçə gün nəm vəziyyətdə saxlanılır. Yalnız bundan sonra ondan müxtəlif məişət qabları hazırlayırlar. Bu qablar dulus çarxlarında deyil, əllə düzəldilir. Bişirilməsi zamanı isə küre əvəzinə ocaqdan istifadə edirlər. Dulusçuluqla, əsasən, qadınlar məşğul olurdular. Rutullar maldarlıqla məşğul olduqları üçün yun istehsalı, toxuculuq, dəri emalı kimi ev sənəkarlıq sahələrini də daha çox mənimsəmişdilər. Dəri və yun emalı ilə hər bir ailə məşğul olur, keçə, sarğı hazırlanırdı. Bu dəri məmulatlarından isə soyuq qış aylarında geymək üçün papaq, saxur, qırız, xınalıq kimi etnoslarda olduğu kimi kaval adlanan yapıncı, həmçinin yəhər hazırlanırdı. Toxuculuq məmulatlarından şal, mahud parça, palaz, xalça toxunurdu. Xalça və rəngbərəng yun corab ornamentlərində rutul qadınları yüksək sənəkarlıq nümunələri yaradırdılar. Rutullarda daşışləmə sənəti də yüksək səviyyədə inkişaf edib. Rutuldaşışləmə sənəkarlarının evlərdə və başdaşlarında, həmçinin ağac sandıq və digər ağac məişət əşyalarının üzərində hündəsi ornamentli bədii işləmələri məşhurdur. Rutulların ənənəvi kişi geyimi uxun adlanan uzun köynəkdən, şalvardan badu, dar biçilmiş arxalıqdan - beşmet çuxadan, uzun tüklü qoyun dərisindən tikilmiş papaqdan və kəməşbir adlanan milli ayaq geyimindən ibarət idi. Rutullar çuxanın üstündən çuval və üstü gümüşlə bəzədilən dəri kəməş çil bağlayar, üstündən xəncər asardılar. Şəki-Zaqatala bölgəsinin ənənəvi qadın geyiminin mühüm elementlərindən biri olan önlük rutullar üçün də səciyyəvi idi. İngiloyların "meyzər" adlandırdığı analoji önlüyə rutullarda mıxrital deyilir. Bu bölgə üçün səciyyəvi olan tülü və ya cuna baş geyimindən rutul qadınları da istifadə edər və onu birçək adlandırdırdılar. Rutulqadınları xaray şal (saçaqlı yun şal) və Gəncə kələğayısı bağlamağı çox sevdilər. Ru-

tulların əsas təsərrüfat sahəsi maldarlıq olduğu üçün ət məhsullarını bölgəyə xas xüsusi ənənələrlə qışa tədarük edərlər. Rutullar duzlanmış, ədviyyatlanmış əti saxsı küplərdə torpağa basdıraraq onu qışa saxlayırlar. Bölgəyə məxsus üsulla hazırlanan bağırsağ dolması rutullar üçün də səciyyəvidir. Rutullarda buna avşuniy deyirlər. Girs, qırşbir, kinkal kimi ətli xəmir xörkləri rutul milli yeməklərinin əsasını təşkil edir. Qışda cücərmiş buğdadan xüsusi mərasim yeməyi olan tız bişirərdilər. Avar və saxurlarda isə bu xörək uxur adlanır. Rutullar arasında xalq yaradıcılığının müxtəlif formaları qorunub saxlanılmışdır. Rutulların keçmiş xalq yaradıcılığında, xüsusilə "Ovçu oyunu"nda meydan tamaşalarının müəyyən izlərini görmək mümkündür. "Ovçu" və "dağ keçisi" obrazına girən iki gəncin iştirakı ilə açıq havada ov prosesinin səhnələşdirildiyi bu oyun-tamaşa zamanı kəndi əhatə edən dağlar təbii dekorasiya rolunu əvəz edirdi.

Azsaylı xalqların özünəməxsus tarixi, folkloru və etnoqrafiyası Azərbaycan tarixinin, folklorunun və etnoqrafiyasının tərkib hissəsini təşkil edərək onun zənginləşməsində rol oynayır. Rutulların tarixi, adət-ənənəsi, folkloru, atalar sözləri, etnoqrafik materiallar - ("Qudiy-qudiy" oyunu, rəqsləri) rutul xalqının tarixinin, mənəvi mədəniyyətinin araşdırılması baxımından maraqlı mənbədir. ●

Mayıl İSMAYILOV

*Mingəçevir Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Mehdi Hüseynzadə haqqında həqiqətlər

Sloveniyanın Nova-Qoriça Universitetindən Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı mühazirələr oxumaq üçün dəvət alanda çox sevindim. İkinci Dünya müharibəsi illərində İtaliya və Sloveniyada öz qəhrəmanlığı ilə əfsanələşmiş həmvətənimiz Mehdi Hüseynzadə (Mixaylo) ilə bağlı yerləri ziyarət etməyi səfər proqramıma daxil etdim. Novxanı kəndinə baş çəkdim və Mehdi Hüseynzadənin yaşamış olduğu həyətdən qəbrinin üstünə tökmək üçün bir büküm torpaq götürdüm.

Arzumun reallaşmasında mənə hər cür köməyinə görə Nova-Qoriça Universitetinin professoru, Sloven-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədr müavini Madlen Frankoya və həmin universitetin dekanı, professor Katya Mhurkoya dərin təşəkkürlərimi bildirim.

Mehdi Hüseynzadənin həyatından səhifələr:

Mehdi Hüseynzadə 1941-ci ilin avqustunda ordu sıralarına çağırılır. O, əvvəlcə Bakı və Qusarda hərbi təlimlər keçir, sonra Tbilisidə sovet əks-kəşfiyyat məktəbini əla qiymətlərlə bitirib qvardiya leytenantı rütbəsində cəbhəyə yollanır.

Mehdi ilk günlərdən cəbhənin ən şiddətli döyüşlərində minaatanların taqım komandiri kimi Stalinqrada cəbhəsində vuruşur. Kiçik bacısı Hürriyyət Əzizbəyovaya yazdığı məktubdan: "Cəbhədən yazıram. Burada qəddar döyüşlər gedir. Faşistlərin qəddarlığını təsvir etmək çətindir. Onlar hər cür alçaq üsuldan çəkinmirlər. Sabah hücum keçirik. Mən sizə söz vermişəm ki, son damla qanıma qədər vuruşacağam."

1942-ci ilin avqustunda Kalaç şəhəri ətrafında qanlı vuruşmalardan birində Mehdi ağır yaralanır

və almanlara əsir düşür. O, Avstriyada ölüm düşərgəsi Mauthausen həbsxanasında saxlanılır. Bu həbsxanada əsirlər diri-diri yandırılırdı.

Həmin vaxt sovetlərə qarşı məşhur Gəncə üsyanının təşkilatçılarından biri, 160-cı alman diviziyasının komandiri polkovnik İsrail bəy İsrailbəyov idi. Onunla birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və mayor Fətəli bəy Dündənginski azərbaycanlı əsirlərlə həbsxanada görüşür və onları ölkəmizin müstəqilliyi uğrunda milli legionun tərkibində mübarizəyə səsləyir: Almaniya qalib çıxsın, Vətən azad olacaqdır!- deyirlər.

Mehdi legion sıralarında

Azərbaycanın azadlığı uğrunda vuruşmaq üçün Mehdi milli legion qoşulur. O, "Azərbaycan" qəzetinin redaksiyasında çalışır. Sovet İttifaqının müharibədə uduzacağına inanan Mehdi Hüseynzadə legionda əsasən, təbliğat-təşviqat işləri və qəzetin tərtibatı ilə məşğul olur, tez-tez radioda çıxış edir, alman dilində nümayiş etdirilən filmləri legionçulara tərcümə edirdi. Mehdi-nin şeirləri "Qürbətəzadə" təxəllüsü ilə həm döyüş vərəqlərində, həm də "Azərbaycan" qəzetində müntəzəm dərc olunurdu.

Az sonra Fətəli bəy Düdənginski rus və alman dillərini mükəmməl bildiklərinə görə Mehdi Hüseynzadə və dostu Cavad Həkimlini almanlar tərəfindən təşkil olunmuş Postdam kurslarına göndərməyə nail olur və onlar orada alman kəşfiyyat məktəbində oxuyurlar.

Mehdinin partizan həyatı

Mehdi Hüseynzadənin partizanlara qoşulması ilə bağlı iki fərziyyə mövcuddur. Birinci fərziyyəyə görə, Mehdi döyüşlərin birində sovet partizanlarına əsir düşür. Partizanlar onu inandırırırlar ki, onlar tərəfə keçsə və faşistlərə qarşı vuruşsa, Bakıya qayıda biləcək. Üzərindən "Vətən xaini" damğası götürüləcəkdir. Mehdi təkliflə razılaşıb. Ona rəsmi "Bağışlanma kağızı" verilir.

Digər fərziyyəyə görə, 1943-cü ilin noyabr ayında Mehdi digər əsirlərlə birlikdə istehkam qurmaq üçün Şimali İtaliyanın Triyest şəhəri yaxınlığındakı Villi Opçina qəsəbəsinə gətirilir. Burada o, Aleksandr adlı sloveniyalının tanış etdiyi bacısı Savva adlı kəşfiyyatçı qızın köməyi ilə partizanlarla əlaqə yaradır. (Savva "Uzaq sahillərdə" filmindəki Anjelikanın prototipidir - M.İ)

1944-cü ilin fevral ayında Mehdi və Cavadın rəhbərliyi ilə 150 nəfər əsirlikdən qaçaraq partizanlara qoşulur. Onlar IX Korpusda, Qradnikova briqadasında fəaliyyət göstərirlər.

Cavad "Russkaya Çeta" partizan rotasının komandiri, Mehdi isə xüsusi kəşfiyyat -təxribat dəstəsinin rəhbəri olur.

Mehdi çoxsaylı kəşfiyyat-diversiya əməliyyatları həyata keçirir. Almanlar elə təsəvvür edirdilər ki, Mixaylo gizli təşkilat, yaxud yaxşı silahlanmış və təlim görmüş xüsusi hərbi qrupdur. O, gah alman zabiti, gah da rəssam, yoxsul kəndli, alman əsgəri libasında Adriatik sahilində kənd və şəhərləri gəzir, lazımı kəşfiyyat məlumatları toplayır və sonra təxribat-diversiya əməliyyatları planlaşdırırdı. Onun uğurlu partizan əməliyyatlarının siyahısı olduqca uzundur: 2 aprel 1944-cü ildə mavi gözlü olduğu üçün İvan Ruskiy, Miriço Mario, Vesilin kimi partizan təxəllüsləri olan Mirdamət Seyidovla Triyest yaxınlığında almanların istirahət mərkəzlərindən biri olan Opçina kinozalında partlayışda 80 nəfər faşist ölmüş, 110 nəfər yaralanmışdı. Mirdamət Seyidovla da-

ha bir uğurlu əməliyyat Triyestdə Zabitlər evinin partladılması olmuşdur. Həmin əməliyyatda 450 nəfər faşist ölmüş və ya yaralanmışdı. Əməliyyatların siyahısına Triyestdə altı kazarmanın, iki elektrik stansiyasının, "İl Pikkolo" faşist jurnalının baş idarəsinin, İtaliya ilə Almaniyaya arasında nəqliyyat əlaqələrinin sıradan çıxarılması, Qoritsa yaxınlığında 200 ton benzin və hərbi-sursat anbarının partladılması, Ledeneza şəhərində 700 partizan və sovet əsgərinin, eləcə də vaqonlarla işləmək üçün Almaniyaya aparılan slovenlərin xilas, bank əməliyyatı, bir sözlə, Mehdi 20-dən çox xüsusi strateji əhəmiyyət daşıyan əməliyyat həyata keçirib. Beləliklə, Mixaylo almanların kabusuna çevrilmişdi. Alman komandanlığı Mehdi-nin tutulması və ölümü müqabilində 300 min (bəzi mənbələrdə 500 min-M.İ) marka məbləğində mükafat vəd etmişdi.

Mehdinin ölümü...

Mehdi Hüseynzadənin ölümü ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr söylənilir. "Uzaq sahillərdə" filmində o, özünü partladır, başqa bir mənbədə almanlara əsir düşməmək üçün son gülləsini ürəyinə sıxır. Digər fərziyyəyə görə, Sovet KQB-si Mehdiyə yeni tapşırıq verir: Legioner ordusuna geri qayıtmaq və M.Ə.Rəsulzadə, İsrəfilbəy İsrəfilbəyov və Fətəli bəy Düdəngənskini öldürmək. Ancaq Mehdi bu tapşırığı yerinə yetirməkdən imtina edir. Belə olan halda, KQB Mehdi Hüseynzadənin ölümünə fitva verir. 501 səhifəlik "Bir

nəfər hamı üçün, yaxud Mehдинin qisası" kitabının müəllifi Peter Amalietti hadisəni belə təsvir edir: Mehdi döyüş tapşırığını yerinə yetirib Vitovle kəndindəki konspirativ mənzilə qayıdarkən yaralı partizan yoldaşı Komellə rastlaşır. Onlar gecə istirahət etdikləri zaman almanlar (deyilənə görə iki batalyon - M.İ) onları mühasirəyə alır və üç saat yarım atışma səngimir. Mehдинin mühasirədən çıxmaq imkanı olsa da, partizan yoldaşını tək qoymur və çoxlu güllə yarası alır. Səhər gənc kəndli qızı və qardaşı süd almağa gedərkən təsərrüfat binasının küncündəki çəlləyin arxasında əyilmiş halda dünyasını dəyişmiş partizanı görürlər. Onun yanında içi qızıl külçələri, pul və zinət əşyaları ilə dolu əsgər çantası olur. Bu, son döyüşdə 20-dən çox faşisti o dünyaya göndərən Mixaylo idi. Onun yerinin almanlara sovet kəşfiyyatı tərəfindən nişan verildiyi barədə söz-söhbət bu gün də davam edir.

Yerli sakinlər Mehdiyi Vitovle qəbiristanlığında dəfn edirlər. Ancaq Cavad Həkimli Mehдинin almanların nəzarətində olan kənddə yox, partizanların nəzarət etdiyi Çepovan kəndində qardaşlıq qəbiristanlığında dəfn edilməsi üçün təkid edir və Mehдинin yaxın dostu, partizanların Bayramov çağırışları Şamil Hüseynovun (1945-ci ilin 14 mart tarixində həlak olub) rəhbərliyi ilə Vitovleyə azərbaycanlılardan ibarət dəstə göndərir. Almanlar Mehдинin qəbirinin ziyarət edilməsinin qarşısını almaq üçün qəbiristanlığa keşikçi qoyurlar. Şamil Hüseynovun dəstəsi keşikçini aradan götürür və Mehдинin nəşini çiyinlə-

rində 15 km sərt yoxuşlu meşələrdən keçirir, yerdə qalan yolu döyüş furqonunda Çepovan kəndinə gətirirlər. Dəfn mərasimində bütün Çepovan əhalisi, Qradnika briqadasının əsgər və zabıtları iştirak edir. Vida nitqi söyləmək üçün ilk söz Mehдинin "əmioğlu" deyə çağırdığı rota komandiri kapitan Cavad Həkimliyə verilir. 19 noyabr 1944-cü il tarixində Mehdi müsəlman adəti və hərbi qaydalara uyğun şəkildə dəfn edilir.

Son söz əvəzi

Mehdi yeganə azərbaycanlıdır ki, xarici ölkədə xatirə muzeyi fəaliyyət göstərir. O, iki (sovet və alman - M.İ) kəşfiyyat məktəbini qurtarmışdı və komandanlıq tərəfindən verilən bütün diversiya tapşırıqlarını uğurla həyata keçirmişdir. Əksəriyyəti zabit olmaqla mindən çox düşməni məhv etmişdi. Partizan Simon Viçic: Mehdi Hüseynzadə əsl kəşfiyyatçı tipi idi. Heç zaman adını deməzdi. O, həmişə adicə Mixaylo idi. Heç kəs onun haradan gəldiyini, hara getdiyini bilməzdi.

O, səkkiz min partizan arasından yeganə olaraq Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Öyrəndik ki, Çepovanda qardaşlıq qəbiristanlığına qulluq edən işçilərin və muzey əməkdaşlarının maaşı Azərbaycan hökuməti tərəfindən ödənilir.

2007-ci ildə Şempasuda Mixaylonun şərəfinə heykəltəraş Akif Əsgərovun əl işi olan abidə qoyulmuşdur.

Xatirə muzeyinin tərtibatçısı və elmi məsləhətçisi akademik Rafael Hüseynov olmuşdur.

Hər ilin payızında Nova-Qoriça şəhərində Çepovan kəndinə Mehдинin şərəfinə yürüş keçirilir. Yürüşdə Azərbaycan vətəndaşları da iştirak edirlər.

10 iyun 2011-ci ildə Şempasuda Mixaylonun "Xatirə muzeyi"nin açılışında Sloveniya Prezidenti Danilo Turk və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iştirak etmişlər.

Məktublarından birində Mixaylo bacısına yazırdı: "Əgər bu xalq uğrunda ölmək vacibdirsə, o zaman mən qəhrəman kimi öləcəyəm!" Mehdi vədinə əməl etdi. Şair Hidayətin sözləri ilə desək:

Məzarı qütbətdə uyuyur, ancaq

Özü tunc heykələ dönüb Vətəndə. ●

Fərqanə HÜSEYNOVA

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
"Kulturologiya və incəsənətin nəzəriyyəsi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qəhrəmanlar unudulmur

Bəşər tarixində baş verən müharibələr milyonlarla insanın həlak olmasına, şəhərlərin və ölkələrin dağıdılmasına, böyük fəlakətlərə gətirib çıxarmışdır. Müharibələrin ağır-acısı unudulmur. Bəşəriyyətə böyük itkilər verən 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi də bir tarix kimi kitablarda, yaddaşlarda yaşayacaq, əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə bir salnamə kimi qalacaqdır. XX əsrdə bəşəriyyətin tale yükünə II Dünya müharibəsinin dəhşətlərini yaşamaq nəsis olmuşdur. Digər müharibələrdən fərqli olaraq, bu genişmiqyaslı və qanlı müharibəyə bir çox dövlətlər və onların silahlı qüvvələri cəlb olunmuşdur.

Bu il faşizm üzərində Qələbənin 79-cu ildönümü qeyd olunur. Azərbaycan xalqı da digər sovet xalqları kimi, faşizmə qarşı mübarizəyə öz böyük töhfəsini vermişdir. İttifaq dövlətlərinin qazandığı bu qələbə böyük insan itkilərinə, maddi və mənəvi itkilərə məruz qalan, ən qiymətli dəyərlərini Qələbə uğrunda qurban vermiş Azərbaycan xalqının da Qələbəsi idi. Düşmən üzərində tarixi qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqının da böyük rolu olmuşdur. Xalqımızın yüz minlərlə oğul və qızı əlinə silah alıb, bütün cəbhələrdə düşməne müqavimət göstərmiş, çoxları həyatını bu yolda qurban vermişdir. Neft mədənlərində və zavodlarda, elmi laboratoriyalarda ümumi qələbəni təmin etmiş azərbaycanlılar əzəmətli igidlik göstərmişlər. Bütün bu xidmətləri, müharibədə göstərilən əzmkarlıq və qəhrəmanlıqları gələcək nəsillərə çatdırmaq ciddi elmi-nəzəri, siyasi və əməli əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycandan cəbhəyə gedənlər igidliklə vuruşmuş, alman faşizminə qarşı müharibənin son gününə qədər amansız və cəsarətli mübarizə aparmış, qəhrəmanlıq nümunələri göstərə-

rək qələbənin əldə olunmasına öz paylarını vermişlər. Respublikamızın on minlərlə vətəndaşı, azərbaycanlılar döyüşlərdə fərqləndiklərinə, qəhrəmanlıq göstərdiklərinə görə yüksək orden və medallarla təltif edilmişlər. Azərbaycan xalqı bu müharibədə həm döyüş meydanlarında, həm də arxa cəbhədə böyük əzmkarlıq nümunələri göstərmişlər. Müharibə başlanandan keçən qısa müddət ərzində Azərbaycan Respublikası ərazisində 87 qırıcı batalyon, 1124 özünü müdafiə dəstəsi təşkil edilmişdir. 1941-1945-ci illərdə respublikanın 600 mindən çox oğlan və qızları cəbhəyə getmişdir. İkinci dünya müharibəsində həlak olan 27 milyon Sovet vətəndaşının 300 mindən çoxu azərbaycanlılar idi. Xalqımızın oğul və qızları qəhrəmanlıq nümunələri göstərərək öz döyüş və bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində faşizm üzərində Qələbənin 50 illiyinə həsr edilmiş təntənəli gecədə Ümummilli lider Heydər Əliyev nitqində demişdir: "İkinci Dünya müharibəsi bəşər tarixində ən dəhşətli müharibə olmuşdur. Bu müharibə milyonlarla insanın həlak olmasına, şəhərlərin və

ölkələrin dağıdılmasına gətirib çıxarmışdır. İkinci Dünya müharibəsində, 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində Hitler faşizmi üzərində qələbə çalınmasında Azərbaycan Respublikasının, xalqımızın, respublikamızın vətəndaşlarının böyük rolu olmuşdur".

Bu qələbənin qazanılmasında Azərbaycanın xüsusi rolu bir də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının nefti o vaxtlar həmin müharibənin uğurla başa çatmasında ön mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Həmin dövrdə Sovetlər İttifaqında çıxarılan neftin 70 faizi Azərbaycanda hasil edilirdi. Bu qədər neft Azərbaycan neftçilərinin fədakar əməyi sayəsində istehsal olunurdu. Azərbaycan neftçiləri gecəgündüz neftin çıxarılması, emal olunması və çətin yollarla cəbhəyə göndərilməsi ilə məşğul idilər. Onların hər biri bu yolda canlarını qoyaraq faşizm üzərində qələbə çalınmasında fədakarlıq göstərirdi. O vaxtlar Azərbaycan alimləri tərəfindən yüksək keyfiyyətli benzin, kerosin və başqa neft məhsulları ixtira olunaraq respublikamızda istehsal edilirdi. Beləliklə, azərbaycanlılar bu qələbənin qazanılması üçün həm döyüşlərdə, həm də arxa cəbhədə

çox işlər görmüş, böyük fədakarlıq nümayiş etdirmişlər.

Böyük Vətən müharibəsinin qəhrəman veteranlarından biri də atam İsmayıl Aslanov olmuşdur. Müharibənin dəhşətli amansızlıqlarını, ağrıların atam da yaşamışdır. O, müharibə illərinin ağrı-acısından, cəbhə bölgəsində göstərdiyi şücaətlərdən, ölümlə hər an üz-üzə gəlməyindən, aldığı qəlpə yaralarından övladlarına danışar, dərin fikrə gedər və "Mən müharibənin çox çətinliklərini, amansızlıqlarını gördüm bala, Siz görməyin!" - deyərdi. Atam Aslanov İsmayıl İmamverdi oğlu Böyük Vətən müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə I dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni və çoxlu sayda medallarla təltif olunmuşdur. Hər il 9 may Qələbə günü gələndə atam çox qürurlu, sevincli olurdu. Müharibə illərinin döyüş xatirələrini yoldaşları ilə, müharibə veteranları ilə bölüşmək üçün Qələbə paradına xüsusi bir həvəslə hazırlanırdı.

1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş azərbaycanlı oğul və qızlarına, həlak olanların ailələrinə, müharibə veteranlarına dövlət tərəfindən hər zaman diqqət, qayğı göstərilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev

çığışlarında, düşmən üzərində tarixi qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığından böyük ruh yüksəkliyi ilə danışır. O, çığışlarının birində demişdir: "Bizim üçün II dünya müharibəsində, faşizmə qarşı aparılan Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş hər bir şəxs yüksək hörmətə malikdir". Bu diqqətin, qayğının əlaməti olaraq Prezident Heydər Əliyevin imzası ilə 1994-cü ildə qüvvəyə minmiş "Veteranlar haqqında qanun"a əsasən "9 may - Qələbə Günü" bayramının keçirilməsi bərpa edilmişdir. Heydər Əliyevin 1995-ci il 1 may tarixli fərmanı ilə təsis olunmuş "1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsində Qələbənin 50 illiyi" Yubiley medalı ilə atam İsmayıl Aslanov da təltif edilmişdir. 2005-ci il aprel ayının 11-də Bakıda "Bakı Qəhrəman şəhəridir" mövzusunda beynəlxalq forum keçirilmişdir. AMEA-nın Rəyasət Heyətində alman faşizmi üzərində Qələbənin 60 illiyinə həsr olunmuş iki günlük konfrans keçirilmişdir. 2005-ci il may ayının 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "1941-1945-ci illər müharibəsi veteranlarına, əlillərinə, həlak olmuş və ya sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarına, mühari-

bə illərində arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə dövlət qayğısının artırılması haqqında" Fərman imzalamışdır. May ayının 9-da isə Prezident İlham Əliyev Moskvada böyük Qələbənin 60 illiyinə həsr olunmuş parad və şənliklərdə iştirak etmişdir. Həmçinin Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının və əlillərinin övladlarına müəyyən imtiyazlar verilmişdir. 2019-cu il yanvarın 1-dən etibarən müharibə iştirakçılarının övladlarına vergi güzəştləri tətbiq olunmuşdur.

Faşizm üzərində qələbədən sonra xalqımızın keçdiyi yol Azərbaycanın müstəqilliyinə gedən yol olmuşdur. Bu gün Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına nail olub, dövlət müstəqilliyini əldə edib və Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi dünya birliyində layiqli təmsil olunur. ●

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində. Bibliografiya / Tərtib edənlər: M.Vəliyeva, H.Manafova, X.Abbasova. Kitab-1: (Azərbaycan dilində). - Bakı, 2020.*

Gülçin KAZİMİ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
"Kulturologiya və incəsənətin nəzəriyyəsi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mədəni irsin aspektləri

Mədəni sərvətlərin bir ölkədən digərinə daşınması və bərpası məsələləri, beynəlxalq hüquqi problem kimi yeni olmasa da, XX-XXI əsrlərin əvvəllərindən geniş ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməyə başladı. Hər bir xalqın mədəni irsi onun milli yaradıcılıq potensialının etibarlı göstəricisidir.

Mədəni irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi ümumilikdə cəmiyyətin inkişafının və bütün sahələrdə yüksək nailiyyətlər əldə etmək cəhdlərinin ayrılmaz bir hissəsidir. Muzeylər, kitabxanalar və arxivlər mədəni irsi mühafizə edən ən mühüm mədəniyyət ocaqlarıdır. Azərbaycanın zəngin milli mədəniyyətinin qorunub saxlanması və inkişafı problemləri ölkənin əsas qanununda - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır: "Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır" (maddə 40)[4, s.5].

Müstəqillik əldə edildikdən sonra mədəni irsə münasibət köklü şəkildə dəyişdi. Məsuliyyət yükü birə beş artdı. Öz sərvətlərinə sahib çıxmaq, onlara nəzarət mexanizmləri gündəmə gəldi. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda mədəni sərvətlərin bərpasına diqqətin artması, ilk növbədə, onun sivil dünya birliyinə girişi və ümumi "oyun qaydalarına" dəqiq və ciddi riayət edilməsi zərurəti ilə əlaqəli olduğu ortaya çıxdı. Məlum oldu ki, keçmiş SSRİ ərazisi daxilində istər ittifaq respublikalarından mərkəzə, istərsə də əks istiqamətdə köçürülmüş bir çox mədəniyyət abidələrinin hüquqi statusu tam aydın deyil. Keçmiş "qardaş respublikaların" sivil "boşanması" ilə əlaqədar olaraq, sonuncular bir-birinə, xüsusən də Rusiyaya, onun paytaxt arxivlərinə və kolleksiyalarına restitusiya qanun layihəsi verildilər.

Mədəni sərvətlərin ölkədən ölkəyə daşınması probleminin özəlliyi ondan ibarətdir ki, hazırda onun həlli hüquq elminin müstəsna məsuliyyəti deyil. Bu gün onun qərarında nisbətən gənc, lakin artıq sübut olunmuş elmi intizamın, mədəniyyətşünaslığın nümayəndələrinin iştirak etməsi zəruri görünür. Problemin kulturoloji aspekti ondan ibarətdir ki, ötürülən mədəni

dəyərlər milli mədəni irsin bir hissəsi ola bilər və onların milli mədəniyyət fondlarından çıxarılması bütövlükdə ziyan vura bilər. Mədəniyyətşünaslıq nöqtə-nəzərindən mədəni sərvətlərin hərəkəti və onların bərpası məsələləri mədəni irsin qorunması və istifadəsindən daha geniş probleminin tərkib hissəsidir.

Eyni zamanda, əgər 2000-ci ilə qədər bu mövzuya kulturoloqlar tərəfindən baxılması istəyə bağlı ola bilərdisə, yeni dövlət təhsil standartı mədəni irsin qorunması və istifadəsi məsələlərinin müasir universitet kursunun öyrənilməsi üçün xüsusi, məcburi bölmə kimi işıqlandırılmasını birbaşa nəzərdə tutur. Bu mövzuda mədəni sərvətlərin köçürülməsi problemləri və onların bərpası məsələləri xüsusi, çox mühüm yer tutur. Hazırlıq üçün universitetlərin hüquq fakültələri üçün mədəniyyətşünaslıq kursu proqramlarına belə mövzuların daxil edilməsi məqsəduyğun görünür. Peşəkar hüquqşünaslar üçün mədəniyyətşünaslığın öyrənilməsi prosesində hüquqi biliklərin yenilənməsi çox faydalı ola bilər və bu biliklərin dərinləşməsinə kömək edə bilər. Beləliklə, nəzərdən keçirilən problem fənlərarası xarakter daşıyır, hüquq və mədəniyyət elmlərinin kəsişməsindədir; onun ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi sosial və humanitar biliklərin hər iki sahəsinə fayda verə bilər. Universitet hüquq təhsili sistemində mədəniyyətşünaslıq və hüquqşünaslıq arasında fənlərarası əlaqələrin yaradılması geniş mədəni dünyagörüşlü mütəxəssislərin hazırlanması prosesinin optimallaşdırılmasına kömək edərdi. Bu işin əsas məqsədi mədəni sərvətlərin ölkədən ölkəyə daşınması (xüsusən də restitusiya) probleminin mədəni və hüquqi aspektlərini yuxarıda qeyd olunan iki tədqiqat aspektini maksimum birləşdirərək təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bir sıra vəzifələrin ardıcıl həlli gözlənilir:

- 1) əsas anlayışların müəyyən edilməsi;
- 2) xarici mənşəli mədəniyyət obyektlərinin milli mədəni irs sistemində yerinin müəyyən edilməsi;
- 3) problemin həlli üçün Azərbaycan tənzimləyici mənbə bazasının təhlili.

Baxılan məsələlərlə bağlı ən mühüm kateqoriyaların şərhində uyğunsuzluqlar olduğu üçün ilkin anlayışların müəyyənləşdirilməsindən başlamaq lazımdır.

Bunlardan birincisi mədəni dəyərlər anlayışıdır. Geniş mənada mədəniyyətşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən mədəni dəyərlər mədəni irsi təşkil edən və müəyyən bir mədəniyyət kontekstində müsbət qiymətləndirilən bütün mədəni obyektlər (artefaktlar) kimi başa düşülə bilər. Eyni zamanda, milli mədəni irsin özəyini təşkil edən bir sıra ən əhəmiyyətli (və buna görə də xüsusilə qorunan) mədəniyyət obyektlərini müəyyən etmək mümkündür.

Bunlar, ilk növbədə, xalq üçün mühüm simvolik məzmun daşıyan, xalqın və dövlətin həyatında ən mühüm tarixi mərhələlərlə bağlı olan obyektlər, dini ziyarətgahlar, nadir (bir qayda olaraq, təkrar olunmayan) elita və ziyalıların əsərləridir. Xüsusilə milli bədii üslubun xüsusiyyətlərini və milli mentalitetin orijinallığını əks etdirən xalq yaradıcılığı bura aiddir. Belə obyektlər milli mədəniyyətin simvolları qismində inkulturasıya prosesində həlledici rol oynayır. Yeni nəsillərə mənsub şəxslər üçün mədəniyyətin inkişafında fasiləsizliyi təmin etməklə, onun özünəməxsusluğu və digər mədəniyyətlərin təsiri ilə bağlı sabitliyinə zəmin yaradır. Təbii ki, bu cür dəyərlərin ölkədən daşınması (ixrac) milli mədəniyyətə xeyli ziyan vurur və dövlət xüsusi qanunlar qəbul edərək bu prosesi birmənalı şəkildə tənzimləməlidir.

Eyni zamanda, mədəni sərvətlər kimi təsnif edilən artefaktlar hüquqi cəhətdən daşınar (dəzgah rəsmləri, nişanlar, heykəllər, əlyazmalar və s.) və daşınmaz əmlak (monumental rəsmlər, məbədlər, landsaft bağçılıq və memarlıq ansamblları, muzey və kitabxana binaları və s.) kimi təsnif edilə bilər. Lakin bir sıra mədəni dəyərlər, xüsusən də onun mənəvi təbəqəsi mahiyyət etibarilə obyektivlikdən məhrumdur və mülkiyyət əlaməti təşkil etmir, üstəlik, əcnəbilər tərəfindən mənim-sənilib köçürüləndə belə, mədəniyyətdən tamamilə silinmir, ayrı-ayrı insanların şüurunda qalır. Məsələn, dil, rituallar, mentalitet kimi mədəni dəyərlərin hərəkəti haqqında danışmaq mənasızdır, baxmayaraq ki, obyektiv-şifahi formalarda həyata keçirilə bilər, lakin insanların müəyyən bir xalqın nümayəndələrinin şüurunda potensial olaraq qeyd olunur. Bu hadisələri mədəniyyət kontekstindən yalnız mədəniyyətin daşıyıcılarını hamısını köçürməklə və bununla da verilmiş mədəniyyətin əsasən coğrafi parametrlərini dəyişdirməklə tamamilə çıxarmaq olar.

Beləliklə, mədəniyyətşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən, hərəkət üçün mövcud olan mədəni dəyərlər kateqoriyasına daşınar əmlakın xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bütün mədəni dəyərlər massivinin yalnız bir kateqoriyası daxildir. Ədalət naminə ancaq istisna olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dünya praktikasında daşınar əmlak kimi deyil, daşınmaz əmlak kimi təsnif edilən mədəni dəyərlərin məsələ, nisbətən yığcam memarlıq abidələri - Perqamon qurbangahı, qədim Misir obelisklərini göstərə bilərik.

Mədəni irs mədəniyyətin keçmiş nəsillər tərəfindən yaradılmış və sonrakı nəsillərə ötürülən hissəsi "mənəvi vəsiyyət" kimi başa düşülür.

Mədəni irsin bir hissəsi yeni nəsil tərəfindən mənim-sənilməmiş və ya rədd edilmiş, müəyyən bir cəmiyyətin mədəniyyətində aktuallaşmamış, lakin qorunub saxlanılaraq sonrakı nəsillərin mədəniyyətində "ikinci dalğa" effekti qazana bilər (arxivlərin qorunub saxlanması sayəsində tarixi həqiqətin bərpası; İntibah dövründə qədim irsin dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi, sonra isə İntibah dövrünün özünün qotika sənəti ilə bağlı qiymətləndirmələri və s. daxildir). Ümumilikdə, artıq qeyd olunduğu kimi, mədəni irsin mövcudluğu və onun tam (istisnasız) ötürülməsi mədəniyyətin inkişafında fasiləsizliyi və onun davam edən özünəməxsusluğunu təmin edir.

Mədəni müstəvidə təhlillər aparsaq, burada akademik D.S.Lixaçovun bizə bir növ mənəvi vəsiyyət kimi qoyub getdiyi mədəni irsə münasibətin bir sıra mənəvi-əxlaqi prinsiplərinə diqqət yetirməliyik:

a) dövlət və hərbi güc, faydalı qazıntıların, xammalın olması əsas şərt deyil, ölkəni var edən, tanıdan, insanları xalq, millət edən mədəniyyət, mədəni irsidir. Əgər ərazinin əhalisinin öz mədəniyyəti yoxdursa, onun mövcudluğu mənasız olur;

b) xalqın mədəni irsi üzərində nə hökumətin, nə parlamentin, nə də prezidentin sərəncam vermək hüququ yoxdur və heç bir nəsil onları tamamilə özününkü hesab edə bilməz: onlar ata-babalardan miras qalıb və gələcək nəsillərə məxsusdur;

c) "muzeylərimizdə saxlanılan başqa ölkələrə və xalqlara məxsus əsərlər də Azərbaycan dəyərləridir", onlar artıq Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

d) xalqın mədəni irsi elə bir mühitdir ki, "oradan tami pozmadan və bütövlükdə zərər vermədən bir hissəsini çıxarmaq mümkün deyil"[7]. Belə görünür ki, bu prinsiplər Azərbaycanın mədəniyyət sferasında təkcə qanun yaradıcılığı deyil, bütövlükdə dövlət siyasətinin əsasını təşkil etməlidir. Məqaləmizin mövzusu baxımından D.S.Lixaçovun son iki tezisində diqqət yetirməliyik: Azərbaycan mədəniyyətinə üzvi şəkildə daxil olmuş, əcnəbilər tərəfindən yaradılmış mədəni dəyərlər

ləri ölkədən çıxarmaq onlara zərər vermək deməkdir. Ona görə də səlahiyyətli səyləri buna yönəlməməlidir.

Milli mənşəli və ruhlu ziyarətgahların və dəyərlərin itirilməsinə gəldikdə (xüsusən də erməni işğalı dövründə) kompensasiya bərpası bu cür itkiləri əvəz etmir.

Beləliklə, milli mədəni irs təkə bu dövlətin vətəndaşları tərəfindən onun ərazisində yaradılmış obyektlərdən formalaşır. Buraya digər ölkələrdə yaradılmış və əvvəllər xarici qurumlara məxsus olan, zamanla müəyyən bir mədəniyyət kontekstinə daxil olan (əksər hallarda muzey kolleksiyaları şəklində) yeni nəsilər tərəfindən qəbul edilən qanuni yolla əldə edilmiş və ya bağışlanmış aktivlər də daxil ola bilər. Bu cür dəyərlər, sanki, milli mədəniyyətdə dünya mədəniyyətinin nümayəndələridir. İ.Danilovun fikrincə, ümumiyyətlə, daha yüksək prioritet qanuni hərəkət problemi deyil, xalqların unikal dəyərlərinin, o cümlədən başqa mədəniyyətlərin mədəni kontekstinə daxil olan dəyərlərin yerindən tərpənmədən bəşəriyyət üçün qorunub saxlanması problemi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə tarix və mədəniyyət abidələrini mühafizə etmək hər bir vətəndaşın borcudur. Tarix və mədəniyyət abidələri Azərbaycan Respublikasının "Mədəniyyət haqqında" (6 fevral 1998-ci il), "Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında" (10 aprel 1998-ci il) qanunlarına, habelə "Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında Konvensiya" (Paris, 1972-ci il), "Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası" (La-Valetta, 1992-ci il) kimi beynəlxalq sənədlərə uyğun olaraq mühafizə, bərpa və istifadə edilir (3).

Abidələrin mühafizəsi sahəsində mütəxəssislərin təhsili və hazırlanması ilə Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti və Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti məşğul olur; burada müvafiq olaraq bərpaçı memarlar və abidələrin mühafizəsi mütəxəssisləri hazırlanır. Milli Elmlər Akademiyası sistemində Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu fəaliyyət göstərir; bu institutlarda mədəni irsin öyrənilməsi, aşkar edilməsi və tarixinə dair elmi tədqiqatlar aparılır. Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində Tarix və Mədəniyyət Abidələri üzrə Elmi-Metodik Şura fəaliyyət göstərir.

Bu yazını yekunlaşdıraraq bir daha vurğulamaq istərdim ki, mədəniyyətsünaslıq və hüquq üçün nəzərdən keçirilən problemlərin dairəsi ümumidir və bu problemlərin həlli onlar üçün birgə olmalıdır. Mədəniyyətsünaslıq üçün, milli mədəni dəyərlərin qorunmasının aktual problemlərinin həlli potensialını müəyyən etmək və bu mövzunun mədəniyyətsünaslıq kurikulumunda populyarlaşdırılması üçün mövcud Azər-

baycan qanunvericiliyinin daha ətraflı öyrənilməsindən danışmalıyıq. Eyni zamanda, mövcud qanunvericilikdəki bir sıra problem və çatışmazlıqları nəzərə alaraq, mədəniyyət mütəxəssisləri öz arzu və tövsiyələrini bildirməlidirlər ki, Azərbaycan Respublikasının qanunları Azərbaycan mədəniyyətinin faktiki qorunmasını və bunun üçün onlar aydın şəkildə işlənmiş və razılaşdırılmış konsepsiyalar sistemə arxalanırdılar. Kulturologiya həm də hüquq obyektləri kimi mədəni dəyərlərin özəlliyini və spesifikliyini, o cümlədən onların bir çoxunun unikallığını daha ısrarla vurğulamalıdır (hər şeydən sonra, heç bir kompensasiya bərpası Azərbaycan üçün, məsələn, Qərbi Azərbaycanda yox edilən maddi və mənəvi mədəni irsimizin itkisini kompensasiya edə bilməz). Hüquqsünaslıq üçün, fikrimizcə, konseptual aparatın birləşdirilməsinin və mədəni sərvətlərin mühafizəsi və onların hərəkəti haqqında qanunlarda dövrüyyədə olan bir-biri ilə əlaqəli kateqoriyalar sisteminin yaradılmasının məqsədəuyğunluğundan söhbət gedir. ●

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Təhsil. Bakı: 2009, 136 səh.
2. Abbasov N.Ə. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Təknur. Bakı 2009. 452 səh.
3. Hüseynov İ.H. Abbasov N. Milli ideyaların inkişafı naminə. "Mədəni-maarif", 2004, № 5, s.9-11.
4. Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu (1 sentyabr 2001-ci ilədək olan vəziyyətə görə) Bakı: Elm, 2001, 240 səh.

Rus dilində

5. Культурология / Под ред. А. А. Радугина. М., 1998.
6. Силичев Д. А. Культурология. М., 1998.
7. Лихачев Д.С. Культура как целостная динамическая среда // Вестник Российской АН. - 1994. - Т.64. - № 8. - С. 721-725.

İnternet resursları

8. <https://ikisahil.az/post/327403-irevanda-xalqimizamexsus-sonuncu-maddi-medeni-irs-numuneleri-demehv-edilir-cebi-behramov>
9. <http://www.mct.gov.az> Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
10. <http://www.gateway.az> Azərbaycan Portal İnkişafı layihəsi

Səmirə MİR-BAĞIRZADƏ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
"Kulturologiya və İncəsənət nəzəriyyəsi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şərq memarlığı və incəsənəti

İncəsənət - bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir və praktik mənəvi qavramanın spesifik növüdür. Gercəkliyin bədii əksi kimi görmə obrazlarında (təsviri incəsənət, memarlıq), səs obrazlarında (musiqi), sözdə (ədəbiyyat: poeziya, bədii ədəbiyyat), həmçinin incəsənətin müəyyən növlərində sintez ilə (teatr, kino) müəyyən olunur.

İncəsənətin növləri məqsəduyğun şəkildə təsnifləşdirilmişdir. İncəsənətin bir neçə növləri onun maddi ehtiyaclarını təmin edir (sənətin bütün növləri, tibb, əkinçilik, mədəniyyət, gimnastika). Bədii incəsənət isə asudə vaxt üçündür (musiqi, rəqs, poeziya). İncəsənətin bəzi növləri isə xüsusi bədii tətbiqi vəzifələri ilə bağlıdır.

Şərqdə yerləşən qədim sivilizasiyalar: Sumer, Misir, Akkad, Babilistan və s. gələcək mədəniyyətlərinin və qərb incəsənətinin əsasında olublar, onların zənginləşməsində və inkişafında böyük təkan vermişlər.

Memarlıq - inşaat incəsənətidir. Gözəllik qanunu əsasında gercəkliyi formalaşan yaradıcılıq növüdür.

İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixi dünya sivilizasiyasının bütün mərhələlərində memarlıq abidələrində əks olunurdu. Memarlıq tikililəri ən böyük və müşahidə etmək üçün açıq, əlverişli dövrün abidələridir. Onlar şəhərin görkəmini formalaşdırır. Qədim Roma memarlıq nəzəriyyəçisi Vetruviy üçlük qanununu (məhkəmlilik, xeyir, gözəllik) yazmışdır. Binaların tipləri birdən birə yaranmamışdır, onlar ölkənin siyasi quruluşu, dini və ideoloji tələbləri ilə, xalq ənənələri ilə müəyyənləşirdi. Bəzi tipli binalar yox olurdular, onlar yenisi ilə əvəz edilirdi (məsələn, yaşayış binalarının görkəmi dəyişirdi). Memarlıq dövrün xarakterini əks etdirirdi.

İbtidai icma cəmiyyətinin əsas öyrənmə mənbəyi - arxeoloji abidələri, etnoqrafiya, geologiyanın məlumatları, antropologiya, mifologiya, folklor olmuşdur.

Qədim Misir memarlığının inkişaf tarixi bir neçə dövrə bölünür. Təsəvvür edilən ölü dünyası qədim Misirlilər tərəfindən adi yer həyatı kimi başa düşülürdü. Ona görə ölən adamı canlı həyatdakı kimi əşyalar ilə təmin edirdilər.

Firon məbədlərinin, saraylarının, varlıların sərdabələrinin bədii formaları və təsvir motivləri təbiətdən götürülürdü: günəş, müqəddəs olan lotos və papirus, palma, aslan və s. buna misaldır.

Qədim Misir memarlığının abidələri və ona təbə olan incəsənətin başqa növləri - bütün tarix boyu məbəd mənası daşıyırdı. Qədim hökmlərlik (b.e.ə. XXVIII-XXIII əsrlər) ən məşhur memarlıq abidələri - fironun tanrılaşdıran monumental ehramları və varlıların sərdabələri (mastaba), məbədləri - lotos, palma və papirus, görkəmli sütunları ilə məşhur olmuşdur. Relyef incəsənəti də inkişafda idi. Qızada olan məşhur fironların ehramları - Xeopsun ehramı (memar Xemiun, b.e.ə. XXIII əsr), Xefrenin, Mikerinin ehramları qorunub saxlanılırdı.

Ən böyük olan ehramın uzunluğu 150 metr idi. Ehramın formaları və proporsiyaları işlənilmiş, dəqiq və lakonikdir. Onlar görkəmli və tənənəli fironun sərdabə ideyasını əks etdirirdi. Arxeoloji qa-

Ehramlar

zıntılar şəhərin mərkəzini küçələrilə dəqiq təşkilatçılığı ilə göstərirdi. Mərkəzdə saray və müqəddəs yerlər ilə anbarlar, kazarmalar, varlıların evləri, kənarda isə sənətkarların evləri və kasıbların evcikləri yerləşirdi. Sonrakı dövrdə (b.e.ə. XI-IV əsr) Misiri assuriyalılar, farslar zəbt etdilər, lakin memarlıq ənənələri hətta Yunan-Makedon işğalından sonra da dəyişmədi. Antik memarlığının təsirindən məbədlərin ümumi görünüşü təntənəsi azalmağa başladı.

Aralıq dənizində Tiren (Troya)-Yunan və Etrusk-Roma mədəniyyəti xüsusi yer tutur. Tirenlər-turanılar, troyalılar və etrusklar - prototürk mədəniyyəti (onların nümayəndələri - Pifaqor, Asklepiy, Platon, Homer və başqaları idi) sayılırdı və sonralar onların varisləri - yunanlar və romalılar oldu.

Qədim erkən dövrün tarixi (b.e.ə. XI-VI əsr) Homer dövrü adlandırılırdı, çünki onun əsas mənbəyi Homerin (o, tirenli olub) "İliada" və "Odisseya" əsərləridir. Memarlıq tikililərindən yalnız xarabalıqlar qalıb. Bu dövrdə məbədlər tanrılara həsr olunurdu. Məbədlər siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələrin mərkəzi idi. Belə ki, Olimpiyada oyunları keçirilən yunanlar Zevs məbəbində b.e.ə.766 ildən başlayaraq, hər 4 ildən bir Olimpiya oyunları təşkil olunurdu. Tiren-Yunan (həmçinin Misir memarlığın təsiri) memarlıq orderinin əsas elementləri: özül, bazadan ibarət olan sütun və kapiteldən ibarətdir. Tiren-Yunan memarlığı formalaşma prosesində əvvəlcədən 2 əsas - dorik və ionik, bir az gec isə - korinf (Basda Appolon məbədi) orderləri yaranmışdır. Dorik memarlığı - sadəliyi, ionik memarlığı, yün-

güllüyü, incəliyi, korinf memarlığı isə böyük dekorativliyi ilə seçilirdilər.

Etrusk-Roma memarlığı yüksək inkişaf etmiş şəhərin planlaşması ilə, akveduklar, arxivlər, kitabxanalar, arenalar və arkalari ilə zəngindir.

Etruskların memarlığının dairəvi elementlərini romalılar varis kimi mənimsəyiblər. Buna misal - Kolizey, dairəvi binalar, sonralar orta əsr inşaların da öz köklərinə əsaslanan türk memarlığında olan türbələr ona misaldır.

Etrusk mədəniyyəti I minilliyə aiddir, o, mərkəzi və şimalı İtaliyada yerləşib. Etrusklar - şəhər-dövlət federasiyası-romalılardan əvvəl yaradıblar. Onlar şəhər memarlığın əsasını qoyublar: küçələrin dəqiq planlaşması: daş divarlar və binalar dünyanın 4 tərəfinə: şimal, cənub, qərb və şərq istiqamətləndirilib. Onlar memalığa yeni üslub gətirdilər: binaların qapıları, pəncərələri - tağlı, arkalı və tavanları, damları gümbəz formasında tikirdilər (onlar prototük- sumer mədəniyyətin varisləri idilər). Etrusklar - roma rəqəmlərini: I, V, X (əl işarəsi əsasında), həmçinin latın əlifbasını icad etdilər. Mədəni abidələr: sərdabələr-divarüstü şəkillərlə bəzədilirdi, portretlər - realizm üslubu ilə təsvir edilirdi; etrusk dili-türk dili qrupuna aiddir; etruskların 10 minə yaxın yazıları vardır. Etruskların məkanı - Troya dağılından sonra Eney oradan qaçır ("Eneida" Vergiliy (onun anası etrusk olub). O, Latisiyada(Latiniya) şahın qızı ilə evlənir. Eneyin oğlu yeni şəhər - Alba Longa tikir. Eneyin davamçısı 14-cü şah Numitorun qızı Silvia - Marsdan (Müharibə Allahı-Mələyi) 2 ekiz oğlan (Romul və Rem) doğur. Uşaqları Tibr çayına atılır, amma onlar ölmür -dalğalar qardaşları sahilə atır və dişi canavar onlara süd verir. Sonralar Romulu və Remi coban böyüdür.Uşaqlar böyüyəndən sonra Numitor babasının yanına Alba Longaya gəlirlər və yeni şəhər tikirlər (Tibrın yanı - burada onları körpə olarkən suya atmışlar). Qardaşlar şəhərin adını öz adı ilə qoymaq istəyirlər, onlar sözləşirlər və Romul Remi öldürür. Marsın və Silviyanın oğlu Romul şəhərin adını e.ə. 753-cü ildə Roma qoyur və onu idarə edir.

Din: əvvəl animistik, totemizm (kapitolialı dişi canavar), sonralar -antropomorfizm - Yupiterin məbədi; Ali kahin - pontifik idi.

Kanina tərəfindən Monterotsi nekropolunun rekonstruksiyası. Tarkvinia

Romada etrusk dövrü - e.ə. 510-cu ildə qurtarır və romalılar - etrusk mədəniyyətinin varisləri olurlar.

Dekorativ-tətbiqi incəsənətin inkişafına hər bir xalqın məişəti yaşayışın təbii və iqlim şəraiti təsir edirdi. Bu gün dekorativ-tətbiqi əşyaları industrial üsul ilə emal edilərək, onlar müəyyən formada öz milli xüsusiyyətlərini saxlamışlar.

Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi incəsənəti - geometrik, nabati, buta ornamentlərilə zəngindir. Farfor (çini) əşyalarında hətta heyvan və insan təsvirlərini görmək olar. Fayans (saxsı), keramik qabların rəngləri - qırmızı, sarı, qara və boz rəngdədir.

Azərbaycanda, həmçinin ağac və daş üzərində oyma geniş istifadə olunur, burada Qurani-Kərimin surələri və nabati naxışları mühüm yer tutur.

Utilitar olaraq, dekorativ-tətbiqi incəsənəti özündə mənəvi mədəniyyətin elementlərini və milli ənənələrini toplamışdır. Əşya mühitinin vacib bədii-məzmunlu elementləri - çini və xrustal qablar, mebel, güllər üçün vazalar, dekorativ-divar rəsmləri, pərdə və örtüklər üçün parçalardır. On-

Etrusk freskası e.ə. V əsr

larda gözəllik və xeyr bərabərdir və bir-birini tamamlayır.

Qədim zamanlardan insanlar özlərini boyunbağlı, sırğa, bilərzik, üzük ilə bəzəyirdilər. Bir az sonra isə geyim və sonralar yaşayış bəzəklər ilə əhatə edirdilər. Məsələn, xalça - təkçə yeri isitmək üçün deyil, o hətta gözəllik üçün divara vurulurdu və ya yerüstü vaz - o həm güllər üçün, həm də giriş zallarında gözəllik üçün istifadə olunurdu. Bu incəsənət XVIII-XIX əsrdə yaranıb və dekorativ adlanırdı (dekor - bəzək deməkdir).

Dekorativ əşyalar təkçə rəssamın zövqünü və fantaziyasını göstərmir, o həmçinin insanların mənəvi və maddi maraqlarını əks etdirir və ona görə bu incəsənətdə müəyyən tarixi dövrdə üslub vəhdətliyi əks olunurdu (roman, qotika, məqrib üslubu). Gözəlliyə yönülən, xüsusən, ictimai binalar, saraylar, klublar, teatrlar, restoranlar öz formalarında ciddi siyasi və sosial fikirlər ifadə edirdilər. Onun gözəlliyi dərin mənəlidir, xüsusən, teatrı bəzəyən əşyalardan pərdələrdən, möv-

Türk və monqol yurtası (/yuardlar: yığılan, səyyah evlər); Qazax yurtasının interyeri

zulu qobelanlardan söhbət aparılır. Dekorativ obrazlıq onu monumental və dəzgah formaları ilə yaxınlaşdırır.

Xalça toxumaq sənətinin kökü çox qədimdir. Azərbaycanda istər təsərrüfat şəraiti, istərsə də təbii şərait xalçaçılığın inkişafı üçün əlverişli olmuşdur: yun parça istehsalından ötrü tükənməz bir mənbə olan qoyunçuluğun geniş yayılması, gözəl təbii boyaların olması Azərbaycanda zərif xalçaçılıq sənətinin inkişafı üçün lazımı imkan yaratmışdır. Xalça toxumaq sənəti parça toxumaqdan sonra meydana çıxmışdır. Əvvəlcə qaba, yun parça, sonralar əlvan naxışlı parça meydana çıxmış, daha sonralar sayə və onun ardınca da əlvan naxışlı palaz toxunmuşdur. Xovlu xalça isə nisbətən sonrakı dövrə aiddir.

Türkiyə. Bursa. Yaşıl türbə 1421-ci il

Sasanilər dövründə (V-VI əsrlərdə) bədii məmulat növləri ilə yanaşı böyük bir məharətlə zərif parçalar və xalçalar hazırlanırdı. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın toxuma və basma parçaları ilə bərabər xalçaların, xüsusən Təbriz xalçaları çox şöhrət tapmışdı (Soltan Məhəmməd). Azərbaycan xalçalarının yüksək keyfiyyətindən danışan Nizami Gəncəvi Bərdə şəhərinin padşahı Nüşabənin dəbdəbəli sarayını bu sözlərlə təsvir etmişdir:

Onun böyük şah sarayı vardır,
Orda qiymətli xəli döşənmişdir.

**Seyid Yəhya Bakuvi türbəsi.
Bakı, Şirvanşahlar kompleksi yanında yerləşir.
XIII-XIV əsrlər**

Azərbaycan xalçalarının təsvirinə tədqiqatçılarımız müxtəlif yanaşıblar. Bəzi tədqiqatçılarımız Azərbaycan xalçalarını coğrafi əlamətə görə təsvir edərək onları əsasən 2 tipə, bəziləri isə 6 tipə ayıraraq onları toxunduğu bölgənin adı ilə adlandırırlar. Bəzi Avropa tədqiqatçıları isə Azərbaycan xalçalarını İrana və ya Türkiyəyə aid olduğunu qeyd edirdilər ya da uzaq başı Qafqaz xalqları deyərək ümumi adla adlandırırlar.

Azərbaycan xalçaları əsasən 4 qrupa bölünür (Lətif Kərimovun təsnifatı - 3-tomlu "Azərbaycan

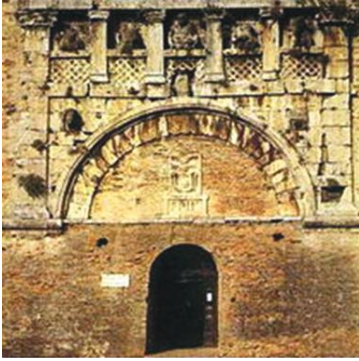
Şamaxıda yerləşən yeddigünbüz kompleksi

xalçaları") - 1)QUBA-ŞİRVAN 2)GƏNCƏ-QAZAX 3)QARABAĞ 4)TƏBRİZ xalçaları Hər tipə müəyyən xalçalar daxil olur ki, bunlarda toxunulan yerə görə ayrılır. Məsələn, Quba-Şirvan tipli xalçalara 7 xalça tipi daxildir: Şamaxı, Quba, Dəvəçi, Qocakənd, Xızı və Qusar xalça qrupu. Bunlardan yalnız Bakı qrupunda müəyyən üslubla toxunuş "Xələputa", "Suraxanı", "Xilərşən", "Görədil", "Fatmayı" xalçaları vardır. Azərbaycan xalçaları rənginə, kompozisiyasına görə bir-birilə sıx əlaqədirlər.

Mövcud Azərbaycan xalçaları məişətdə işlədilməsinə görə müxtəlifdir. Məsələn, a)həcmdə balaca olan namazlıq xalca - yerə salmaq üçün, b)xüsusi divar xalçaları və c)qonaq otaqlarını bəzəmək üçün bir neçə xalçadan ibarət dəstə xalçalar: bunlar ölçüsünə, formasına və kompozisiyasına görə müxtəlif olur. Ortada sərilmiş iri xalça (xalı), evin yuxarı başında (kəlləyi) və otağın ortasındakı iri xalçaların yanlarına salınan (kənarı) xalçadır.

Azərbaycan xalçalarının kompozisiyası bir qayda olaraq bir-birindən asılı olan 2 elementdən ibarətdir: göl (xalçanın ortası) və haşiyə (xalçanın kə-

nar bəzəkləri). Xalça naxışlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də - onda təsvir olunan mühit əşyalarının verilməsidir. Bu cəhətdən bitki, heyvanat, həşərat və quşların stilizə edilmiş təsvirləri, həmçinin ulduz, paxlava, üçbucaq, dördbucaq, beşbucaq, altıbucaq, səkkizbucaq və sair həndəsi formaların təsviri Azərbaycan xalçalarının əsas naxışlarını təşkil edir. Azərbaycan xalçalarında "buta", "cüppə", "çaygülü", "sarmaşıq", "çiçək", "qönçə" və başqa bitki növləri daha çox işlənir. Azərbaycan xalça ustalarının xəzinəsi spektrin bütün rənglərini əhatə edir.

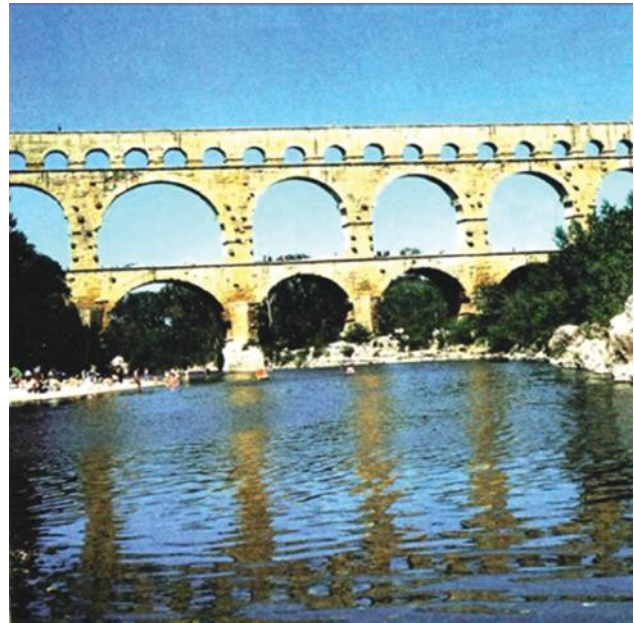
İncəsənətin başqa növü - musiqi - səsli bədii obrazlara gerçəklikdə əks etdirən insanın psixikasına fəal təsir edən incəsənət növüdür. O incəsənətin başqa növləri ilə - bədii səslə, rəqsi ilə qarşılıqlı təsirdədir.

Qədim dünya elə dövrdür ki, özünə Qədim Şərqi və Antik Etrusk-Tiren-Yunan və Roma xalqlarının tarixini əks etdirir. Birinci məlumat qədim sivilizasiyalar haqqında IV-III minillik eradan əvvələ aiddir. Bu dövrdə Misirdə, Mesopotamiyada, sonralar Hindistanda, Çində dövlətlər yaranmışdır. E.ə. I minillikdə Avropa sivilizasiyaları yaranmışdır (Qədim Yunanıstan, sonralar Qədim Roma-qədim etrusk və tirenlilərin\türanlıların mədəniyyəti əsasında). E.ə. V əsrdə Roma imperiyası dağılandıqdan sonra qədim dünya tarixinin sonu bitir.

Qədim mədəniyyət - dini məsələlərin həllini özünə tabe edirdi. İncəsənət - vasitə kimi qəbul edilərək, o həm həyatda, həm də gündəlik işlərdə ilahilərin olmasını xatırladırdı. Buna görə kübar məzmunlu əsərlər dini mənə ilə zənginləşirdi. Dini məqsədlər həmçinin musiqiyə aid olunurdu. Qədim insan musiqinin təsirini ən çətin və ən gizli hisslərinə təsir edirdi. Ölkələrin çoxunda musiqiçilər məbəd xadimləri idilər. Hər hansı bir alətdə çalmaq mə-

harəti Allah verqisi kimi sayılırdı. Musiqi çalınan vaxtı vacib rolu improvizasiya oynayırdı. İmprovizasiya olunan zaman musiqiçi Allaha daha yaxın idi. Qədimdə musiqiyə professional sənəti kimi baxılırdı. O vaxtlar musiqiçilər alətləri simli, nəfəsli, zərbli əsas qruplarını yaratmışlar. Solo və xor mahnısının forması meydana gəlmiş, musiqi janrların və ladların (məqamların) birinci təsvirləri yaranmışdır. Müxtəlif regionlarda qədim sivilizasiyanın ənənələri müxtəlif cürə saxlanılırdı, əgər qədim Misirin, Mesopotamiyanın, Antik dövrlərin musiqisi indiki zamanda uzaq keçmiş kimi qəbul olunurdusa, Hindistanın, Çinin qədim musiqisi müasir musiqi mədəniyyətinin bir hissəsi hesab edilir.

Orta əsrlərdə musiqi - din ilə sıx bağlı olmuşdur, burada tək allahlılıq hökmranlıq edirdi. Ərəb xülfətinin vaxtında musiqi bir necə istiqamətdə:

Qarsda akveduk (su kanalı ilə körpu)

yəni Qurani-Kərimin avaz ilə oxunmasında, həmçinin müəzzinin namaza çağırışı zamanı istifadə edilirdi. İslam musiqisi -poeziya və musiqi ilə vəhdət təşkil edirdi (qədim Şərq və yunanlardakı kimi).

Qədim profesional şair-musiqiçilərdən, nəğməli janrdan (mərsiyə, mərthi, urucuza, hica, mədhiyə və b.) musiqi alətlərindən (duf, mizxar, dəf, rübab, ud, kamança, qanun) məlumatlar saxlanılmışdır.

İslam dinini vəhdət kimi qəbul edilən zaman Yaxın, Ön və Orta Şərqə, Şimalı Afrikaya, Cənub-Qərbi Avropaya yayılarkən, Ərəb xülfətində musiqinin geniş yayılması üçün gözəl şərait yaradıldı.

İslam musiqisinin əsasında etrusk-yunan, qədim Şərq musiqisinin nəzəriyyəsi, Ərəb musiqisinin səs düzümü, İran və Bizans musiqinin təsiri sayəsində genişləndi, Farsların not yazısı istifadə edildi, musiqi alətlərinin sayı çoxaldı və onlar dəyişərək, təkmilləşdirildi.

İslam musiqi-nəzəriyyəçilərindən: İsa ibn Abdullah, İbn Müsəcih (ərəb səsdüzümü banisi), İbn Sina ("Aş-Şifa", məqamların nəzəriyyəçisi, 8 ərəb barmaqlı məqamlarını 12-yə əvəz etmişdir), Səfiəddin Urməvi (yeni musiqi sistemi yaratmış və birinci bəstəkar olaraq, özündən sonra notlaşmış yazıları qoyaraq və simli musiqi alətlərini yaratmışdır - muçni, nuzqa) olmuşlar.

İslam musiqisinə 12 məqam (lad) daxildir (İranda dətsgah adlanır). Musiqinin inkişafının ən yüksək zirvəsi - Abasilər və Əməvilər dövrünə təsadüf etmişdir. Bəzi hörmətli şeyxlərin musiqidən imtina etməsinə baxmayaraq, onun geniş yayılmasına və musiqi mədəniyyətinin inkişafına sufi ritual rəqslərinin (səma rəqsi) böyük təsiri olmuşdur.

Orta əsrlərin məşhur alimləri Əl-Kindi, Əl-Fərabi, İbn Xəysam, Əbu Əl-Mumin, Ərməvi, İxvan əs-Səfanın nümayəndələri və İbn Sina musiqi haqqında elmi ənənələri inkişaf etdirmişdilər.

Orta əsrlərdə ərəb-islam musiqisi (Ərəb, Afrika, Asiya ritmləri və melodiyaları, məqamları) Avropaya xüsusilə İspaniya və Portuqaliyaya çox böyük təsir etmiş və Avropanın musiqi alətlərinin formalaşmasında və inkişafında böyük

Təbriz xalçası - XVI əsr

rolu olmuşdur. Avropa xalqlarının mədəni tarixində İntibah dövrü-Renessans - dönmə anına çevrilir. ●

Ədəbiyyat:

1. *Mir-Bağırzadə S.A. İncəsənət tarixi, -Bakı, -MSA, -2012, -S.*
2. *Mir-Bağırzadə S.A. Kulturologiya: Dünya mədəniyyətin tarixi və nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, -Bakı, -2020, -S.70.*
3. *Mir-Baqirzade S.A. İslamskoe iskusstvo, Baku, Teknur, 2009. - 124 S.*
4. *Mir-Baqirzade S.A. Kulğtura islamskoy üivilizaiiii, -Baku, -Elm, -2011, -250S.*
5. *Mir-Baqirzade S.A. Oçerki po teorii i istorii kulğturi Azerbaydjana, -Baku, -Elm, -2019, -272S.*
6. *M. Tərlanov, R. Əfəndiyev Azərbaycan xalq sənəti, -Azərbaycan nəşriyyatı, -Bakı, -1960, -124S.*
7. *Ensiklopediyalar, lüğətlər, məlumat kitabçaları, internet materialları.*

İmran QASIMOV

*ETN Bioresurslar İnstitutunun (Gəncə) direktoru,
kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Fotokimyəvi reaksiyalar

Fotokimyəvi reaksiyalar işıq şüalarının, eləcə də görünməyən və spektrin görünən dalğa uzunluqlarına malik yaxın işıq şüalarının təsiri ilə baş verən reaksiyalardır. Termiki reaksiyalardan fərqli olaraq fotokimyəvi reaksiyalarda energetik baryeri (həddi) dəf etmək üçün molekulların kinetik enerjisi aktivliyi əlavə şüalanma enerjisi hesabına gedir.

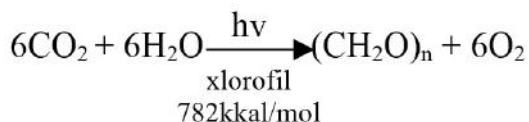
Müasir dövrümüzdə böyük əhəmiyyət kəsb edən fotokimyəvi reaksiyalar, nanotexnologiyalar, biotexnologiyalar sadə fotokimyəvi çevrilmələr kimi insanlara məlum olmuş, təcrübədə, texniki, məişət formasında istifadə etmişlər.

Xüsusən boyacıqla məşğul olan xalq sənətkarları onların istehsal etdikləri sənət əsərləri məhsullarının günəş şüalarının təsirindən öz ilkin rənglərini itirməsi və ya rənginin parlaqlığının azalmasını müşahidə etmişlər. Orta əsrlərdə isə əl-kimyəçilər gümüş duzlarının qaralmasını müşahidə etmiş, bunu havanın təsiri ilə əlaqələndirmişlər. Baş verən bu real fotokimyəvi çevrilmələrlə yanaşma müxtəlif olsa da 1727-ci ildə ilk dəfə İohann Henri Şultse müəyyən etmişdir ki, gümüş-xloridin (AgCl) qaralması işıq şüalarının təsiri nəticəsində baş verir. 1802-ci ildə alman fizik İohani Ritter ağ işığın - günəş şüalarının tərkibinə daxil olan spektrin müxtəlif sahələrini, rənglərini, dalğa uzunluqlarının kimyəvi təsirini tədqiq etmişdir. Prizmadan istifadə etməklə Ritter müəyyən etmişdir ki, gümüş-xloridin qaralması qırmızı rəngdən spektrin son görünən rəngi olan bənövşəyi doğru yüksəlir, bənövşəyi rəngdən sonra isə maksimal qiymət alır. Beləliklə, günəş şüalarının spektrində yeni müxtəlif dalğa uzunluqluğu şüalarına aşkar olundu. Bu ultrabənövşəyi şüalar idi. Nəticə etibarlı ilə

sözü gedən tədqiqat fotoqrafiya prosesinin işlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

1818-ci ildə Feodor Trotqus fotokimyayın əsas qanunlarından olan aşağıdakı kəşfi etmişdir: kimyəvi təsir göstərmək xassəsi yalnız molekullarla qarşılıqlı təsirdə olan işıq şüaları üçün mümkündür. Buna misal olaraq, hidrogenin görünən işıq şüalarını uda bilməməsi, xlor molekullarının isə yalnız bənövşəyi və göy rəngli şüaları udmaq qabiliyyətinə malik olmasını söyləmək olar. Ona görə də qırmızı rəngin təsiri ilə hidrogen və xlor qarışığının reaksiyaya daxil olması baş vermir. Bir-birindən asılı olmayaraq, amerikalı alim Con Uilyam Dreper və Qrotqus fotokimyayın aşağıdakı I qanununu kəşf etmişdir: fotokimyəvi reaksiyalarda ilkin akt mərhələdə bir işıq kvantı - foton iştirak edir.

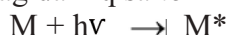
Karbon qazı və sudan xlorofilin iştirakı ilə (yaşıl piqment, biokatalizator) üzvi maddələrin fotosintezin ümumbəşəri, təbiətin nizamı və tarazlığını energetik balansın qorunmasına xidmət edən aşağıdakı məhsulların alınması ilə müşayət olunur. Bu belə baş verir. Bir saniyədə 4 mln ton kütləni elektromaqnit dalğavari-fotonlar ilə alınan məhsullar, akkumilyasiya olunan enerji şəklində kainata səpələyən günəş enerjisi aşağıda alınan məhsullar və həmin enerjinin bitkilərdə akkumilyasiyası ilə yekunlaşır.

Qlobal dünyəvi əhəmiyyət kəsb edən bu fotosintez reaksiyası nəticəsində bitkilər il ərzində $4 \cdot 10^{11}$ ton karbon mənimsəyir (CO_2 -dən), $1,2 \cdot 10^{11}$ ton O_2 ayrılır, bitkilərdə $5 \cdot 10^{10}$ ton karbohidratlar toplanır. Canlılarda $4 \cdot 10^{20}$ kal günəş enerjisi akkumilyasiya edir. Bu işə bəşəriyyətin 1 il ərzində fotoxromizm molekullarının işıq şüasının təsirindən fəza və ya elektron quruluşu dəyişməsi maddənin rəngininin dəyişməsi ilə müşayiət olunur.

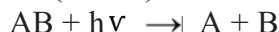
Fotoxrom reaksiyaları ilə müvafiq fotoxrom materiallar, müxtəlif xassəli işıqgötürmə qabiliyyətinə malik linzalar, pəncərə şüşələri, üzvi və koordinasiya birləşmələri əsasında fotoxrom sistemlər hazırlanır.

Atom və ya molekulların həyəcanlanması ilə davamsız hissəciklərin əmələ gəlməsi nəticəsində sonrakı çevrilmələrin baş verməsi. Bunu aşağıdakı qısa tənlik şəklində vermək olar:

$h\nu$ - işıq kvantı, M^* -həyəcanlanmış molekul.

Molekulların atom və ya radikallara dissosiasiyası (fotoliz):

Molekul və ya atomların elektron ayırmaqla ionlaşması (fotoeffekt):

İlkin mərhələdə (prosesdə) əmələ gələn aktiv hissəciklər adi molekullarla kimyəvi qarşılıqlı təsirdə ola bilərlər. Eyni zamanda, həmin molekullar, deaktivləşməklə izafi enerjini və ya onu istilik enerjisinə çevirib öz aktivliklərini azalda bilərlər.

Aktiv hissəcik öz enerjisini digər maddənin molekuluna ötürməklə enerjini qəbul edən molekul kimyəvi reaksiyaya daxil ola bilər. Buna misal olaraq sensibilizasiyanı - molekulyar hidrogenin civə buxarlarının iştirakı ilə dissosiasiyasını göstərmək olar:

Qrotqus (1817) və Dreper (1839) tərəfindən müəyyən edilmiş kimyəvi aktiv şüalanma o şüalanmaya deyilir ki, o reaksiya reagentləri (qarı-

şıqları) tərəfindən udula bilsin. (fotokimyanın I qanunu).

Lambert - Beer qanunundan istifadə etməklə zaman vahidində udulan enerji şüalarının miqdarını tapmaq olar:

$$Q = I^\circ - I = I^\circ (1 - e^{-enl})$$

n - vahid həcmdə molekulların udma biləcəyi işıq şüalarının sayıdır.

Fotokimyada ən mühüm qanun Eynşteynin fotokimyəvi ekvivalentlər qanunudur (1912). Bu qanuna əsasən, hər bir udulan kvant bir molekulun çevrilməsinə səbəb ola bilər (fotokimyanın II qanunu).

Qeyd olunan ekvivalentlik yalnız ilkin reaksiyaya mərhələsinə şamil oluna bilər. Fotokimyəvi reaksiyalarda iştirak edən molekulların sayı udulan fotonların sayından kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Riyazi formul ilə ifadə etsək fotokimyəvi reaksiyalarda prosesdə iştirak edən molekulların sayının (n_m) udulan fotonların (n_f) sayına nisbəti (γ) kvant çıxımı adlanıb aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər: $\gamma = n_m / n_f$

Kvant çıxımı anlayışından və Lambert - Beer qanunundan istifadə olunmaqla zaman vahidində reaksiyaya daxil olan molekulların ifadəsi ilə fotokimyəvi reaksiyanın sürətini hesablamaq olar :

$$w = \frac{dn_m}{dt} = \gamma \frac{dn_f}{dt} = \frac{\gamma Q d\tau}{dt} \text{və ya } w = \gamma \frac{I_0}{h\nu} (1 - e^{-enl})$$

Düsturdan göründüyü kimi fotokimyəvi reaksiyanın sürəti maddəyə təsir göstərən işıq şüalarının intensivliyi ilə düz mütənəsis olub, maddənin qatılığının artması və məhlulda elektromaqnit dalğalarının keçdiyi yoldan (l) asılıdır. Bir qayda olaraq bu qəbildən olan reaksiyalarda reaksiyanın sürəti tezliyi ilə tərs mütənəsisdir. Sonuncu yanaşma onu təsdiq edir ki, işıq şüalarının tezliyi artdıqca (ν) $h\nu$ hər bir foton üçün artır və nəticə etibarlı ilə $I^\circ/h\nu$ nisbətinə uyğun olaraq ν miqdarı azalır.

Fotokimyəvi ekvivalentlər qanuna əsasən, kvant çıxımı ilkin reaksiyalar üçün vahidə (1) bərabərdir. Fotokimyəvi reaksiyalara bütövlükdə yanaşdıqda isə bu rəqəm (1) kəskin dəyişə bilər.

Belə ki, proses zamanı sonrakı, 2-ci reaksiyaların baş verməsi davam edir. Buna görə də γ fo-

tokimyəvi reaksiyaların təsnifatında əsas kəmiyyətədir.

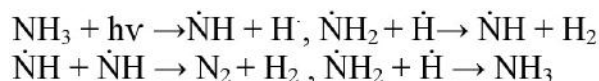
Kvant çıxımı $\gamma = 1$ reaksiyalar

Bu növ reaksiyaların sayı azlıq təşkil edir. Misal üçün hidrogen - peroksidin (H_2O_2) qaz halında H_2 və oksigenlə (O_2) əmələ gəlməsi, benzolda hidrogen sulfidin parçalanması və s.

Kvant çıxımı $\gamma < 1$ reaksiyalar.

Bu qəbildən olan reaksiyalara $\gamma < 1$ kiçik təzyiq altında olan qazlarda gedən reaksiyalar daxildir. Təzyiqin aşağı olması hissəciklərin dezaktivləşməsinə səbəb olur ki, bu da nəticə etibarlı ilə işıq şüa kvantlarının işığı özündən ötürməsinə gətirir.

Buna görə də kvant çıxımı azalır. Buraya həmçinin məhlulda baş verən reaksiyalar da daxildir. Sonuncu tip reaksiyalarda kvant çıxımının azalması həyəcanlanmış molekulların, fotodissosiasiyası ilə rekombinasiya edir. Həllədicinin molekulları 3-cü hissəcik rolunu oynamaqla artıq enerjini aparmaqla dezaktivləşmə prosesini asanlaşdırırlar. Məsələn, ammoniyakın fotosintəzdə kvant çıxımı 2-dir. Bunu nəzərə alaraq ammoniyakın parçalanması reaksiyasının mexanizmi aşağıdakı kimi verilə bilər :

Sonuncu reaksiyanın getməsi ehtimalı 1-ci reaksiya ilə müqayisədə 3 dəfə çoxdur, ona görə də 1-ci reaksiya məhsullarının 4 - və 3-ü reaksiyalar yenidən ammoniyak molekulunun əmələ gəlməsinə səbəb olur.

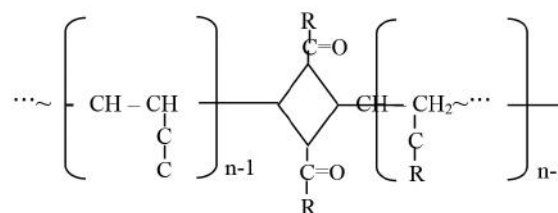
Son onilliklər ərzində fotokimyəvi çevrilmələrlə bağlı aparılan elmi araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, müxtəlif funksional qruplara malik doymamış alkil, aril vinilketonlar və onların əsasında alınan homo və birləşən polimerlərdə müxtəlif dalğa uzunluqlarına malik işıq şüalarına qarşı həssaslıq özünü göstərir.

Bu maraqlı fakt həmin istiqamətlərdə elmi araşdırmaların dərinləşdirilməsi və şaxələndirilməsinə səbəb olmuş yüksək, xassəli pozitiv və neqativ fotorezistlərin istehsalına yol açmışdır.

Həmin fotorezistlər elektronika, mikroelektronika, nanotexnologiyalar kimi sahələrdə, litografiyada geniş tətbiq edilməkdədir.

Sözü gedən qəbildən olan polimerlər əsasında alınan materiallar mövcud istifadə olunan həmin birləşmələrlə müqayisədə 30 dəfədən çox həssaslığa malikdirlər.

Müxtəlif funksional qruplara malik homo və birləşən polimerlər içərisində karbonil funksional qrupuna malik olan polimerlər də yüksək fotokimyəvi çevrilmə reaksiyalarına daxil olurlar. Bunların içərisində makromolekulda fototsiklodimerləşmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

Karbonil funksionil qruplu vinilketonlarda işıq şüalarının təsirinə qarşı həssaslıq, asanlıqla fotopolimerləşmə reaksiyalarına daxil ola bilmələrinə səbəb olur.

Fotokimyəvi reaksiyaların mexanizmi müxtəlifdir. Buna baxmayaraq, bütün hallarda fotokimyəvi reaksiyalarda ilkin proseslər mütləq şəkildə baş verməklə bilavasitə işıq şüalarının təsiri ilə gedir. Sonrakı 2-ci reaksiyaların davamı işıqlandırma (şüalandırma) tələb etmir.

Fotokimyəvi reaksiyalar - minilliklər boyu davam edən fotosintez, biotexnologiyalar, biologiya, kimya, geokimya, mikrobiologiya, elektronika, mikroelektronika, nanotexnologiyalar və s. kimi elmlərin yaranması və inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Fotorezistlər (neqativ və pozitiv) onların müasir insan həyatı, texnika, mükəmməl qurğu və cihazlar, avadanlıqlar, tibbi diaqnostika, kosmik tədqiqatlar və s. bu kimi sahələrdə tətbiqi, əhəmiyyəti günbəgün artmaqdadır. ●

Ədəbiyyat

1. Chemistry.ru/course/content/chapter_5_sectim/paragraph6/cubparagraph45.html.
2. Введение в фотохимию органических соединений. Л., "Химия" 1976.
3. Химические реакции полимеров (пер. с англ. под ред. Проф. З.А.Роговина). М. "Мир" -2010 Т.1. 50.
4. Боков Ю.С. Фото-, электронно- и рентгенорезисты. -М., Радиосвязь, 2012, 136 с.

Planetlərin paradı yaxınlaşır

2024-cü il üçün planetlərin paradı 3 iyuna təsadüf edir. Bu zaman 6 planet - Merkuri, Mars, Yupiter, Saturn, Uran və Neptun səhər səmasında bir xətt üzrə düzüləcək.

N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasından verilən məlumata görə, planetlərin paradı dedikdə planetlərin səmada eyni vaxtda bir xətt üzrə düzülməsi nəzərdə tutulur. Planetlərin Günəş ətrafında dolanma periodları və konfigurasiyaları fərqli olduğundan bu hadisə müəyyən vaxtlarda baş verir.

Gecə saatlarında yüksələcək Saturn (1.1m) kifayət qədər parlaqdır və adi gözlə rahat görmək mümkün olacaq. Planet həmin gün Dolça bürcündə yerləşəcək.

Gecənin ikinci yarısında Neptun (7.9m) və Mars (1.0m) Balıqlar bürcündə görünəcək. Neptun adı gözlə görmək üçün zəifdir, onu müşahidə etmək üçün kiçik teleskop və yaxud binokla ehtiyac var. Mars planetini isə qırmızımtıl rənginə görə asanlıqla ayırd etmək olacaq.

Daha sonra səhər saatlarında Buğa bürcündə yerləşən Uran (5.8m), Yupiter (-2.0m) və Merkuri (1.4m) Şərq səmasına yüksəlməyə başlayacaq. Yupiter parlaq olduğundan onu səmada asanlıqla ayırd etmək mümkündür. Əgər şanssızsınızsa, Merkuri böyüdücü alətlər olmadan görə bilərsiniz. Uran isə adı gözlə seçilmir.

Planetlərin paradı səhər demək olar ki, planetin istənilən nöqtəsindən görünməyinə bax-

mayaraq, ideal müşahidə tarixi yerləşdiyiniz coğrafi məkandan asılı olaraq dəyişə bilər. Bunun üçün müxtəlif tətbiqlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Planetlərin paradı bir günlə məhdudlaşmır, bu tarixdən əvvəl və sonra bir neçə gün çəkə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Yupiter və Merkuri üfqiə yaxın yerləşəcəklər.

Çinin kosmik aparatı Ayın görünməyən tərəfində süxur nümunələri toplayıb

Çinin "Çanye-6" avtomatik enib-qalxma modulu Ayın səthindən topladığı süxur nümunələri ilə birlikdə Pekin vaxtı ilə iyunun 4-ü saat 07:38-də Yerə təbii peykinin səthindən qalxıb.

Bu barədə Çin Dövlət Kosmos Administrasiyası (CNSA) məlumat yayıb. Bildirilir ki, modul 6 dəqiqəlik uçuşdan sonra Ayın orbitinə daxil olub. O, "Çanye-6" kosmik cihazı ilə birləşdikdən sonra Yerə doğru hərəkət edəcək. Bu, bəşəriyyət tarixində Ayın görünməyən tərəfindən ilk süxur toplama missiyasıdır. Bundan sonra "Çanye-6" missiyası topladığı süxur nümunələrini Yerə gətirməlidir.

Qeyd edək ki, Çinin Ayın görünməyən tərəfindən süxur toplayıb gətirmək üçün başladığı "Çanye-6" missiyasına mayın 3-də start verilib. CNSA missiyanın təxminən 53 gün davam edəcəyini planlaşdırıb. Enib-qalxma modulu iyunun 2-də Ayın Cənub qütbü - Eytken hövzəsinə

yumşaq eniş edib. Bu, Ayın səthində, ümumi-likdə Günəş sistemində krater zərbəsi nəticəsində yaranmış ən qədim, ən böyük və ən dərin hövzədir. Həmin ərazidən götürülən nümunələr Ay haqqında yeni məlumat əldə etməyə imkan verəcək.

Çinin "Çanye-5" kosmik aparatı 2020-ci ildə Ayın yaxın tərəfindən nümunələr gətirib. Çin 2030-cu ilə qədər öz astronavtlarını Aya yerləşdirməyi hədəfləyir.

Bəşəriyyət tarixində ən böyük vulkan püskürməsinin izləri tapılıb

Alimlər bəşəriyyət tarixində ən böyük vulkan püskürməsinin izlərini aşkar ediblər. O, 7300 il əvvəl Yaponiyanın Küsü adası yaxınlığında baş verib.

Püskürmənin mənbəyi Kikai sualtı vulkanı olub. O, son 140 min ildə ən azı üç güclü kataklizm meydana gətirib. Yeni araşdırmada elm adamları onlardan ən sonuncusunun gücünü qiymətləndiriblər.

Seysmik məlumatların köməyi ilə elm adamları vulkanın ətrafındakı dəniz dibinin ətraflı xəritəsini yaratmağa müvəffəq olublar. Onlar geniş vulkanik çöküntülər aşkar ediblər və onlardan kernlər (qaya süxurları) əldə ediblər.

Tədqiqat, tərkibində vulkanik şüşə olan 4500 kvadrat-kilometrlik təbəqənin olduğunu nüma-

yiş etdirib. Alimlər püskürmə zamanı dənizə 70 kub-kilometrdən çox materialın daxil olduğunu təxmin edirlər - bu, əvvəlki təxminlərdən təxminən iki dəfə çoxdur.

Vulkanik tullantıların ümumi həcmi 332-457 kub-kilometr olaraq qiymətləndirilib. Bu tullantılarla ABŞ-ın qərbindəki Tahoe gölünü iki dəfə tamamilə doldurmaq mümkündür.

Yeni məlumatlar sübut edir ki, Kikai vulkanı Holosen dövrünün ən böyük püskürməsidir. Bu, təxminən 12 min il əvvəl başlayan və bu günə qədər davam edən dövrü əhatə edir. "Live Science" nəşrinin yazdığına görə, bu, bütün sivilizasiyaya son qoyan Santorininin Minoan püskürməsindən də böyükdür.

NASA Floridada evə düşən sirli "kosmik obyekt" araşdırır

NASA Florida ştatında evə düşən naməlum obyektə araşdırmağa başlayıb. Ehtimallardan biri onun Beynəlxalq Kosmik Stansiyadan atılan zibil parçası olmasıdır.

Martın 8-də günorta saatlarında göydən düşən naməlum cisim Alejandro Oteronun Florida ştatının Neapol şəhərindəki evinin damını dəlib.

Kosmik agentliyin açıqlamasına görə, NASA cismin mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün onu Floridadakı Kennedi Kosmik Mərkəzində tədqiq edəcək. Dəqiq məlumat tədqiqat işləri başa çatdıqdan sonra əldə olunacaq.

Alimlər uşaqlarda onurğanın təhlükəsiz korreksiyası üçün texnologiya hazırlayıblar

Alimlər onurğanın anadangəlmə ayrılığı olan uşaqların müalicəsi üçün bu vəziyyətin cərrahi korreksiyasının nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilən yeni üsul təqdim ediblər. Onlar əməliyyat zamanı mümkün sınıqların qarşısını almaq üçün fəqərələrə quraşdırılmış metal konstruksiyaya yükün əməliyyatdan əvvəl hesablanması nəzərdə tutan Protez Layihəsi əsasında yanaşma hazırlayıblar.

Bu üsul hər bir xəstənin onurğa sütununun virtual modelini yaratmaq və sümük toxumasının fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün kompüter tomoqrafiyasının tətbiqinə əsaslanır. Elm adamları daha sonra fiksasiya sabitliyini və vintlər quraşdırıldıqda sağlam fəqərələrin zədələnmə riskini qiymətləndirmək üçün yük simulyasiyaları həyata keçiriblər. Bu yanaşma əməliyyat zamanı xəstə üçün təhlükəsiz yük limitlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Həkimlər qeyd edirlər ki, onurğanın anadangəlmə ayrılığı olan uşaqlarda metal fiksasiyanın növünü və dərəcəsini seçmək onların inkişaf xüsusiyyətlərinə görə çətin məsələdir. Bununla belə, bu yeni texnikadan istifadə etməklə həyata keçirilən əməliyyatdan əvvəl planlaşdırma optimal fiksasiya variantını seçməyə və hər bir xəstəyə fərdi yanaşma təmin edərək, sümük strukturlarına yükü hesablamağa imkan verir.

Bu yeniliklər Saratov Universitetinin alimləri tərəfindən "Akkord" adlı rekonstruktiv cərrahiyyədə tibbi qərarların dəstəklənməsi sisteminin

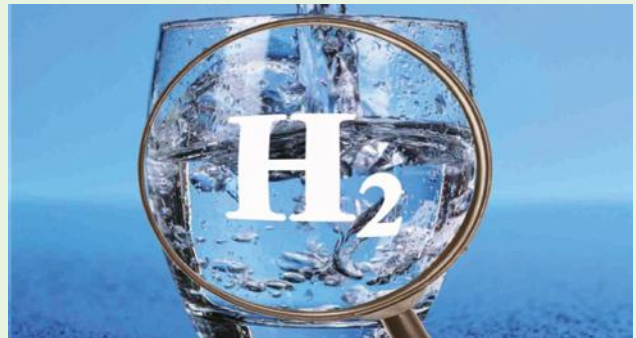
inkişafı sayəsində mümkün olub. Akkord platforması biomexaniki modelləşdirmə və müalicə nəticələrinin proqnozlaşdırılmasını nəzərə alaraq əməliyyatdan əvvəl planlaşdırmanın tam dövrünü həyata keçirməyə imkan verir.

Platformanın proqram vasitələri əməliyyatdan əvvəl planlaşdırma üsullarını biomexanika və riyaziyyatla birləşdirən "planlaşdırma - modelləşdirmə - proqnozlaşdırma" metodologiyasına əsaslanır. Bu, həkimlərə biomexanika və tibbi təcrübə baxımından məlumatları təhlil edərək optimal müalicə üsulunu seçməyə imkan verir.

Tibbdə olan bu yeni üsullar və alətlər müalicənin nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma və cərrahi korreksiya prosesini xəstələr, xüsusən də onurğa sütununun anadangəlmə deformasiyaları olan uşaqlar üçün daha təhlükəsiz edə bilər.

Hidrogen xərçəng də daxil olmaqla geniş spektrli xəstəlikləri müalicə edə bilər

Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Aleksandr Çuçalının sözlərinə görə, hidrogen canlı hüceyrəni enerji ilə təmin edən unikal molekuldur. Bu maddə təxminən bir əsr yarımır ki, tibbdə istifadə olunur.

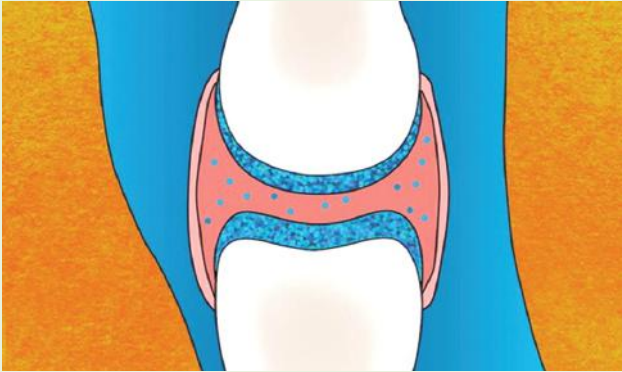
Bu gün hidrogen yerli tətbiqlər, inhalyasiya, dializ məhlulu (böyrək xəstəlikləri üçün), hidrogenlə zənginləşdirilmiş su içmək və müalicəvi vannalar şəklində istifadə olunur. Xəstəliyin diaqnostikasında onun istifadəsi də genişlənilir. Xüsusilə, H₂ bədən homeostazını qiymətləndirmək üçün bir test kimi istifadə edilə bilər.

Professor qeyd edib ki, hidrogen bütün iltihabi xəstəliklərin və vaxtından əvvəl qocalmanın səbəbi olan oksidləşdirici stressdə mühüm rol oynayır. Bu qaz universal antioksidant kimi çıxış edir. O, təkcə hüceyrənin həyatına təsir etmir, həm də onun ölümünün qarşısını alır, çünki hüceyrə dövrənini tənzimləyir və aktiv iltihab əleyhinə təsir göstərir.

Hidrogen həmçinin metabolik pozğunluqların, metabolik sindromun, şəkərli diabetin, abdominal piylənmənin, lipid mübadiləsinin pozulmasının və s. müalicəsində istifadə edilə bilər. Molekulyar H₂ kimyəvi terapiya və radiasiya terapiyasına mənfi reaksiyaları azaldır, xərcəngin ümumi mərhələsində olan xəstələrə aqressiv müalicəyə daha asan dözməyə kömək edir.

Biogeldən istifadə edərək sümükləri bərpa etməyin yeni üsulu tapılıb

Rus alimləri dünyada ilk dəfə sümük bərpası üçün bioassimilyasiya olunmuş gel yaradıblar. Mütəxəssislərin fikrincə, yeni vasitə güllə və ya qəlpə yaralarından sonra istifadə edilə bilər.

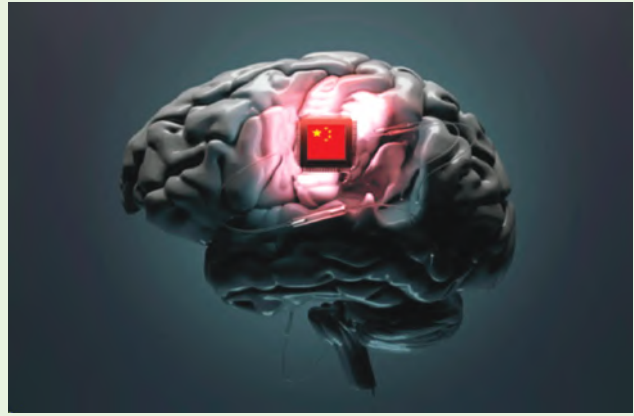
Volqa Dövlət Tibb Universitetinin mütəxəssisləri zədələnmiş toxumalarla tamamilə eyni olan toxuma yetişdirməyə imkan verən dərman hazırlayıblar.

Əczaçılıq elmləri doktoru Dmitri Kompantsevin sözlərinə görə, preparatın istifadəsi təbii regenerasiya proseslərini aktivləşdirməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, biogelin tərkibinə görə bazarda analoq yoxdur.

Heyvanlar üzərində aparılan tədqiqatlar əla nəticələr göstərib. Alimlər böyük ziyanı bərpa edə biliblər.

Çin yeni texnologiya əsasında beyin çipini təqdim edib

Çin dövlət tərəfindən dəstəklənən özəl şirkət cümə axşamı günü İlon Maskın "Neuralink" startapı tərəfindən hazırlanmış texnologiyaya bənzər beyin çipini təqdim edib.

"Beijing Xinzhida Neurotechnology" şirkəti "Neucyber" adlı beyin-kompüter interfeysi (BCI) implantı hazırlayıb. Yeni implant meymun üzərində sınaqdan keçirilib. Çin şirkəti texnologiyanın müstəqil şəkildə inkişaf etdirildiyini və ölkənin ilk yüksək keyfiyyətli invaziv BCI-yə malik olduğunu bildirib.

"Qichacha" korporativ məlumat bazasına görə, "Xinzhida Neurotechnology" şirkətinin nəzarət səhmdarı Pekin bələdiyyəsinin dövlət aktivlərinin tənzimləyicisidir.

Çinli alimlər və Sinxua agentliyi İlon Maskın beyin çipinin işə salınmasından bəhs etməsə də, bu yeni məhsulun Pekində keçirilən illik texnoloji əsaslı Jonquancun Forumunda nümayişi Çinin "Neuralink" şəbəkəsini ələ keçirmək məqsədini vurğulayır.

Bu proses Çinin Sənaye və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin keçən ilki Jonquancun Forumunda BCI texnologiyasını mühüm mətərəqqi inkişaf edən texnologiya kimi təsnif etməsindən sonra başlayıb.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrə dair tələblər

1. Məqalələr redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır;
2. Məqalələrin əvvəlində müəlliflərin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, elektron ünvanı göstərilməlidir;
3. Material və ona aid şəkillər (şəkillər ayrıca fayl olaraq, böyük ölçüdə) redaksiyanın elektron ünvanına göndərilməli, yaxud da disk və ya yaddaş kartı ilə təqdim edilməlidir;
4. Məqalələr elmi-populyar janrda, Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim olunmalıdır;
5. Məqalələr Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında, TimesNew Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1.5 intervalda işlənilməli, həcmi 4 səhifədən artıq olmamalıdır (məqaləyə aid şəkillər və müəllifin şəkli əlavə edilməlidir);
6. Təqdim olunmuş materiallarda səhifələr, cədvəl və şəkillər nömrələnməlidir;
7. Ədəbiyyat siyahısı verildikdə hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnməlidir;
8. Məqalələrdə göstərilən məlumat və faktlara görə redaksiya məsuliyyət daşımır;
9. Redaksiyaya daxil olan məqalələr rəyə təqdim edilir və müsbət rəy almış yazılar çapa tövsiyə olunur. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

"Elm və həyat" jurnalının redaksiyası.

Tel: (+ 994 12) 538-71-33; 050-353-05-21

E-mail: elm.heyat.jurnal@gmail.com

Çapa imzalanmışdır: 27 iyun 2024-cü il

Tiraj: 300

Jurnal "Elm" nəşriyyatında çap olunmuşdur.